

А.В.Кентій

**НАРИСИ ІСТОРІЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ
(1929-1941 рр.)**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ
КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

А.В.Кентій

НАРИСИ ІСТОРІЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ
(1929 – 1941 рр.)

Київ - 1998

КЕНТІЙ *Анатолій Вікторович* - головний охоронець фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, член робочої групи з вивчення ОУН-УПА при Інституті історії України НАН України

В книзі висвітлюється перший період діяльності Організації українських націоналістів - від її утворення до вторгнення гітлерівських військ у Радянський Союз. Книга побудована в основному на матеріалах так званого "Українського празького архіву", які ще невідомі дослідникам.

Книга видається в обмеженій кількості примірників, передусім для потреб Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. А.В.Кентій є членом робочої групи, створеної в Інституті історії України НАН України для наукового дослідження діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії.

Відповідальний редактор - д.і.н. С.В.Кульчицький

Комп'ютерний набір - Л.В.Дубич

Оригінал-макет - Л.А.Гречина

Коректура авторська

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

ISBN 966-02-0758-1

© Інститут Історії України
НАН України

ПЕРШИЙ КОНГРЕС ОУН. СТРУКТУРА Й МЕРЕЖА ОУН. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.

Створення ОУН відбулося в той важкий час, коли перспективи української справи виглядали малообнадіючими. На так званих “займанщинах” (українські землі під Чехословаччиною, Польщею та Румунією) українські суспільно-політичні і громадські організації у переважній більшості, за винятком Української військової організації (УВО), схилилися до легальної діяльності на засадах парламентаризму, що нерідко набувало форм фактичної співпраці з чужими режимами на українських землях. В радянській Україні будь-які спроби антибільшовицької національної діяльності жорстоко придушувалися.

Не було згоди і в емігрантському середовищі українства. Провалювалися одна за одною спроби об'єднання еміграції, хоча б для репрезентації української справи на зовнішньополітичному відтинку. Як показали дискусії під час організації в червні-вересні 1926 р. Українського національно-політичного об'єднання за кордоном (УНПО), розбіжності в поглядах були занадто великі. З одного боку, коли лідер Легії українських націоналістів (ЛУН) М.Сціборський* закликав до “активної боротьби з окупантами - Москвою, Польщею,

* Сціборський Микола (1897-1941) - діяч ОУН, ідеолог і творець українського організованого націоналізму, публіцист, родом з Житомира, підполковник армії УНР. Закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах (ЧСР), де в 1925 р. створив Легію українських націоналістів, яка разом з іншими націоналістичними організаціями стала співзасновницею ОУН. З 1928 р. член проводу українських націоналістів, учасник I конгресу ОУН 1929 р., був заступником голови проводу і організаційним референтом., користувався довірою Є. Коновальця. В 1930 р. переїхав до Парижа, де вів велику

Румунією”, то представник радикальних демократів А.Яковлів стверджував, що “виголосити всім окупантам війну - це не може бути ні в інтересах реальної політики, ні практично здійснено”. На його думку, боротьба “має проводитися всіма і різними шляхами з одними ворогами збройно, з другими - шляхом дипломатичних і політичних комбінацій...”¹.

З другого боку, залишалось взагалі відкритим питання, а чи можливе створення загальноукраїнського політичного центра, який б зміг об'єднати усі чинники українського визвольного руху, не дивлячись на їхнє партійне зафарблення та ідеологію? Якщо ЛУН бачила свій ідеал в тому, щоб домогтися “об'єднання всіх націоналістів від монархістів-гетьманців до соціалістів”, то її опоненти сумнівалися, що таке об'єднання практично можливе.

В цілому ж ситуацію на зламі 20-30-х років дуже влучно охарактеризував, нехай і в песимістичних тонах, лідер УПСР М.Шаловал. “Еміграція, - писав він в листі від 29 вересня 1929 р. до Ю.Колларда,** - на мою думку,

роботу в націоналістичному середовищі, редагував тижневик “Українське слово”. З кінця 30-х років переїхав до Відня, потім мешкав у Кракові, де в 1939-1940 рр. знаходився один з керівних центрів ОУН. Через неіпримиренну позицію стосовно інших політичних центрів українства (УНР гетьманці тощо), різкий і безкомпромісний тон своїх публікацій і публічних виступів не користувався авторитетом серед української політичної і військової еміграції. Після розколу в ОУН прийняв сторону полк. А.Мельника і влітку 1941 р. спільно з О.Сеником-Грибовським та О.Ольжичем очолював “похідні групи” мельниківської ОУН. 30 серпня 1941 р. разом з О.Сеником вбитий у Житомирі. Обставини і причини вбивства до цього часу остаточно не з'ясовані.

** Коллард Юрій (1875-1951)-громадсько-політичний діяч, один з засновників Революційної української партії (РУП), в 1917-1918 рр. належав до партії соціалістів-само-стійників. За часів Центральної Ради, гетьманату, Директорії УНР (1917-1919) займав керівні посади в залізничному відомстві, був

пережила вже себе і вступила в той період, який називається періодом загибелі. Всі еміграції всіх народів загибали, коли жили в чужому суспільстві розпорошено. Наша живе розпорошено. Отже - загибає і скоро загине...". "Визволення прийде пізніше, - наголошував М.Шаповал, - коли його підготують, і може не прийти, коли українці розпорошаться по світу"².

За цих обставин взяв на себе сміливість спробувати розв'язати всі невирішені питання української справи, довести боротьбу за Українську самостійну соборну державу до логічного завершення Провід українських націоналістів (ПУН), який ще з кінця 1928 р. розпочав підготовку до свого першого конгреса. Зазначені заходи, між тим, не оминули увагою опоненти націоналістів. За їхніми даними цей конгрес мав відбутися в Женеві або у Відні. Вже на початку січня 1928 р. полк В.Филонович* повідомляв до Варшави на ім'я генерала В.Змієнка, що найближчим часом націоналісти зберуться в Женеві. В його листі також відзначалося, що "між націоналістами у празькій групі є велике невдоволення провідом, ледве було не дійшло до відділення, спір триває й досі, "провід

управителем міністерства шляхів УНР. Після поразки Української революції опинився в еміграції у Чехословаччині, потім - в Німеччині. Користувався авторитетом серед українських державних, політичних і військових діячів, провадив з ними широке листування, автор низки споминів.

* Филонович Василь - старшина армії УНР, працював у військовій розвідці; після визвольних змагань уюнований Директорії УНР на Балканах; потім, живучи в Празі, координував діяльність емігрантських громад УНР в Болгарії, Югославії, Туреччині; очолював редакцію військового журналу "Гуртуємось", один з засновників "Українського військового союзу" в 1923 р., активний член Союзу колишніх вояків армії УНР в Чехословаччині, учасник подій в Карпатській Україні в 1938-1939 рр., вів широке листування з главою Державного центру УНР А.Лівницьким, військовим міністром УНР генерал-хорунжим В.Сальським, іншими генералами і старшинами української армії, державними діячами УНР.

баче в цій справі нашу руку (не помиляється)* та привів своїх членів до нової присяги"³. 28 січня - 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший конгрес або I великий збір ОУН. В його роботі взяли участь 30 делегатів і гостей. В їх числі від ЛУН було 10, від Української військової організації (УВО) - 5, від Групи української національної молоді - 3 і від Союзу української націоналістичної молоді - 2 делегати.

Збір прийняв низку постанов про створення та устрій ОУН, її мету і завдання, обрав керівні органи. Очолив провід ОУН Є.Коновалець, його заступником став М.Сціборський, секретарем - В.Мартинець. Членами ПУН були обрані: Д.Андрієвський, Д.Демчук, Ю.Вассиян, М.Капустянський**, П.Кожевников, Л.Костарів***. Головним

* Респліка В.Филиновича цікава з огляду на те, що ще 6 вересня 1928 р. він одержав від військового міністра УНР ген. В.Сальського поради стосовно ведення розкладової роботи проти супротивників Державного центра УНР. Зокрема. В.Сальський писав: "...Вважав би за доцільне стосувати наступної тактики: проти білих - спільний фронт всіх українських сил, незалежно від їх політичної диференціації; ворожі ж до нас українські угруповання-обережно розкладати з середини".

** Капустянський Микола (1879-1969) - військовий і політичний діяч з Катеринославщини. Генерал-хорунжий армії УНР. В роки першої світової війни - полковник російського генерального штабу, начальник штабу стрілецької дивізії на Південно-Західному фронті, з осені 1917 р. - начальник штабу однієї з дивізій I-го Українського корпусу П.Скоронадського. В 1919 р. - генерал-квартирмейстер штабу Дійової армії УНР. Після перших визвольних змагань на еміграції в Польщі і Франції. На початку 30-х років разом з М.Сціборським створив у Франції Український народний союз. З 1928 р. зв'язав свою долю з Проводом українських націоналістів, учасник I великого збору ОУН 1929 р., обраний військовим референтом ПУН. В 1941-1944 рр. командував збройними загонами мельниківської ОУН. Після війни проживав в Німеччині. З 1947 р. перший керівник військового відділу (ресорту) Української національної ради, передпарламенту Державного центра УНР в екзилі.

*** Через деякий час Л.Костарів і П.Кожевников були виведені з складу ПУН і виключені з членів ОУН.

суддею ОУН став Я.Дуб (М.Кушнір), а головним контролером - Я.Моралевич. В складі проводу створювались референтури: організаційна, політична, військова, ідеологічна, пропаганди, зв'язку, фінансів, секретаріат⁴.

Великий збір заявив, що ОУН не буде обмежувати свою діяльність якоюсь конкретною територією, а прагнучиме опанувати усі українські терени і ті землі, де мешкають українці. ОУН проголошувала, що вестиме "політику всеукраїнського державництва" і протистоятиме всім партійним і класовим угрупованням українства. У постановах великого збору український націоналізм охарактеризовано як духовний і політичний рух, а українську націю як "вихідне заложення кожної чинності та цільове призначення кожного прямування українського націоналізму"⁵. За словами С.Бандери, "ОУН прийняла ідеологію українського націоналізму, яка є всеобіймаючою, себто розв'язує всі квестії життя"⁶.

У галузі військової політики ОУН виходила з того, що "лише військова сила, що спиратиметься на озброєний нарід, готовий уперто та завзято боротися за свої права, може звільнити Україну від займанців та виможливить упорядкування української держави"⁷.

Хоч в прийнятих на I великому зборі документах не розкривалися форми і методи діяльності ОУН, проте поставлене ОУН завдання "уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державно-творчі сили" свідчило, на нашу думку, про те, що новопостала організація навряд чи буде діяти, так би мовити, в конституційному полі.

Більшість тогочасних і сучасних дослідників переконана, що ОУН виникла, з одного боку, як ідеологічно-політичний рух, з іншого - як законспірована нелегальна організація військового типу. За словами Л.Шанковського, ОУН постала з УВО, яка залишалася її стрижнем і

хист Кожевникова рантено виступив Д.Донцов, що стало однією з причин його фактичного відходу від ОУН, хоч організаційно він ніколи не був з нею зв'язаний.

“була причиною побудови ОУН на військовий лад”⁸. А в статті “На шляху української національної революції”, вміщеної в часописі “Український націоналіст”, говорилося: “Згідно з націоналістичною ідеологією й відповідно до вимог революційної боротьби, ОУН має характер політично-військової організації. Вона сама творить уже зав’язок - ядро організованої політично-військової сили, яка росте в огні революційної боротьби”. При цьому також наголошувалось, що “ОУН не є випадковим явищем, як і не є наслідуюнням чужих, більше або менше подібних форм націоналістичного руху інших народів”⁹.

Між тим УВО не відразу розчинилася в ОУН і до початку 30-х років, виступаючи у ролі бойової фракції ОУН, зберігала свою організаційну самостійність. А Верховна команда УВО згадується на сторінках націоналістичних видань і в 1934 р. Згідно з викладеним, наприклад, провідник крайової скзекутиви ОУН на ЗУЗ вважався водночас і крайовим командантом УВО. А поряд з військовим референтом ОУН, працював бойовий референт УВО, котрий відповідав за підготовку і проведення терористичних актів.

З перших днів утворення ОУН Є.Коновалець та його найближче оточення прагнули чітко розмежувати сфери і напрями діяльності обох споріднених організацій, зберігти ще на деякий час УВО. Їх особливо турбувала та обставина, що молодь західноукраїнських земель, яка з ентузіазмом вступала до лав ОУН, воліла взяти на озброєння методи УВО і несла через неспідготовленість помітні втрати від дій польської поліції, даючи їй підставу звинувачувати у терористичній діяльності ОУН.

Про характер розмов, які точилися між членами ПУН у контексті згаданого, яскраво свідчить лист від 26 квітня 1930 р. секретаря ПУН В.Мартинця до Є.Коновальця. В ньому Мартинець писав: “Я є за безуслівне відмежування акції Спілки (УВО - автор.) та її людей від ОУН, а за всякі балачки про революційні акти між чле-

нами ОУН треба валити безапеляційно в морду... Треба стати на принципі: хто хоче робити атентати (не балакати про них), хай виступає з ОУН та вступає до Спілки, в ОУН ніяких балачок про Спілку, акти і т.д. не може бути. Коли ОУН хоче “революційних вчинків”, може робити такі вчинки, що не може перевести Спілка - маніфестації, бійки, страйки, кроваві віча тощо”¹⁰.

Однак подолати прихильність молододі генерації ОУН до бойової діяльності членам ПУН таки не вдалося. І невдовзі УВО фактично злилася з ОУН, а остання взяла на озброєння терористичні методи своєї попередниці. На даному етапі націоналістичного руху вони були об’єктивно неминучими. Характерно, що коли вже з середини 1922 р. керівництво УВО почало стримувати терористичні акції своїх членів, то став помітним перехід частини бойовиків на бік комуністів, які в той час виступали за активні форми боротьби з поляками. В середині ж 30-х років у зв’язку з кризою в КПЗУ її члени часто ставали до лав націоналістичного руху, вбачаючи в ОУН найбільш дійову силу у протиборстві з польським окупаційним режимом.

Виходячи з настанов І великого збору ОУН, в дусі так би мовити “вождівського націоналізму”, голова ПУН наділявся великими повноваженнями щодо керівництва ОУН та її членів і зосереджував в своїх руках необмежену владу. Вона поширювалася на всі боки життя ОУН, вимагала безоглядного послуху і нещадно карала за провини. Зокрема, вже І великий збір визнав, що голова ПУН, або у випадку його відсутності заступник, приймають всі рішення від імені ПУН. Члени ПУН були лише “дорадниками голови”¹¹.

Пізніше, у серпні 1939 р., на Другому великому зборі ОУН (тоді ще об’єднаній) був прийнятий новий “Устрій ОУН”. В ньому підкреслювалося, що “голова ПУН має всю повноту влади в кермі українським націоналістичним рухом”. Далі вказувалося: “за свою діяльність і рішення голова ПУН відповідає перед Богом, нацією і власним сумлінням”. Широкі повноваження надавалися

й низовим провідникам. Вони мали необмежене право "остатнього і невідключного рішення".

Правда, за часів Є.Коновальця зазначені принципи "вождізму" не проводилися до життя в діяльності проводу ОУН. Хоч голова ПУН неодноразово висловлював невдоволення роботою своїх найближчих соратників, дорікав їм за пасивність, відсутність ініціативи, говорив, що до ПУН "увійшли люди невідповідні і нездібні виконувати завдання"¹², але він завжди рахувався з чужою думкою, намагався уладнати конфлікти і непорозуміння шляхом переговорів, не вдаючись до більш дієвих засобів.

Особливо непохитним у питанні послідовного дотримання принципу "вождізму" був М.Сціборський. Коли в лютому 1930 р. на I конференції ОУН за ЗУЗ С.Охримович у своїй доповіді спробував обґрунтувати тезу "про введення колективного відповідального керівництва в самому крайовому центрі" ОУН, то проти цього рішуче виступив М.Сціборський, наголосивши, що основна теза і засади ОУН - монархизм¹³. У зв'язку з цим конференція відхилила пропозицію С.Охримовича.

Перший великий збір заклав основи організаційно-територіального поділу ОУН як в Україні (ЗУЗ), так і за її межами. На рідних землях територіальна структура ОУН складалася з країв і округ, в смігратії - з теренів і держав, які ділилися на відділи¹⁴. Вже в 1929 р. ПУН призначив провідником ОУН на ЗУЗ З.Пеленського ("Пакс"), хоч місцевий націоналістичний актив поставився до цього кроку із застереженням. У лютому 1930 р. на ЗУЗ прибув заступник голови ПУН М.Сціборський, котрий провів I конференцію ОУН на ЗУЗ. Вона обрала крайову езекутиву (КЕ) ОУН в такому складі: провідник - З.Пеленський, секретар КЕ - С.Ленкавський, референт організаційного відділу - З.Коссак, референт політичного відділу - Б.Кравців, фінансовий референт-Мачай, референт юнацтва - І.Габрусевич, керівник військово-вишкільної секції - Є.Врецьона, керівник ідеологічно-політичної секції -

С.Охрімович та ін.*

ЗУЗ спочатку складалися з 6 округ - Львів, Перемишль, Стрий, Станіслав, Тернопіль, Волинь. Потім їх кількість зросла до 10. Округи ділилися на повіти, а далі - на райони і підрайони. Найнижчими організаційними клітинами були "п'ятірки" і "трійки". КЕ ОУН на ЗУЗ на початку 30-х років об'єднувала в своїх лавах 600-700 членів¹⁵.

Торкаючись питання створення КЕ ОУН ЗУЗ, необхідно зауважити, що вже з самого початку в КЕ почали виявлятися "настрої супроти" ПУН. Спочатку вони, як вже говорилося вище, стосувалися організаційного питання - призначення провідником З.Пеленського, людини не з крайовиків. Потім вони перейшли в площину практичної діяльності ОУН, форм і методів її боротьби. Хоч на згаданій конференції під тиском представників ПУН (М.Сціборський та Ю.Вассиян) З.Пеленський був офіційно обраний провідником КЕ ОУН на ЗУЗ, але авторитетом серед місцевого націоналістичного активу він не користувався. Враховуючи цю важливу обставину, Є.Коновалець вже влітку 1930 р. на конференції членів проводу ОУН в Празі прийняв рішення усунути З.Пеленського і призначити крайовим провідником ОУН і крайовим командантом УВО в Західній Україні Ю.Головінського, у недалекому минулому відомого командира Української галицької армії і провідного члена крайової команди УВО¹⁶.

З призначенням Ю.Головінського Є.Коновалець пов'язував великі надії на упорядкування стосунків проводу ОУН з крайовою націоналістичною організацією.

* Окремі дослідники, спираючись на спогади учасників, називають першим провідником ОУН на ЗУЗ Б.Кравціва, що протирічить "Звіту голові ПУН у справі I конференції ОУН за ЗУЗ", складеному М.Сціборським. Між тим, М.Сціборський і В.Мартинець дійсно ще у квітні-травні 1929 р. пропонували на посаду провідника ОУН на ЗУЗ Б.Кравціва, але тоді справа вирішилась на користь З.Пеленського.

Характеризуючи Ю.Головінського, діяч УВО і ОУН З.Книш писав: "Не було людини в УВО в роках 1922-1927, для якої "Юлько" не був би легендарним героєм, півбогом... З його особою зв'язані були часи, коли романтична слава УВО була на вершинах"¹⁷.

Однак сподівання Є.Коновальця не справдилися. Невдовзі Ю.Головінський був заарештований польською поліцією і за нез'ясованих остаточно причин вбитий під час перевезення з однієї в'язниці до іншої. Від цього моменту на чолі проводу ОУН в Західній Україні ніколи не було людини, яка б мала авторитет як серед старої генерації провідних кадрів УВО, так й серед націоналістичної молоді, яка інтенсивно поповнювала лави ОУН.

Звичайно, не тільки суб'єктивний фактор впливав на стосунки ПУН з краєм. Коли М.Сціборський доповідав Є.Коновальцю про підсумки I конференції ОУН на ЗУЗ в лютому 1930 р., то він відмітив, що авторитет ПУН серед місцевих націоналістів залежатиме від здатності ПУН "займати своєчасне та керуюче становище у різних справах крайової політики". Крім того, Сціборський зауважив, що крайові націоналісти визнають необхідність свого підпорядкування ПУН за умови, коли "ПУН в стані буде виказувати себе як справжній, революційний, керуючий та творчий чинник". Він також відзначив, що крайовики виступають проти беззмістовної "ідеологічної" фразеології, прагнуть до активних дій і що "єдиною площиною самовиявлення ОУН в краю є революційна акція"¹⁸.

Впродовж 1929 року інтенсивно проходив процес творення відділів ОУН на еміграції. Їх нараховувалося на кінець року 20 з майже 500 членів. Зокрема, у Чехословаччині - 250, Франції - 150, Болгарії - 30, Німеччині - 14 членів. Кожний такий відділ очолював секретар. Так, наприклад, секретарем ОУН на Чехословаччину був Й.Бойдунник, на Німеччину - Р.Яри*.

* Яри, Ярий Рихард (Ріко) (1888-1969) - провідний член УВО і ОУН, родом з Судет. У 1912 р. закінчив військову академію у Віннер Нойштадті, старшина австрійської армії.

конспіративний відділ ОУН й у Варшаві, щоб збирати інформацію про діяльність основного політичного опонента ОУН - Державного центра УНР¹⁹.

У квітні 1930 р. було остаточно визначено місце розташування членів ПУН. Голова проводу і його канцелярія на чолі з О.Бойківим знаходилися в Женеві (Швейцарія), разом з ними перебувало Центральне пресове бюро ОУН (М.Кушнір). Секретар ПУН В.Мартинець з редакцією часописа "Розбудова нації", а також референти преси і пропаганди, економічний, зв'язок, фінансів та головний контролер ОУН розмістилися у Празі. Місцем осідку організаційного референта і заступника голови ПУН М.Сціборського та військового референта М.Капустянського був Париж. Політичний референт ПУН Д.Андрієвський проживав у Брюсселі (Бельгія)*.

Голова ПУН Є.Коновалець, який залишався водночас й Верховним командантом УВО, був змушений на-

Від початку свого перебування в УВО користувався особливою довірою Є.Коновальця. Учасник I конгресу українських націоналістів 1929 р., був представником ОУН в Німеччині, вів роботу щодо налагодження зв'язків УВО-ОУН з відповідними німецькими інстанціями. З 1937 р. зв'язковий Є.Коновалець з німецькою розвідкою. Під час розколу в ОУН(1940 р.) зайняв сторону С.Бандери, що мало вирішальне значення для зміцнення позицій Революційного проводу ОУН, встановлення зв'язків з абвером. Влітку 1941 р. від імені Українського державного правління (УДП), очолюваного Я.Стецьком, Р.Ярому було присвоєно звання полковника української армії й призначено уновноваженим УДП на Японію. Після арешту німецькою владою Я.Стецька й інших членів УДП Яри відійшов від участі в діяльності ОУН.

* Андрієвський Дмитро - політичний діяч і публіцист, з 1928 р. член проводу українських націоналістів, учасник I конгресу ОУН 1929 р., політичний та ідеологічний референт проводу ОУН, постійно проживав в Брюсселі, керівний діяч Української національної ради в Бельгії, Європейського об'єднання українських організацій на чужині. На відміну від свого колеги М.Сціборського Андрієвський був

всесні 1930 р. переїхати до Швейцарії з Берліну, щоб відвести звинувачення у германофільстві,* про що постійно нагадувала польська преса та деякі інші іноземні засоби масової інформації. З цього приводу у польській газеті "Кур'єр Поранній" за 11 липня 1930 р. була вміщена наступна інформація: "Виїзд Коновальця з Берліна не був тотожним із зірванням стислого контакту з рейхсвером. В Берліні залишився шеф штабу УВО, права рука Коновальця, бувший старшина української армії, німець з походження, п.Яри, який гідно заступає на тім терені свого команданта**. З Берліна йдуть інструкції, звідти пливе бібула, там друкується "Сурма"²⁰.

Хоч і великий збір ОУН відіграв видатну роль в історії українського націоналістичного руху, голова ПУН був далекий від того, щоб ідеалізувати його наслідки. У листі від 2 травня 1930 р. до політреферента ПУН Д.Андрієвського Є.Коновалець писав: "На Першому конгресі ми дали тільки загальну підбудову і від нас самих залежати буде, чи і що ми на тому фундаменті вибудуємо. Чи величаву палату, яка буде до себе притягувати багато людей, чи гуцульську колибу, яка під подуvom вітру завалиться". І далі, голова ПУН висловив своє найсерйозніше

прихильником налагодження зв'язків і співпраці ОУН з іншими політичними силами українства, за що його неодноразово критикував Є.Коновалець. Після розколу в ОУН (1940 р.) прийняв сторону А.Мельника. В 1944 р. був ув'язнений німецькою владою.

* Є.Коновалець не заперечував зв'язків своєї організації з німецькими посадовими особами. У листі від 2 травня 1930 р. до В.Мартинця він писав, що коли М.Сціборський переїхав на працю до Франції, то він зустрівся з труднощами щодо одержання дозволу на перебування в цій країні. Як зазначав Коновалець, у французькій "поліції є вже доноси на нього, де його пов'язують зі мною, а тим самим з германофільською орієнтацією".

** За деякими даними від'їзду Є.Коновальця з Берліна у значній мірі сприяв Р.Яри, щоб за цих обставин взяти на себе всі зв'язки з німецькими офіційними особами.

занепокоєння, що не покидало його з часів I великого збору ОУН. "Ми, - писав він, - переживаємо кризу людей, здібних до чину"²¹.

Голову ПУН надзвичайно турбував стан розбудови ОУН, особливо на ЗУЗ, її майбутнє. З цього приводу він якось писав В.Мартинцю, що коли праця в краю "не увінчається успіхом", то "кинемо політику та вернемося в цілості до Спілки (УВО - автор.)", уважаючи "експеримент з ОУН за невдалий". А в обіжнику до членів ПУН від 22 травня 1930 р. Є.Коновалець заявляв, що хоч ОУН "в сьогодні є мабуть потенціально найбільше сильною організацією, вона не виявляє на ділі такої активності, якої можна було б від неї надіятися" і що в діяльності ОУН "можна часто-густо побачити значну диспропорцію між словом та чином"²².

Особливості організаційної структури, політики і стратегії ОУН з часу виникнення пояснювалися насамперед умовами її існування і діяльності. Чи могла бути іншою в своїх формах і методах роботи Організація, левізом якої було: "Здобудеш Українську Державу або згинеш в боротьбі за неї"? Звичайно, ні. При цьому слід врахувати, що за польського і радянського режимів, які панували на українських землях, будь-яка пропаганда ідеї самостійної України, спроби використати парламентські методи політичної боротьби за її досягнення виглядали безперспективними*.

Тому залишалися тільки нелегальна політична і пропагандистська робота, диверсійно-підривна діяльність, котрі мали розквітнути окупаційні режими, а за сприятливих міжнародних обставин - організація всенародного повстання*, яке мало перерости в національну революцію. Мабуть, тільки так можна було розраховувати на успіх. І здатною до таких методів боротьби була ли-

* Втім, слід погодитись і з твердженням З.Пеленського, що ОУН "взагалі не спробувала на ЗУЗ шанси себе історично виявити" як масова легальна політична організація (Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.523).

ше організація, пов'язана чітким розумінням завдань, жорсткою внутрішньою дисципліною, згуртованістю свої лав, спрямованістю всіх її членів покласти життя в ім'я перемоги.

“Принциповість, жертвенна безкористність, рішучість і швидкість рішень, активність у роботі і відвага в перебранні на себе усієї повноти відповідальності за свої вчинки, - говорилося у статті “Новий тип українця-націоналіста, - це основні прикмети характеру і чинності українського націоналіста”²³.

З огляду на вищезазначене цікаво, що на схилі свого життя такий рішучий противник будь-яких тоталітарних структур, як В.Винниченко, був змушений визнати доцільність покладення в основу організаційної побудови ОУН принципу “вождізму”. За його словами, коли українські націоналісти виступали “за владу вождя”, то “вони цього хотіли для того, щоб забезпечити сильну, монолітну владу, яка могла б без хитань і слабовольності здобувати державу”²⁴.

Певно, що за тих екстремальних умов, в яких протягом тривалого часу діяла ОУН, в арсеналі її боротьби накопичилося чимало такого, що з погляду сьогодення не можна виправдати. Нерідко у закликах і гаслах, розрахованих на членство і симпатиків ОУН, зустрічалися твердження такого гатунку: “Український націоналізм не рахується з ніякими загальнолюдськими засадами солідарності, справедливості, милосердя й гуманітаризму”. Не важко збагнути, до чого вело наслідування подібним настановам і які негативні наслідки це мало. Правда, ОУН, особливо в роки війни, намагалася зійти з світоглядних позицій націоналізму профашистського типу і демократизувати свою програму та ідеологію.

Говорячи про утворення ОУН як революційної організації нового типу, не можна обминути й питання про те, що ж ця Організація пропонувала українському народу. Вона закликала народ до національної революції - збройного повстання українського селянства, пролетаріату і культурних робітників проти всіх окупантів ук-

раїнських земель. Про це у стислій і динамічній формі йде мова у відозві-летючці ОУН, яка на початку 30-х років розповсюджувалась “на українських землях під московсько-большевицькою окупацією”²⁵.

Наведені тут цитати з відозви-летючки не можуть не вразити:

“Які завдання матиме Українська Держава? Вона 1) забезпечить всім працюючим політичні права, громадську свободу і участь в державному кермуванні; 2) передасть трудовому селянству всю землю в приватну власність, лишаючи колгоспи лише там, де цього добровільно бажатиме саме населення; 3) встановить вільну торгівлю і вартісні гроші; 4) доповнить продукцію удержавлених фабрик, заводів і копалень приватним виробництвом щоденних життєвих потреб для найкращого забезпечення населення; 5) сприятиме розвитку вільної кооперації у всіх її формах; 6) забезпечить українському пролетаріатові працю, гідні умови існування і право організації у вільних професійних союзах; 7) унеможливить визиск народу з боку капіталістів; 8) видалить поза межі свої ворожий московський і польський елемент, який відбирає працю і землю українцям та допомагає їх поневоленню, а на тих українських землях (під польською та іншими окупаціями), де ще залишилися поміщики, переведе експропріацію поміщицької землі й передасть її без викупу селянству; 9) поширить національну школу освіти і культуру; 10) створить сильну національну армію для оборони державних границь та інтересів українського народу перед імперіалізмом ворожих і чужих народів”.

З огляду на викладене слід зауважити, що фактично від того часу й до закінчення Другої світової війни усі зазначені положення у тій чи іншій редакції входили до програмних документів II великого і III надзвичайного великого зборів бандерівської ОУН (1941, 1943 рр.), частково сприймалися вони мельниківцями і бульбівцями.

ОУН ТА ІНШІ УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ, РУХИ.

Доява в громадсько-політичному житті українства на еміграції нового чинника, хоч і привернула увагу, але сприймалася неоднозначно. Частина українських політиків була здивована, що саме з українським націоналістичним рухом зв'язав свою долю Є.Коновалець. З цього приводу на сторінках окремих періодичних видань з'явилася низка публікацій. Зокрема, в паризькому "Тризубі" (орган середовища УНР) під 26 серпня 1928 р. була вміщена стаття під назвою "Про лідера з барвистою біографією і його групу". На цю публікацію Є.Коновалець відповів листами до редакції "Тризуба" і до її евентуального автора - відомого діяча середовища УНР, професора Української господарської академії в Подебрадах В.Садовського*.

В своїх листах Є.Коновалець виклав своє розуміння того, як треба цивілізовано вести політичні дискусії у відкритій пресі. Зокрема, він наголосив, що виступаючи проти певних політичних концепцій, ніколи не пов'язував їх критику з конкретними діячами. Коли ж йдеться про критику "поодиноких осіб", то на думку Є.Коновальця, в такій критиці "треба все договорювати до кінця, а не обмежуватися загадковими фразами, які на ділі нічого не говорять, а тільки посторонній і непоінформованій публіці дають змогу до різних комбінацій"²⁶.

* Садовський Валентин (1886-1947) - громадсько-політичний діяч, економіст, член РУП й УСДРП, в 1917 р. - член Центральної і Малої Ради, генеральний секретар судівництва в уряді В.Вишиченка, представник від УСДРП в Українському національному союзі (1918 р.). Після визвольних змагань на еміграції в Польщі, потім в Чехословаччині, член Української господарської академії в Подебрадах, член Українського наукового інституту в Варшаві. Вів широке листування з С.Петлюрою та його родиною, А.Лівицьким, іншими діячами УНР.

Згадані вище листи Є. Коновальця збентежили публікаторів. Редактор "Тризуба" В. Прокопович рекомендував В. Садовському всипати як слід "цим капосним руїникам" (тобто, націоналістам - автор.), однак той не наважився дати відверту відповідь на лист, заперечував свою причетність до зазначеної статті. А генерал В. Змієнко 29 вересня 1928 р. з тривогою писав до Праги, щоб там представники середовища УНР (зокрема, В. Филонович) звернули особливу увагу на націоналістів, "бо отаман Коновалець дуже образився за статтю В. Садовського", а тому "можливе посилення з їхнього боку виступів" проти Державного центру УНР²⁷.

Але, звичайно, у той час мало хто з українських політичних проводів міг передбачити, що через 10 років ОУН стане реальною силою в українському національно-визвольному русі. Коли, наприклад, один з представників середовища УНР в Белграді В. Андрієвський у березні 1929 р. повідомив полк. В. Филоновича (Прага) про появу на теренах Балкан емісарів ОУН, то останній у листі-відповіді (28 квітня 1929 р.) зазначив, що зараз акції націоналістів "з кожним днем падають..., масово виходять з лав їх люди і то навіть ті, які були ініціаторами цього руху...". Филонович також підкреслив обмеженість націоналістичного руху, бо він "є поширений лише серед галичан і в дуже мінімальній мірі серед наддніпрянців"²⁸.

Невисокої думки про націоналістів був й голова Державного центра УНР А. Лівницький*. Бідкаючись з при-

* Лівницький Андрій (1879-1954) - державний і громадсько-політичний діяч, родом з Полтавщини, активний член УСДРП, член Центральної Ради, міністр юстиції і закордонних справ, з жовтня 1920 р. - голова уряду УНР, юрист за фахом. Після смерті С. Петлюри (травень 1926 р.) став головою Директорії і головним отаманом військ УНР, очолював Державний центр УНР в екзилі. Після Другої світової війни з його ініціативи на основі широкої коаліції українських партій (крім бандерівської ОУН) була створена Українська національна рада (1948 р.). До літа 1944 р.

воду того, що навколо старої генерації українських політиків не видно “тих молодих, які нас заступлять”, він у листі від 25 серпня 1929 р. до Ю.Колларда при цьому застерігав: “Не новітні ж “націоналісти” з їх поверховим “ура-патріотизмом...”²⁹. Подібних поглядів дотримувалися й інші чинники організованого українства, які не бачили перспектив в новому русі.

Засновники ОУН розуміли, що їхнє прагнення поставити нову організацію над іншими українськими партіями і рухами не буде сприйняте основними середовищами української еміграції. А тому таке завдання могло вирішуватися лише насильницьким способом, рішучим протиставленням ОУН всім іншим силам українського визвольного руху як на теренах України, так й за її межами, веденням-безкомпромісної боротьби за об'єднання всієї української спільноти.

Однак серед чільних членів ОУН така тактика не всіма визнавалася правильною і доцільною, викликала певні сумніви. Сам Є.Коновалець у листі від 17 січня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартинця іронічно зауважив, що опозиція ОУН до всіх українських державних центрів і політичних партій - це “кинення рукавиці всім і вся”. А в наступному листі від 24 квітня 1930 р. голова ПУН писав: “Ми пішли на крайній екстремізм, виповіли всім і вся війну, дійсно ґрунтовно себе від усіх відмежували і сьогодні починаємо переконуватися, що ми взяли дещо за високий тон”³⁰.

Особливо відверто ворожу позицію ОУН зайняла щодо Державного центру УНР в екзилі, котрий намагався

проживав у Варшаві, намагався отримати від німців дозвіл на сформування українського уряду. Як політичний діяч, стояв у довоєнні часи на полонофільських позиціях, у квітні 1920 р. підписав відому угоду з Польщею, за якою УНР відмовилась від Західної України на користь поляків. ОУН розглядала А.Лівницького як одного з своїх головних опонентів і вела безкомпромісну боротьбу проти впливів середовища УНР на українську громадськість.

виступити об'єднуючим чинником організованого українства. В одній з своїх перших постанов ПУН прямо заявляв, що група А.Лівицького, поширюючи серед наддніпрянської еміграції політичну орієнтацію на історичного ворога України Польщу, ускладнює працю ОУН³¹. Тому Організація вважає необхідним паралізувати впливи А.Лівицького і його прихильників на еміграції і домогтися їх цілковитого знищення*.

Що стосується середовища УНР, то своє ставлення до українських націоналістів воно вперше офіційно оприлюднило (правда, довірочно) в "Політичному інформаційному бюлетені" № 1 від 15 листопада 1928 р. В цьому документі, де характеризувалися різні сили українського визвольного руху, називаються націоналісти, які є невеличкою групою і яким "з боку національного" не можна нічого закинути. Позитивно оцінювалося вороже ставлення націоналістів до П.Скоропадського і його середовища.

Разом з тим відзначалося, що між Державним центром УНР і націоналістами існують помітні розбіжності, які не дають "можливості для Уряду УНР якогось тіснішого" з ними порозуміння. Перше. Націоналісти виступають проти парламентських форм державного устрою України і "хотять, щоб в Україні правила партія націоналістів, як тепер в Італії фашисти". Друге. У своїй боротьбі з Польщею націоналісти покладають великі надії на Німеччину, не розуміючи, що у війні з поляками Німеччина, не маючи підтримки інших держав, буде зму-

* Після розколу в ОУН, який стався в лютому 1940 р., відбулися зміни в ставленні до Державного центру УНР. Бандерівці продовжували займати безкомпромісну позицію щодо нього, а мельниківці поступово стали на шлях співпраці. Згодом ОУН А.Мельника увійшла до Української національної ради, створеної з ініціативи Державного центру УНР в післявоєнні часи. Відомий політик М.Плав'юк, тодішній голова проводу мельниківської ОУН, став головою Державного центру УНР. У 1992 р. він склав свої повноваження перед президентом України Л.Кравчуком.

шена опертися на Московщину і віддячить їй тим, що віддасть під владу Москви Галичину. Третє. Діяльність націоналістів, спрямована проти Польщі, не дивлячись на патріотичні міркування, не може бути вигідна українській справі.

З огляду на викладене керівники Державного центра Української народної республіки вважали, що "націоналісти несвідомо (можливо, що дехто з них і свідомо) "грають на руку Москві і тому їхню діяльність Уряд УНР і уенерівські кола не можуть вважати за корисну. Навпаки, вона по своїх наслідках дуже шкідлива для нашої національної справи, бо непродумано легковажна. Вона розбиває єдність українських сил і тим зміцнює нашого ворога - червону Москву"³².

В іншому документі середовища УНР, під назвою "Політичний звіт ч.7", складеному на зламі 1928-1929 рр., робився висновок, що проти націоналістів має розпочатися планова протиакція з боку УНР, "яка повинна проводитися як за допомогою преси, так і розгорненням праці громадсько-політичного характеру..."³³

Протиборство посилилося на початку 30-х років, коли Державний центр УНР у зв'язку з "пацифікаційною" акцією поляків на ЗУЗ намагався виступити посередником між польською владою і поміркованими колами галицьких політиків. Він критикував "шалену антипольську кампанію" ОУН на сторінках паризького "Тризуба".

Підсумовуючи результати цього протиборства, О.Шульгин писав: "морально ми виграли у цій тяжкій і дуже прикрій з національного боку боротьбі, яка забрала у нас стільки часу і сил". Уенерівці вважали, що "принаймі на емігрантському українському ґрунті націоналісти своїми негідними методами боротьби втратили серед всієї елементарно порядої частини еміграції весь свій авторитет". Стосовно Східної Галичини, то на цих теренах, на думку Шульгина, відповідні чинники УНР "не в стані були провадити там нашу пропаганду, примусити почути наш голос"³⁴.

Треба визнати, що Державний центр УНР у політич-

ному двобої з ОУН поступово втрачав свої позиції. У найвідповідальніший час, тобто в роки Другої світової війни, він фактично зійшов з "дистанції" у боротьбі за самостійність України.

Протистояння ОУН з Державним центром УНР було неминучим й з огляду необхідності опанування націоналістичним рухом середовища української військової еміграції, значна частина якої вбачала у Державному центрі єдиного легітимного носія української державності. З цього приводу відомий військовий діяч УНР генерал-хорунжий В.М.Петрів* писав: "Коли не згадувати

* Петрів Всеволод (1883-1948) - військовий і громадсько-політичний діяч, військовий письменник і педагог, член партії соціалістів-революціонерів, родом з Києва. Генерал-хорунжий армії УНР, в старій російській армії мав чин полковника Генерального штабу. Після жовтневого перевороту 1917 р. з українців колишньої туркестанської дивізії створив гайдацький кінний полк ім.Костя Гордієнка. З ним брав участь в боях з більшовіками у Києві (січень 1918 р.) та в Криму (березень-квітень 1918 р.). В 1919-1920 рр.- начальник Спільної юнацької школи, командир Північної дивізії, командувач Волинської групи військ, потім - військовий міністр і начальник генерального штабу армії УНР. Після визвольних змагань на еміграції в Чехословаччині, лектор низки українських високих шкіл і член багатьох наукових і громадських товариств на еміграції. На початку 30-х років заснував в Празі спільно з генерал-поручником М.Омельяновичом-Павленком Українське науково-військове товариство. Користувався високим авторитетом у військових колах, серед державних і громадських діячів. До В.Петріва з повагою ставилась ОУН, прагнула залучити його до своїх лав, але цього з низки причин не сталося. З ініціативи ОУН С.Бандери Петріва було заочно обрано 22 червня 1941 р. головою Українського національного комітету, а потім призначено військовим міністром в складі відомого уряду Я.Стецька. Генерал відмовився від цих посад. В роки німецько-радянської війни, коли розглядалось питання про можливість створення української армії, В.Петрів вважався найпершим кандидатом на посаду командувача. Жив і працював у Брно.

романтичних прихильників Коновальця та "засадничо-опозиційних есдеків" Мазепи, то Уряд УНР є єдиною силою, що проводить безкомпромісну боротьбу за державну самостійність України". За словами Петріва, "всє інше від Скоропадського до шаповалівців, не скоро ще кине з себе стару московську шкуру"³⁵.

Не просто склалися стосунки ОУН з середовищем гетьмана П.Скоропадського, хоч робилися обопільні спроби налагодження співпраці. Сам голова ПУН песимістично ставився до такої можливості. У листі від 13 травня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартинця Є.Коновалець зазначав: "В щирість гетьманців я абсолютно не вірю. Коли б навіть була в них склонність порозуміння, то це, мабуть, треба приписати тільки якимось певним обставинам". І це відповідало намірам Гетьманської управи, яка неофіційно погоджувалась на спільні дії з ОУН лише з огляду репрезентації української ідеї перед чужинцями. Щодо українських земель, то тут гетьманці, як свідчить лист від 28 липня 1930 р. О.Скоропис-Йолтуховського до В.Мартинця, вважали можливості взаємодії обох середовищ більш ніж проблематичними з причини діаметральних розбіжностей основних тактичних і практичних завдань.

З цього приводу прихильники П.Скоропадського звинувачували ОУН в тому, що вона "підбирає людський матеріал для деструкції громадського життя в Польщі", для "балканізації" Галичини. Втім, О.Скоропис-Йолтуховській у цитованому вище листі визнавав, що ОУН і гетьманці "бачать всю безцільність і неvistарчальність тактики "парламентарного товчення води в ступі", коли йде про справу відбудови Української держави".

З огляду на викладене зазначений достойник рекомендував ПУН частіше з'ясовувати своїм однодумцям, що тактика революційної боротьби ОУН "спрямована виключно проти чужої влади на українській землі і ніяк не може бути продовжена при організації суверенної Української держави", яку має очолити гетьман-монарх з роду Скоропадських³⁶.

На початку 30-х років помітно ускладнилися стосунки ОУН й з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), найбільш впливовою силою в середовищі української національної демократії в Західній Україні. В серпні 1930 р. голова УНДО Дм.Левицький звернувся з пропозицією до Є.Коновальця обговорити стан взаємовідносин між УНДО і ОУН. За словами Дм.Левицького, "між проводом націоналістів і УНДО зайшло якесь фатальне непорозуміння, яке може дуже некорисно відбитись на загальноукраїнській справі в Польщі"³⁷. Але усунути розбіжності не вдалося.

Питання тактики ОУН стосовно діяльності інших політичних центрів українства у червні 1930 р. обговорила конференція членів ПУН, яка відбулася у Женеві. В постанові цього зібрання зазначалося, що "конференція висловилася за тим, щоб ОУН підтримувала кожний добрий почин в українській справі загально-національного характеру, а кожний шкідливий поборювала безогляду на те, звідки такий почин був ініційований"³⁸.

Категоричність постави ОУН у контексті вищезазначеного не викликає сумнівів, але й інші політичні проводни українства нелегко йшли на компроміси з своїми опонентами, ставлячи на перший план власні амбіції. Тому Є.Коновалець дуже песимістично дивився на перспективи співробітництва з іншими партіями і рухами. У листі від 10 липня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартинця він писав, що політреферент ПУН Дм.Андрієвський "має балакати з іншими нам ворожими групами як УНР, гетьманці, УНДО...". І далі голова ПУН зазначав: "Я однак цьому планові не противився, хоч згори певний, що з тих балачок нічого путнього не вийде, одна з них може бути тільки користь, а саме, що зберемо більш точні відомості про відношення поодиноких груп до нас, як теж, що п.Андрієвський наглядно переконується, що в цей спосіб їхньої ворожості до нас він не зменшить"³⁹.

В цілому згадані вище побоювання про порожні "балачки" виявилися пророчими. А тому ОУН й надалі виступала проти всіх спроб створити якийсь загальноук-

раїнський "центр" чи "представництво нації", зокрема, проти підготовки і проведення Всеукраїнського національного конгресу*. Критикуючи задум і мету такого форуму, друкований орган ОУН "Український націоналіст" називав ініціаторів проведення конгресу "трестом банкрутів" (УНДО, та інші політичні проводи українства - автор), протиставляючи угодовській позиції так званого "офіційного табору" позицію безкомпромісності революційного табору (тобто ОУН) до будь-яких форм можливої співпраці з окупантами українських земель⁴⁰.

Зазначені ідеї широко пропагувалися й серед української громадськості в США і Канаді. Зокрема, в канадській газеті "Новий шлях" (Едмонтон) за 15 березня 1932 р. була вміщена стаття під назвою "Польсько-московська згода". У ній наголошувалося, що польсько-радянський пакт про ненапад є "логічним завершенням дотеперішньої політики Польщі й Москви супроти України", а тому "національно-революційний табір" (УВО-ОУН - автор.) був правий, оголосивши "непримиренну боротьбу не тільки національним ворогам, але й "реальній політиці", тобто тим силам українства, які висуюють гасла "приспонування до ворожої дійності". І далі робився категоричний висновок, що "шлях національно-революційного табору правильний і одинокий".

Якщо ж спробувати охарактеризувати ставлення ОУН до інших українських політичних середовищ, то

* Звичайно, не тільки ОУН намагалася не допустити скликання Всеукраїнського національного конгресу. На цій позиції стояв й Державний центр УНР. У листі від 4 квітня 1936 р. ген. Сальський так наставляв полк. В.Филоновича: "...Завдяки зміні обставин, громадянство наше, а в тім і вояцтво, не зможе брати участь в Національному конгресі під жадним виглядом... Щодо персональної вашої участі в Підготовчій комітеті, то маєте чинити, наше полковнику, все, щоб справу ту всіляко саботувати очевидно так, щоб поступовання ваше для другої сторони не було виразне: проволікати її та в інші способи комплікувати".

воно узгоджувалося як із стратегічними цілями націоналістичного руху, так й з поточними моментами. З цього приводу у листі від 22 серпня 1930 р. до М.Сціборського Є.Коновалець наголошував, що інтереси справи "можуть диктувати нам в певних періодах діяльності ОУН цю боротьбу загострювати, а в певних періодах знову її притуплювати". "Взагалі, - підкреслював голова ПУН, - ми як націоналісти і революціонери мусимо в нашій тактиці виявити якнайбільшу дозу еластичності, а не ставати догматистами"⁴¹.

Втім, вороже наставлення ОУН до інших політичних центрів українства, особливо на еміграції, було до певної міри виправданим. Українська політична еміграція наприкінці 20-х - на початку 30-х років перебувала у стані стагнації, взаємного побороювання одного середовища іншим, пошуку винуватців поразки у визвольних змаганнях 1917-1921 рр., демонструючи постійну нездатність до об'єднання, спільних дій. До того ж, у своїй більшості еміграція жила минулим. Невипадково один з керівних діячів Товариства українських старшин в Чехословаччині В.Прохода в листі від 30 жовтня 1931 р. до генерала В.Петрива писав: "Наші еміграційні організації мають сенс свого існування хіба ж для того, щоб робити якись свята та згадувати діла давно минулих літ". Хоч тут і є певне перебільшення, але суть справи схоплена правильно⁴².

Поміж тим, надзвичайно складні умови життя і побуту на еміграції, труднощі з працевлаштуванням (наприклад, генерал-поручик М.Омельянович-Павленко малював художні полотна і продавав їх) негативно впливали на морально-психологічний стан значної частини емігрантів, особливо старшого покоління, робив проблематичним їхню дійсну готовність стати до нової боротьби. Про це досить виразно свідчить лист відомого діяча, доцента Української господарської академії В.Короліва-Старого від 19 серпня 1930 р. до Ю.Колларда. "Подивилися б Ви, - пише він, - як мало не до млости лякаються на іспитах оті лицарі залізного хреста, зимо-

вих походів і т.д. А тим часом перед десятима роками, їхнє життя було молоде і їм (апріорно) дороге, коли вони мали рожеві надії та віру в перемогу, - вони не боялися йти на видючу смерть. Тепер ж, передбачаючи нищину, зневагу від інших і для багатьох - неминучість спідлення, вони, однак, тремтять за своє існування цілком непристойно"⁴³.

Зазначені вище обставини й факти були відомі чільним діячам ОУН. Вони розуміли, що вивести еміграцію із стану стагнації, об'єднати її під одним організаційним прапором можливо лише насильницьким шляхом, не рахуючись з минулими заслугами і авторитетами, а керуючись виключно здатністю й готовністю політичних організацій та їхніх лідерів стати до лав борців за українську державність.

Таким чином, безкомпромісна позиція ОУН була, на нашу думку, обумовлена двома основними факторами. З одного боку, це глибинні суперечності в середовищі української політичної еміграції і нездатність її лідерів досягти домовленості на ґрунті спільних інтересів. З другого боку, це сильний вплив націонал-соціалізму, його апеляція до насильства в ім'я національних інтересів, віра в культ "вождів" і здатність радикальних політичних організацій до рішучих дій. Саме з цих причин в середовищі провідних діячів, теоретиків та ідеологів УВО-ОУН зароджувалася і конкретизувалася думка про "месіанську" роль ОУН, її виключне право виступати не тільки від імені усіх політичних проводів українства, але й від усього українського народу. Це знайшло відображення у тезі, що ОУН - "є найвищою формою організованості нації в часі поневолення"⁴⁴.

Проводирів українського націоналізму не лякали ті обставини, що їхні лави ще нечисельні, що за ними не стоїть більшість українського народу. В їхній свідомості міцно закарбувалися слова А.Гітлера з книги "Моя боротьба", що світову історію робить меншисть, коли в цій меншості зосереджена "велика воля і велика рішучість". А тому невипадково, одним з гасел ОУН було: "Рево-

люції не падають з неба. Вони робляться самі, їх робить активна меншість, мобілізуючи пристрасті мас".

Проте, коли йде мова про фашизм в Європі від 1922 р., тобто від походу Б. Муссоліні на Рим, до січня 1933 р., коли А. Гітлер став рейхсканцлером Німеччини, то його не можна оцінювати з позицій післявоєнних років, під впливом жадливих злодіянь німецьких нацистів в роки Другої світової війни. В той період ставлення до фашизму було зовсім іншим і мало хто вбачав у цьому русі загрозу світовій цивілізації. На фашизм у певних колах тогочасного суспільства була, так би мовити, мода, як у свій час й на марксизм. Дружина відомого італійського фізика Е. Фермі Лаура Фермі, згадуючи своє перше перебування в США в 1930 р., писала, що в "Америці з великим інтересом спостерігали за фашистським рухом". І далі вона зазначала: "Це був доволі сприятливий час для фашизму, до нього ставилися терпимо і навіть співчутливо..."⁴⁵

Відомі державні і громадські діячі, зокрема, колишній король Великобританії Едуард VIII (потім герцог Віндзорський), В. Черчілль, Д. Ллойд-Джордж та інші вважали А. Гітлера національним героєм Німеччини.

Цікавими здаються тогочасні думки про фашизм і росіянина Б. Савінкова, одного з найвпертіших ворогів радянської влади. В одному з листів до М. Арцибашева у 1924 р. він писав: "Не знаю як Вам, але мені фашизм близький і психологічно й ідейно. Психологічно - бо він за дію і вольове напруження, на протилежність безвілля і прекраснодушності парламентської демократії, ідейно - бо він стоїть на національній платформі і водночас глибоко демократичний, бо спирається на селянство..."⁴⁶

Захоплення фашизмом мало місце і в середовищі українства на еміграції. Так, один з діячів "січей" прогетьманської орієнтації в Канаді В. Босий, згадуючи 1923-1924 рр., писав: "Ми, студенти Перемищини, радо повітали дощовську "Заграву", а після - паліївський "Новий час". Нам імпонувало бути "фашистами". Я став горячим прихильником цього руху..."⁴⁷. Про українських фашистів говорив у цей час й "Український прапор" (пресовий орган

Є.Петрушевича), називаючи серед них Д.Донцова і колишнього соратника гетьмана П.Скоропадського полк. І.Полтавця-Острияницю.

Реакцію частини еміграції, особливо молоді, на радикальні рухи (фашизм, нацизм, націоналізм) добре ілюструє лист з Праги від 3 січня 1935 р. відомої діячки і педагога С.Русової* до свого сина Ю.Русова, котрий в цей час мешкав у Бухаресті. Повідомляючи Юрія про його сина Романа, вона пише: "Пласт, в який вступає Ромко, весь з націоналістів; Роман страшно захоплюється націоналізмом, і Муссоліні і Гітлером; і так усіми цими питаннями захоплюється...". І далі С.Русова висловлює своє занепокоєння поведінкою онука Романа, бо він ще молодий, а тому "не може розібратися в таких питаннях"⁴⁸.

Інтерес до фашизму був таким, що в 1935 р. з ініціативи колишнього українського дипломата Я.Токаржевського-Карашевича у Парижі було створене Товариство фашизмознавства "Шлях майбутнього". Воно мало працювати, на думку засновників, "у найближчому контакті з Римом і співзвучними організаціями інших країв". Це товариство, як писав згаданий вище дипломат у листі від 29 грудня 1935 р. до українського літературознавця М.Мушина, мало "завдання пізнати фашизм, зазнайомити з ним українське громадянство і остаточно покінчити з "драгоманивщиною" і "попутчиками".

Є певні відомості, що у цей час аналогічне товариство для студій з фашизму було закладене українцями і в Римі. До його роботи виявляв інтерес Д.Донцов, прагну-

* Русова (уроджена Ліндфорс) Софія (1856-1940) - педагог, діячка міжнародного і українського жіночого рухів, голова Української національної жіночої ради, дружина Олександра Русова. З 1922 р. на еміграції в Чехословаччині, професор педагогіки Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі. З середини 30-х років член Підготовчого конгресового комітету в Празі з скликання Всеукраїнського національного конгресу. Син Русової Юрій Русов з кінця 30-х років був діячем української громади в Німеччині.

чи через згаданого вище М.Мушина отримати необхідну інформацію. Втім, Я.Токаржевський-Карашевич в 1936 р. переїхав до Риму і не виключено, що обидва зазначені товариства об'єдналися⁴⁹.

Не заперечували у той час певної схожості українського націоналізму з фашизмом й відомі діячі ОУН. Так, в листі від 16 липня 1930 р. до "Богуша" (М.Кушнір) секретар ПУН В.Мартинець з приводу звинувачень націоналістів у зближенні з фашизмом писав: "Між тим багато спільних черт з фашизмом таки маємо: оба рухи це рухи націоналізму, тут і там диктатура, тут і там професійні спілки та ми".

Визнавав факти захоплення фашизмом й М.Сціборський. У листі від 19 травня 1930 р. до Є.Коновальця, характеризуючи деякі публікації Є.Онацького* на сторінках "Українського голосу" (друкований орган ОУН на ЗУЗ) та інших видань, М.Сціборський зазначав: "Всі вони добрі, але занадто багато: "Італія, Муссоліні і апофеози фашизму... Не знаю, чи це є корисно. Оця демонстративна прихильність та виспівування фашизму може привести до небажаних наслідків".

При цьому М.Сціборський підкреслив, що "в самій

* Онацький Євген - громадсько-політичний діяч, журналіст і науковець, родом з Чернігівщини. В 1917 р. член Центральної Ради, в 1919 р. - член делегації УНР на Мирову конференцію в Парижі, член дипломатичної місії УНР, а потім її керівник в Італії. В 1930 р. залучений до ОУН особисто Є.Коновальцем, був представником цієї організації в Італії. В 1943-1944 рр. знаходився в німецькому ув'язненні. Був прихильником італійського фашизму. В статті "Після народження фашистської імперії" (Часопис "Свобода", Джерсі Сіті, США за 12 червня 1936 р.) писав, що фашистський уряд Італії "є дійсно національним, а не насильницьким, узурпаторським урядом, що все йде по лінії загальних італійських інтересів". Він наголошував, що "приклад Італії мусить нам вказати дорогу до нашої внутрішньої розбудови". Разом з тим критично ставився до німецького різновиду фашизму - націонал-соціалізму.

ОУН є багато людей, які зовсім не згодні з Онацьким" і наголосив, що і сам він "в економічно-соціальной інтерпретації фашизму доволі далекий від Онацького"⁵⁰. Але, як то кажуть, з пісні слов не викинути. Засліплення фашизмом було притаманне не тільки таким маститим членам ОУН як Є.Онацький, але й що важливо, молодому націоналістичному активу. Особливо це стало помітним після того, як до влади у Німеччині прийшов А.Гітлер.

За словами американського журналіста та історика У.Шірера, автора широко відомої праці "Злет і падіння Третього рейху", справжню природу фашизму нібито розгледіли лише комуністи. Однак, не тільки вони. Іспанський філософ першої половини ХХ століття Х.Ортега-і-Гасет, визнаючи, що в середині 20-х років нашого століття фашизм запанував над сьогоденням, був свідомий того, що фашизм і подібні йому рухи "по своїй суті минуші", ні в кого немає й гадки проектувати їх в майбутнє. Він також, віддаючи належне діям "рішучих і згуртованих меншин" та їхній здатності вплинути на зміцнення державного організму (а саме до цього прагнула в Україні ОУН), вважав, що такі меншини неспроможні керувати державним організмом⁵¹.

З огляду на вищевикладене можна в цілому погодитися з тими дослідниками, котрі пишуть: "хоч деякі змістові елементи фашизму і націонал-соціалізму були завжди чужі ОУН (як, напр., ідея корпоративної держави, расизм, антисемітизм, і ін.), то все-таки за безспірне приймалося загальне спрямування, аналогічна організаційна форма та тактика. Успіхи, які згадані рухи мали в боротьбі з комунізмом, в організації національних сил та їх динамічному розгорненні, не могли не електризувати українських організованих націоналістів, що прагнули в першу чергу власної сили, твердого національного кулака"⁵².

Не заперечуючи впливу фашистських ідей на теорію, ідеологію й практику українського націоналізму під "фірмою" ОУН, не слід при цьому ототожнювати український націоналістичний рух з націонал-соціалізмом

і фашизмом. Між ними була одна суттєва відмінність. Якщо два останні рухи були покликані до життя кризою демократичних інститутів і загрозою комуно-соціалістичних революцій, які втім не становили реальної небезпеки національно-державницьким інтересам Німеччини та Італії, то український організований націоналізм зародився насамперед з потреби об'єднати розпорошені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель.

Звичайно, прагнення ОУН відігравати вирішальну роль в українському національно-визвольному русі, небажання рахуватися з іншими поглядами зустрічало відпорність в таборі організованого українства. За словами отамана "Поліської січі" Т.Д.Боровця-Бульби, якби "український націоналістичний рух не заперечував усіх інших світоглядів і базував свою ідеологію та програмову дію не на авторитарному вождізмі, а на основі ширшої репрезентації на зразок західних вільних держав, то тоді, напевно, усі українці б влилися в його ряди"⁵³.

Обравши самостійний шлях боротьби за здобуття української державності і перебуваючи в стані війни з іншими політичними проводами організованого українства, керівництво ОУН між тим усвідомлювало необхідність розповсюдження свого впливу на так звані "непартійні" громадські організації українців за кордоном. Більшість з них, як відомо, орієнтувалася на гетьмана П.Скоропадського та Державний центр УНР.

В результаті гострого суперництва ОУН зуміла взяти під свій вплив "Українське національне об'єднання" (УНО), створене у червні 1933 р. Т.Омельченком в Німеччині. Це була одна з найбільш масових емігрантських організацій. У своєму статуті УНО проголошувало, що об'єднує в своїх лавах всіх національно свідомих українців, котрі ще знаходяться осторонь різних політичних партій.

Своє завдання Об'єднання вбачало в тому, щоб виробити умови для одноставного створення єдиного

українського проводу, який мав очолити боротьбу за відновлення самостійної української держави. На кінець 1939 р. УНО нараховувало 40 філій і гуртків чисельністю близько 3 тис. членів. У травні 1941 р. їх кількість досягла 18 тис. чоловік. Управа УНО видавала газети "Голос" і "Український вісник". Останній фактично став неофіційним пресовим органом ОУН, політичну лінію якої поділяло УНО*. У Німеччині націоналісти, спираючись на УНО, успішно конкурували з прихильниками П.Скоропадського.

Нерідко боротьба між згаданими політичними силами набувала досить жорстких форм. Коли наприкінці 1938 р. відомий у минулому діяч УВО О.Думин прибув до Берліна, щоб працювати в Українській громаді, прихильній до гетьманського руху, то він дуже швидко став об'єктом нападів з боку опонентів - УНО і ОУН. З цього приводу у листі до М.Антоновича** він писав, що чекає від Р.Яри доносів на себе до німецької поліції про те, що він начебто польський або ж більшовицький агент. І далі, характеризуючи обставини на німецьких теренах, Думин зазначав, що суперництво між гетьманцями й УНО "буде тривати далі, очевидно боротьба без

* Після нападу Німеччини на СРСР гітлерівці прагнули обмежити діяльність УНО, спрямовуючи її переважно у бік культурно-просвітницької роботи серед української еміграції на теренах Третього рейху. На початку 1943 р. УНО нараховувало майже 57 тис. членів.

** Антонович Михайло - онук видатного українського історика В.Антоновича, син директора Музею визвольної боротьби України в Празі Д.Антоновича; історик, лектор Бреславського університету і науковий працівник Українського наукового інституту в Берліні, доцент Віденського університету. Був зв'язаний по науковій роботі з відомим спеціалістом по Сходу професором Г.Кохом, іншими німецькими фахівцями. Виїздив за дорученням відповідних німецьких установ на окуповану територію України. За деякими даними після війни був заарештований органами НКВС, перебував в радянських таборах.

смислу - бо остаточно. УНО гетьманців до себе не притягне і монополію відбудови української держави в свої руки не візьме"⁵⁴.

Сильним був вплив націоналістів на громадсько-політичне і культурне життя української еміграції у Чехословаччині, де з середини 30-х років жодна акція українства не набувала вагомого резонансу без участі членів ОУН. Зато в Польщі безперечно перевагу мав Державний центр УНР, який контролював Український центральний комітет (УЦК).

Ареною протиборства ОУН з своїми опонентами, в першу чергу з прихильниками УНР, стали терени Франції. Вже у вересні-жовтні 1928 р. там побували відомі діячі націоналістів П.Кожевников і Д.Андрієвський, які провели низку зустрічей з представниками української громади. З цього приводу в "Політичному звіті ч.7" (УНР) зазначалося: "Загальне враження від Проводу націоналістів - від всіх взято помалу. Головне - спиратися на власні сили, відкидаючи орієнтацію на сторонню поміч". І далі робився висновок: "Взагалі націоналісти користуються співчуттям еміграції у Франції"⁵⁵.

На початку 30-х років до Франції прибув заст. голови ПУН М.Сціборський, котрий разом з М.Капустянським і О.Бойківим створили Український народний союз (УНС) - громадське об'єднання націоналістичного спрямування, яке напередодні Другої світової війни нараховувало до 10 тис. членів і симпатиків.

Характеризуючи змагання між націоналістами і середовищем УНР, голова редколегії "Тризуба" М.Ковальський у листі від 19 жовтня 1931 року до відомої громадської діячки Х.Кононенко писав: "Одзначу ще момент: маємо страшенно загострену боротьбу з так званими "націоналістами", які за всяку ціну хочуть завоювати французький ґрунт". Автор листа пропонував Х.Кононенко виступити на сторінках "Тризуба" з низкою статей, спрямованих проти націоналістів"⁵⁶.

ОУН приділяла увагу й опануванню теренами Балкан, де перебували значні осередки української

еміграції. Вже влітку 1928 р. туди приїхав відомий на той час націоналістичний діяч Л.Костарів, а на початку 30-х років неодноразово наїздили О.Ольжич, інші емісари ОУН. Особливо успішним був візит до Болгарії у серпні 1931 р. М.Сціборського. Його виступ перед українською громадою у Варні мав сильний резонанс. У зв'язку з цим полк. В.Филонович, вороже настроений до згаданого діяча ОУН, змушений все-таки визнати, що "...п.Сціборський зробив безперечно велике враження в громаді і треба рахувати, що його акція там має вже успіх, може і не в цілій громаді, то напевне у більшості"⁵⁷.

Взагалі боротьба на балканському терені точилася досить вперто. Якщо, наприклад, у Загребі (Хорватія) на боці націоналістів була місцева "Просвіта", то у Сербії їх спіткала невдача. У зв'язку з зазначеним полк. В.Филонович у листі від 29 травня 1935 р. писав військовому міністру УНР В.Сальському: * " В Югославії відбулася значна для нас подія. Після довгої боротьби в Союзі українських організацій в Югославії зрештою перемогли ми і цілком викинули з Союзу "нацистів"⁵⁸ (Тобто, націоналістів - автор.).

Зате в Болгарії оунівці взяли під свій контроль "Українське культурне об'єднання". В.Филонович, інформуючи генерал-хорунжого В.Сальського про стан справ в еміграційному середовищі УНР в Болгарії, повідомляв: "виграв третій, той хто стояв на боці, "нацисти", які пере-

* Сальський Володимир (1885-1940) - військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР, родом з Волині. Закінчив російську академію Генерального штабу, в 1916 р. займав посаду начальника оперативного відділу XII російської армії. З 1917 р. на різних посадах в армії УНР: нач. штабу Сердюцької дивізії, командир Запорізького корпусу, командувач армією УНР. З 1921 р. - військовий міністр УНР. Помер в еміграції у Варшаві. Був одним з найближчих соратників А.Лівицького. В середовищі УНР користувався високим авторитетом.

брали найактивніший, найсвідоміший елемент серед нашої еміграції в Болгарії". Однак більшість українських громад у цій країні контролювали уенерівці.

Велася боротьба й за українську громаду у Фінляндії. Коли військовий міністр УНР В.Сальський надіслав на розгляд управи громади доповідь про діяльність Державного центру УНР, то слідом за нею надійшов аналогічний матеріал націоналістичного спрямування й від члена ПУН Д.Андрієвського, який очолював Об'єднання українських організацій у Європі. На початку 1935 р. середовище УНР було занепокоєне тим, що після переобрання нового складу управи громади її секретарем став сумнозвісний Полуведько, відомий пізніше як агент НКВД, і як вважали, пов'язаний у той час з "нацистами", тобто з ОУН. Але полк. В.Филонович "розкусив" Полуведька, охарактеризувавши його як "продажну душу, яку завжди при потребі можна купити"⁵⁹.

На північноамериканському континенті прихильники ОУН створили в Канаді "Українське національне об'єднання"(УНО), а в США - "Організацію державного відродження України" (ОДВУ). Під впливом ОУН перебували й окремі стрілецькі громади і січі в цих країнах. Від них Організація отримувала матеріальну допомогу.

Сам голова ПУН Є.Коновалець надавав великого значення українським громадам в США і Канаді. Говорячи про свою поїздку до США у 1929 р., він вважав її "надзвичайно важною для забезпечення нашої діяльності". З цього приводу в листі від 16 липня 1930 р. до В.Мартинця Коновалець звертав увагу членів ПУН на необхідність більшої "уваги пропаганді спілчанської справи на американському і канадському ґрунті"⁶⁰.

З цією метою, зокрема, в 1930 р. було видано додаток до часопису УВО "Сурма" для заокеанських українців. В ньому широко пропагувалася діяльність УВО, містився заклик до українських громадян Америки і Канади творити відділи допомоги УВО, ставати "в ряди для прискорення української національної революції".

Крім Є.Коновальця, у Північній Америці побували й

інші відомі діячі ОУН - А.Мельник, О.Сеник-Грибовський, В.Курманович, Р.Сушко. Їм довелося вести вперту боротьбу з українським громадсько-політичними об'єднаннями як лівої, так й уенерівсько-гетьманської орієнтації за опанування українським загалом в США і Канаді, прихилення його до активної підтримки націоналістичного руху.

Помітними були успіхи націоналістів і в студентському русі. Вони мали виключно сильний вплив на більшість українських студентських організацій на еміграції. Так, в "ідеологічній платформі Українського студентського товариства "Зарево" (Німеччина), схваленій на першому з'їзді корпорацій Товариства 19-21 липня 1927 р., зазначалося, що "ідеологією "Зарева" є український націоналізм, повний імперіалізму та активізму, повний жадоби панування та українського месіанізму"⁶¹.

Під вплив націоналістів підпав й Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС). З цього приводу полк. В.Филонович у листі від 27 жовтня 1928 р. до свого старого колеги п.Павла писав: "Націоналісти ведуть наступ на заволодіння ЦЕСУСом; чомусь я думаю, що вони те зроблять, бо у людей є потуга рости..."⁶².

Націоналістичні ідеї знаходили сприятливий ґрунт й у середовищі української творчої інтелігенції. 17 березня 1929 р. у Варшаві з ініціативи Є.Маланюка, Ю.Липи, Ю.Косача та інших створюється мистецька група "Танк", котра заявила себе організацією бойового національного мистецтва. Своїми постулатами згадана група проголосила культ героїзму і шляхетності, державності і нещадності⁶³. Відомо, що Є.Маланюк та Ю.Липа стали активними членами ОУН, а останній вже в роки війни загинув у лавах українських повстанців.

Вже говорилося про увагу ОУН до української військової еміграції, на що дуже болісно реагувало середовище УНР. У вже згадуваному "Політичному звіті ч.7" за 1928 р. зазначалося, що націоналісти прагнуть запропонувати українському генералітету перейти до їхнього

табору з метою "праці по військовому фаху". Хоч автор звіту вважав сумнівним перехід до лав націоналістів українських генералів, але в цілому з матеріальних причин й не виключав такої можливості*. Відомо, що свою долю з ОУН в той час зв'язали лише М.Капустянський і В.Курманович.

ОУН здійснила також спробу захопити ключові позиції в Українському військово-науковому товаристві (УВНТ) в Празі, навколо якого об'єднувалися відомі українські військові діячі і котре очолював генерал-поручник М.Омельянович-Павленко. Мова йшла про те, щоб ввести до Головної управи УВНТ прихильних до націоналістичного руху генералів М.Капустянського (член ПУН) та В.Курмановича. З цього приводу в листі від 3 березня 1933 р. до М.Омельянович-Павленка секретар УВНТ генерал-хорунжий В.Петрів писав, що в нього є "тверді відомості та й прями намети з боку націоналістів", які через своїх прихильників домагаються перевиборів в УВНТ і говорять, що начебто Товариство є "підприємством двох генералів", тобто Омельяновича-Павленка і Петріва⁶⁴.

Хоч зазначена акція ОУН і не вдалася, її активність не залишилася не поміченою. Сам В.Петрів з огляду на постійні суперечки в середовищі старшин бувших українських армій щодо "об'єднання всіх військовиків", якось висловив думку, що може краще "йти під досвідчений провід отамана Євгена і Геройчика (мається на увазі М.Капустянський - автор.)", аніж залежати від непевних чинників стосовно матеріальної підтримки діяльності УВНТ**.

* У листі від 15 червня 1929 р. до Варшави полк. В.Филонович писав: "... Маються відомості про те, що генерал Омельянович-Павленко-старший збирається перейти до "націоналістів", бо останні обіцяли йому гроші".

** Згадані дії ОУН були реалізацією рішення з'їзду членів Ради Верховного команданта УВР(8-11 червня 1930 р.) про створення Військово-наукового товариства, яке б згідно складеного плану "повело військово-вишкільну акцію в краю і за кордоном". Цю роботу розгорнула військова референтура ОУН на чолі з М.Капустянським.

Симпатії до ОУН висловлювали й інші військові. Так, в листі від 7 червня 1932 р. до вже згадуваного В.Проходи полк. армії УНР Д.Антончук писав: "...Ваша позиція зайняти позитивне становище до Проводу українських націоналістів видається мені дуже поважною. Не погоджуючись може з деякими деталями тактики націоналістів, я, однак, завше високо цінив їхній молодечий запал, високий патріотизм і відданість ідеї"⁶⁵.

Прагнучи до поширення свого впливу на українську еміграцію, провідні члени ОУН брали активну участь в діяльності емігрантських організацій, в спільних з ними заходах на міжнародному відтинку. Наприкінці 1930 р. головний контролер ОУН Я.Моралевич став членом Контактного і Центрального виконавчого комітетів представників українських емігрантських організацій у Чехословаччині для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України. Разом з ним на цій ділянці працювали В.Мартинець, Я.Герасимович та ін. У зв'язку з утворенням на еміграції Українського червоного хреста його представником в Чехословаччині було обрано активного члена ОУН О.Кандибу (Ольжича).

Політичний референт ПУН Д.Андрієвський очолював Українську національну раду в Бельгії і був генеральним секретарем Європейського об'єднання українських організацій на чужині (Брюссель), яке виступало одним з ініціаторів згаданих вище акцій. Це об'єднання на початку 30-х років направляло меморандуми, звернення, відозви до Ліги Націй, інших міжнародних організацій з приводу політичних репресій і голоду 1932-1933 рр. на Україні, з протестом проти визнання СРСР і його вступу до Ліги Націй. В одному з таких документів наголошувалося, що майбутнє європейських держав "залежить від долі України. Наколи Україна відділиться від Москви - говорилося в ньому, - ваша незалежність врятована..."

Широкі ділові контакти з відомими діячами української еміграції підтримував голова ПУН Є.Коновалець. Його заступник М.Сціборський, очолюючи редко-

легію двотижневика "Незалежність" (Париж), пропагував українську справу на теренах Франції та інших країн, де поширювався згаданий часопис.

Підкреслюючи намагання ОУН брати активну участь в житті української еміграції й здійсненні загальноукраїнських акцій на міжнародній арені, слід ще раз відмітити, що основні осередки української еміграції по різному сприйняли появу цього нового чинника. На той час вже не було таємницею, що ОУН народилася з УВО і що полк. Є. Коновалець очолює обидві ці радикальні організації. А тому мали місце як факти підтримки УВО-ОУН, так і випадки засудження їх діяльності.

Так, в грудні 1931 р. Союз українських емігрантських організацій в Чехословаччині (СУЕО) звернувся до міністерства справедливості з проханням утриматися від передачі польським властям трьох перебіжчиків-українців, котрі звинувачувалися у скоєнні низки терористичних акцій на території Польщі. Обґрунтовуючи своє прохання, Управа СУЕО звертала увагу чеської сторони на той загальновідомий історичний факт, що від часу загарбання поляками Східної Галичини (червень 1919 р.) на її теренах ведеться "завзята національна боротьба, яка набирає іноді дуже гострих форм". У цій боротьбі поряд з легальною національною чинністю українців "проводилась також чинність нелегальна", якою керувала "таємна організація бувших вояків Української армії, яка прибрала собі назву: Українська військова організація (УВО)".

Посилаючись на ряд судових процесів польської влади проти членів УВО, Управа СУЕО констатувала, що на думку багатьох правників, дії УВО слід кваліфікувати не як "загальнокримінальні", до чого прагнуть поляки, а як "національно-політичні". З огляду на це робився висновок, що згаданих вище українців слід розглядати як політично переслідуваних осіб, що мають право на політичний притулок в іншій державі⁶⁶.

Цей приклад спроби захистити членів УВО і виправдати їх антипольську діяльність, контрастує з ви-

падом проти УВО-ОУН відомого українського політичного і громадського діяча С.Шелухина, котрий на початку 1931 р. опублікував у газеті "Народна воля" (Скрентон, США) статтю під гучною назвою "Польська азефовщина". В ній стверджувалося, що УВО та її керівні діячі працюють на польську поліцію, виступаючи таким чином в ролі провокаторів, за допомогою котрих поляки нищать "революційну молодь".

Дії С.Шелухина викликали велике обурення серед відомих діячів української еміграції і що цікаво - серед наддніпрянців. Член української громади в Ч.С.Р. Ю.Артюшенко публічно образив автора статті, звинувативши його в застосуванні "неморальних способів боротьби в житті українського громадянства". Інший емігрант, Ф.Гай-Гаєвський написав С.Шелухину "відвертий лист" (травень 1931 р.). В ньому наголошувалося, що автор статті виявляє схильність до "отаманії", інтриг і демагогії і прагнучи зганьбити рух УВО-ОУН, хоче в такий спосіб "ослабити активізм маси". Водночас зазначалося, що намагаючись дискредитувати УВО, Шелухін ставить собі за мету "тим способом вдарити по ОУН", так як Є.Коновалець є головою ПУН.

Завершувався "відвертий лист" висновком, де наголошувалося, що діяльність УВО "відбувається на очах українського громадянства і воно в належний спосіб оцінило її, хоч би тим, що й матеріально й постачанням людського матеріалу її підтримує"⁶⁷. Копія зазначеного листа була направлена до редакцій українських часописів "Народна воля" (Скрентон, США), "Свобода" (Джерсі Сіті, США), "Незалежність" (Париж), до СУЕО (Союз українських емігрантських організацій в ЧСР) та Товариства письменників і журналістів у Празі.

Говорячи про стосунки ОУН з іншими українськими політичними організаціями і рухами, не можна обминути увагою ставлення націоналістів до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Це були, ще з часів УВО, непримиренні противники. Обидві організації перебували на нелегальному становищі й вели між собою

гостру боротьбу за вплив на маси. Спираючись на масову легальну організацію - Українське робітничо-селянське соціалістичне об'єднання ("Сельроб"), КПЗУ мала помітний вплив у сільській місцевості. З цього приводу, характеризуючи стан справ на зламі 20-30-х років, відомий діяч УВО-ОУН З.Книш писав, що "комуїсти, особливо на Волині, вловили весь найактивніший елемент". І далі зазначав: "Але якже ж могло воно бути інакше, коли допетерішні провідники не йшли на ніякий ризик, завжди оглядалися на задні колеса, не вели його до бою, ставши в первих рядах?"⁶⁸

Однак в кінцевому рахунку, як буде йти мова нижче, ОУН таки зуміла взяти гору над КПЗУ, перебрати від неї під прапори націоналістичного руху певну частину її членства.

ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ ОУН

ОУН вже з перших днів свого існування відверто заявляла про досягнення поставлених цілей шляхом безкомпромісної боротьби з усіма ворожими силами. У листі від 15 грудня 1929 р. до одного з своїх кореспондентів в Празі провідник ОУН на ЗУЗ З.Пеленський писав: "Наша лінія одна - бий москаля, бий комуніста, бий поляка - віруй тільки в свої сили і в Україну... Крім того, на крайовому ґрунті мусимо переводити тактичну лінію, яка поборює безпошадно всі партії"⁶⁹.

Невдовзі побачила світ "Декларація проводу українських націоналістів" (листопада 1930). В ній наголошувалось: "ОУН підкреслює, що велику проблему національного визволення можна розв'язати не політикою компромісів, не стремлінням приладнатись до окупаційних умов під гаслом дочасних локальних інтересів та зі страху перед жертвами, лише напруженим зусиллям цілого національного організму та аргументом збройної боротьби"⁷⁰. А в статті "Культ сили і насильства" стверджувалося: націоналісти "знають, що лише шляхи збройної національної революції, неподільно зв'язаної з насильством, приведуть український народ до наміченої цілі". Але при цьому зауважувалося, що "лише те насильство, що виходить з глибоко моральних наказів духа, знаходить признання в українському націоналізмі"⁷¹.

ОУН виходила з того, що найбільш помітно і зрозуміло "виявляється українська національна революція збройними революційними актами або більшими акціями, зверненими безпосередньо проти панування наїздників"⁷². Вважалося при тому, що зазначені дії призведуть до збройного зриву всієї нації, що й буде природним завершенням української національної революції.

Отож, не випадково, що вже з перших кроків свого існування ОУН прагнула повернути до себе увагу ни-

зкою активних дій. У лютому 1930 р. на I конференції ОУН на ЗУЗ було визнано необхідним "організування актуальних протипольських та протимосковських виступів, щоб заманіфестувати далі неприязність окупацій". Ставилось завдання шляхом пропаганди і преси поборювати на всіх західних землях України польську окупацію, нищити бойкотом і терором полонофілів, москво- і радянофілів, на всіх ділянках життя пропагувати "відмежування українства і польськості". Протівники ОУН в середовищі українства визначались у такій послідовності: УНР, УНДО, гетьманці тощо⁷³.

У квітні 1930 р. згадані вище питання розглянула нарада членів ПУН у Женеві. У виступі М.Сціборського зазначалося, що більшість членів ПУН з огляду на процес "Спілки визволення України" (СВУ) в Харкові прийшла до переконання, що "ОУН повинна чинно виступити проти більшовиків". При цьому він також підкреслив, що крайові націоналісти домагаються здійснення відповідних актів, "бо радянофільство починає щораз то сильніше запускати своє коріння на ЗУЗ та деморалізувати маси". На їхню думку, "активний виступ ОУН дав би їй відразу той капітал, якого наша організація зараз не має на ЗУЗ"⁷⁴.

У відповідності з прийнятим рішенням планувалося здійснити вбивство повпреда СРСР у Польщі В.Антонова-Овсієнка та генконсула СРСР у Львові Г.Лапчинського. Організація цих актів доручалася крайовій ексекутиві ОУН на ЗУЗ (З.Пеленський) і команданту крайової команди УВО Р.Сушко ("Сич"). Крім зазначених вище мотивів терактів, Р.Сушко і З.Пеленський вважали, що згадані атентати спровокують польсько-радянську війну і що вона "виведе українську справу із застою". Проте польській поліції, котра мала свою агентуру в ОУН, вдалося зірвати ці задуми⁷⁵.

Невдача, яка спіткала УВО-ОУН, широко коментувалася польською пресою, зарубіжними засобами масової інформації. Ця обставина боляче сприймалася Є.Коно-

вальцем. В листі від 28 квітня 1930 р. до В.Мартинця він писав з обуренням, що згаданий провал, на його думку, свідчить "наскільки ми не здібні до будь-якого чину". Провідник ОУН також підкреслив, що він із застереженням ставився "до тих крайових проєктів" і вважає, що "Спілка" (УВО) не повинна братися зараз за акти (терористичні дії), а "раніше всього займатися вишколенням людей"⁷⁶.

Влітку 1930 р. бойовики УВО-ОУН здійснили широку низку підпалів польських маєтків і садіб, диверсійних актів на лініях телефонного і телеграфного зв'язку в Західній Україні. Коментуючи зазначені дії, секретар ПУН В.Мартинець у листі від 21 серпня 1930 р. писав Є.Коновальцю: "Ляхи тепер дуже поденервовані й зачинають зовсім інакше дивитися на УВО; вже скінчилися балачки про ліквідацію УВО, про застрашення УВО арештами". Однак факт затримання польською жандармерією бойовиків, які здійснили напад між Бібркою і Хлебовичами поблизу Львова на поштовий транспорт, який перевозив гроші, був сприйнятий секретарем ПУН дуже нервово". "Як бачите, - інформував він голову ПУН, - знову невдача... Не знаю, як ми з тої невдачі вийдемо... Ще один такий випадок і можемо ліквідувати організацію, бо centa ні від кого не дістанемо"⁷⁷.

На початку 30-х років терористичні акти на західноукраїнських теренах проти представників польської влади сприймалися як дії бойовиків УВО, проте незабаром поляки зрозуміли, що мають справу з іншою політичною організацією. 24 березня 1931 р. у Львові відбувся суд, який вперше висунув звинувачення у приналежності до ОУН. Серед п'ятох осіб, які притягалися до судової розправи, був провідний член КЕ ОУН на ЗУЗ Є.Врецьона.

Однак після згаданого процесу польська влада була впевнена, що має справу з новою терористичною організацією. Про це досить відверто заявив воєводський радник К.Івахів. Він відмітив, що ОУН 'є новим

супільним явищем" в Східній Галичині, підкреслив, що ОУН "є витвором, дитиною УВО". На його думку, УВО фактично злилася з ОУН і остання має на меті вбити "віру й надію українців на чужу поміч та змілітаризувати український народ"⁷⁸.

Тим часом наступний процес, який відбувся 19 жовтня - 26 листопада 1931 р., розставив все на свої місця. На лаві підсудних опинилися 13 осіб, серед яких чільні діячі ОУН на ЗУЗ Б.Кравців, З.Пеленський, Б.Кордюк, бойовий референт крайової команди УВО З.Книш та ін. За словами З.Книша, судове дійство було спрямоване "на остаточне визнання нелегальності і протидержавності Організації українських націоналістів". З цією метою до політичних звинувачень була долучена вже згадувана "бібркська справа", напад бойовиків УВО на поштовий транспорт влітку 1930 р. Як б там не було, поляки досягли того, до чого прагнули. Бойовик УВО Ю.Кришталь був засуджений до страти (потім цей вирок замінили 20-літнім ув'язненням), інші підсудні одержали різні терміни покарання⁷⁹.

Таким чином, на нашу думку, після згаданих політичних процесів, коли польська влада, так би мовити, визнала де-юре існування ОУН, розпочинається багаторічна, безкомпромісна боротьба цієї радикальної націоналістичної організації з польським режимом на західноукраїнських землях.

Наприкінці 1932 р. група бойовиків УВО-ОУН вчинила збройний напад на приміщення пошти в м.Городок з метою експропріації коштів. Під час нападу два з них загинули, а В.Білас і Д.Данилишин були схоплені польською поліцією і засуджені до страти. За словами Л.Шанковського, процес Біласа-Данилишина справив "може найбільше враження на народні маси" і "рішуче звернув їхні симпатії у бік ОУН"⁸⁰. Всього, за деякими даними, на початку 30-х років УВО-ОУН здійснили понад 60 терористичних актів.

Великий резонанс мав й так званий "самбірський процес" ОУН влітку 1933 р., пов'язаний з вбивством

начальника східного відділу МЗС Польщі Т.Голувки* на якому поляки оприлюднили зізнання Р.Барановського** про структуру й керівні кадри ОУН. Ці зізнання засвідчили наявність провокаторів і конфідентів в лавах націоналістів, на що дуже гостро реагували політичні опоненти ОУН. Так, В.Филонович, з середовища бувших вояків армії УНР, у листі від 21 листопада 1933 р. до представника уряду УНР на Балканах М.Мельничука писав, що згаданий процес "кинув яркий жмут світа не лише на внутрішні відносини в Організації українських націоналістів, але також на сам провід цієї Організації". На його думку, провід ОУН "показався не на своєму місці", виявився "нездарним до праці", а сама ОУН після такого "скандального провалу" мала б "просто розпуститися"⁸¹. А відомий громадський діяч А.Крушельницький у доповіді про політичне становище в Західній Україні (17 березня 1934 р.) писав, що "націоналістична молодь з-під стягу ОУН дізнає морального розгрому на процесі проти Романа Барановського..."⁸²

В організаційних клітинах ОУН, слід зауважити, переважали все-таки не особи типу Р.Барановського, а люди високої жертвності, здатні витримати всі іспити долі. Лише ОУН впродовж багатьох років виявилася спроможною витримувати дошкульні удари ворогів виз-

* Т.Голувка, вбитий ще у серпні 1931 р., був помітною постаттю в польському Міністерстві закордонних справ. Навесні 1925 р. він разом з депутатом польського сейму Недзьялковським зустрівся у Парижі з С.Петлюрою. Під час цієї таємної бесіди обговорювалася ситуація, що могла витворитися у випадку очікуваного розвалу Радянського Союзу.

** Роман Барановський брат відомого діяча ОУН Ярослава Барановського, довіреної особи Є.Коновальця і А.Мельника. В кінці 20-х років очолював бойову референтуру крайової команди УВО в Західній Україні, але в 1929 р. був зміщений за підозрою у співпраці з польською поліцією. Існує думка, що саме Р.Барановський видав полякам крайового провідника ОУН і крайового команданта УВО Ю.Головінського. Невдовзі після "самбірського процесу" помер.

вольного руху, в той час як інші політичні сили українства або демонстрували нездатність до боротьби, або капітулювали. Так було й цього разу.

Терористична акція ОУН проти Т.Голувки викликала засудження в середовищі УНР. У листі від 31 серпня 1931 р. до полк. В.Филоновича військовий міністр УНР В.Сальський писав, що вбивство Голувки здійснили "спільні вороги України і Польщі"⁸³. Генерал рекомендував усім осередкам української еміграції, прихильних Державному центру УНР, висловити співчуття дипломатичним представникам Польщі, надіслати телеграми на адресу дружини польського урядовця, організувати у церквах панахіди. Але ці дії лише підірвали у значній мірі авторитет уснерівців, так як більша частина українських громад розцінила таку поведінку, як втрату національної гідності.

Коли в січні 1933 р. крайову екзекутиву ОУН на ЗУЗ очолив С.Бандера, то за словами П.Мірчука, "в характері бойової дії ОУН введено деякі зміни: "екси", напади на поштові уряди, що до того часу були головною формою бойової дії УВО-ОУН, тепер припинено, а замість цього скеровано бойову дію насамперед на індивідуальний терор супроти представників окупаційної влади та їхніх прислужників, як теж проти розсадників советофільства на ЗУЗ"⁸⁴.

У цьому контексті сильне враження справила акція ОУН, коли 30 жовтня 1933 р. М.Лемик застрелив зав. канцелярією Генконсульства СРСР у Львові О.Майлова, помилково прийнявши його за генерального консула. Цим актом крайова екзекутива ОУН за ЗУЗ реабілітувала себе за невдалу аналогічну спробу в 1930 р. Зазначений атентат дістав високу оцінку. У статті "Стріл ОУН в Москву", вміщеній в часописі "Український націоналіст", стверджувалося, що молоде націоналістичне покоління "вже на стільки сильне, що йому мало боротьби з Варшавою, але воно сягає вже по Москву. Так, дійсно, ОУН вже така сильна, що боротьбу з Московією започаткувала не словом, а чином". Була й думка, що

"кільканадцять таких стрілів, і на Україні буде тяжко москалям"⁸⁵.

Атентат М.Лемика і активізація діяльності ОУН позитивно сприймалися в західноукраїнському суспільстві. У листі від 12 листопада 1933 р. до Народного комісаріата закордонних справ СРСР повпред Союзу РСР в Польщі писав: "За останні місяці ОУН нечутно зміцнила свої позиції, свій авторитет і вплив серед української буржуазії, особливо серед молоді". І далі наголошував: "Поляки серйозно занепокоєні цим рухом і навіть ведуть мову про нову пацифікацію"⁸⁶.

Антирадянські дії ОУН свідчили й про певні зміни в тактиці націоналістів стосовно обох ворогів - СРСР і Польщі. Інформуючи 25 лютого 1934 р. ЦК КП(б)У про конфіденційну бесіду з одним з районних провідників ОУН, радянський консул у Львові П.Сітнев писав, що, за словами оунівця, "представники Коновальця завжди піддають засудженню наші терористичні акти в Польщі,* заявляючи, що треба вести боротьбу проти основного, головного ворога - СРСР, а територію Польщі використовувати як базу підготовки кадрів"⁸⁷.

* Мова йде про те, що провід ОУН не завжди погоджувався з терористичними діями крайових націоналістів проти представників польської адміністрації. Зазначені дії нерідко суперечили позиції проводу ОУН. Разом з тим, внаслідок протестів зовнішньополітичного відомства СРСР з приводу широких антирадянських акцій в Західній Україні в 1933 р., польський уряд був змушений вжити певних заходів. спрямованих на припинення або обмеження антирадянської пропаганди з боку українських національних сил, особливо ОУН. В листі від 12 листопада 1933 р. до Москви і Харкова радянський повпред в Польщі писав, що поляки "активізували боротьбу з ОУН шляхом арештів і всіляких інших заходів переслідування". Роз'яснюючи політику Польщі стосовно українських націоналістів, згаданий чинник зазначав, що поляки прагнуть довести радянській стороні, що "ОУН однаково ворожа як СРСР, так й Польщі, що антирадянську кампанію ОУН проводить по директивах німців" (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6204, арк.20).

Цю точку зору фактично підтвердив у своєму виступі на XII з'їзді КП(б)У 18 січня 1934 р. шеф Державного політичного управління УСРР В.Балицький. За його словами, органи держбезпеки розгромили блок націоналістичних партій (УКП, боротьбисти, есери, есдеки, увісти) й ліквідували загрозу радянській владі. Їх діяльність Балицький пов'язував з політикою "німецького фашистського центру" стосовно України і його зв'язками з центром УВО⁸⁸.

В цей час загострилась й боротьба на теренах Західної України між націоналістичним рухом і КПЗУ. Керівництво цієї партії рішуче відмовлялося від гасла "єдиного фронту з низами УВО", яке висували деякі впливові члени КПЗУ, і звинувачувало УВО-ОУН в співпраці з польською владою. В одному з керівних документів бюро ЦК КПЗУ від 28 квітня 1934 р. зазначалося, що "УВО шораз більше зростається з польським окупаційним апаратом", що співпраця ОУН з польською поліцією в справі комуністичних погромів дозволяє полякам "брати під контроль бойові організації ОУН". Для протидії бойовикам УВО-ОУН КПЗУ закликала свої місцеві осередки створювати самооборону, а у випадку необхідності "роззброювати фашистські дружини УВО"⁸⁹.

Однак в цей час чергова криза в КПЗУ, викликана в значній мірі політичними процесами в радянській Україні, поступово схилила шальки терезів на користь ОУН. Невдовзі керівний актив КПЗУ був оголошений "націоналістичною ворожою агентурою". Рішенням виконкому Комінтерна від 16 серпня 1938 р. КПЗУ, а разом з нею Комуністична партія Польщі і Комуністична партія Західної Білорусії були розпущені.

Вершиною терористичної діяльності ОУН став замах на польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького, який здійснив 15 червня 1934 р. активний член КЕ ОУН Г.Мацейко. Зазначений атентат обумовлювався щонайменше двома поважними причинами. По-перше, генерал Б.Перацький був одним з найзв'язтіших провідників

політики пацифікації на українських землях. По-друге, укладення на початку 1934 р. пактів про ненапад між Німеччиною і Польщею та Польщею і Радянським союзом фактично мало привести український національно-визвольний рух до ізоляції на міжнародній арені й штовхнути помірковані елементи українства до співпраці з польською владою. Невипадково у числі місячника "Український націоналіст" за травень 1934 р. (тобто, до замаху на Перацького), у статті "Капітуляція чи перемога?" підкреслювалося, що "ворожі держави закріплюють міжнародними договорами свої кордони" і що "стоїмо перед великою моральною капітуляцією "офіційної" та "відповідальної" української політики".

Таким чином, усунення впливового польського урядовця, з одного боку, мало продемонструвати рішучість намірів ОУН, показати широкому загалу, що крім угодців є друга Україна, "Україна повстанчих загонів і бойових п'яток"⁹⁰; з другого боку, терористичний акт мав би привести до загострення відносин польської влади з угодовськими групами українства, повернути ці групи обличчям до радикальних чинників українського національно-визвольного руху.

Між тим зазначене вбивство мало поважний відгомін як в Західній Україні, так й за її межами. Особливе занепокоєння викликало воно в середовищі української еміграції на польських теренах. Так, в листі від 30 червня 1934 р. до полк. Равич-Каменського колишній начальник контррозвідки дійової армії УНР полк. М. Чесботарів писав: "Настільки вся Варшава була потрясена цим атентатом, що й я надзвичайно зацікавився цією справою... Ви тільки подумайте, що довелося б нам пережити, коли б дійсно оті ходячі між польським громадянством плітки та okazалися страшною правдою... Менє аж жах проймає". А мова йшла про те, що довгий час не вдавалося встановити особу вбивці, і М. Чесботарів був твердо впевнений, що "українців не було й близько коло атентата"⁹¹. Але контррозвідник помилився.

Польській поліції через деякий час вдалося з'ясувати

всі обставини замаху на Б.Перацького, провести арешти. Впродовж 1935-1936 рр. у Варшаві та Львові відбулися гучні процеси над учасниками цього атентату і членами крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ. Вони, з одного боку, сприяли розповсюдженню засобами масової інформації більш-менш об'єктивних даних про ОУН, викликали симпатії з боку українського населення до тих, хто опинився на лаві підсудних.

Відповідаючи на Львівському процесі на запити захисників, крайовий провідник ОУН на ЗУЗ С.Бандера заявив, що ОУН веде не тільки бойову роботу, вона "змагає до охоплення своєю діяльністю всієї української дійсності", що "ОУН веде діяльність серед українського народу, серед чужинців і бореться з ворогами. Щодо праці серед українського народу, то вона його організує, бореться з різними ворожими, комуністичними та угодовецькими елементами". Він також підкреслив, що лояльність до окупантів України "є національним злочином"⁹².

З другого боку, процеси засвідчили наявність у лавах ОУН польської агентури і слабку моральну стійкість частини провідних кадрів. Зокрема, на суді у Варшаві польська сторона використала провокатора І.Малюцу, котрий дав свідчення проти С.Бандери і М.Лебедя*. Але найбільш приголомшуючою виявилася звістка, що до рук польської поліції потрапила найважливіша частина архіву ОУН, котра зберігалася в Празі у О.Сеника-Грибовського. Це було листування членів ПУН і особисті облікові картки на більш як 2 тис. функціонерів ОУН.

* Полякам вдалося "зламати" під час слідства не тільки І.Малюцу, котрий був організаційним референтом крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ, але й інших членів Організації - Р.Мигалья, Є.Качмарського, Б.Підгайного. Однак на судовому засіданні вони спростували свої зізнання, хоч для суду це вже не мало принципового значення (Баган Олег. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї.- Дрогобич.-1994.-С.102).

Зазначені матеріали під час поїздки О.Сеника-Грибовського навесні 1935 р. до Америки були вилучені з його квартири під час обшуку чеською поліцією, а потім нібито потрапили до поляків.

Однак в середовищі ОУН, особливо в Західній Україні, ця версія не сприймалася, більшість схилилася до того, що О.Сеник-Грибовський, Я.Барановський та інші працюють на поляків. Звичайно, наведені вище та інші факти не могли не вплинути негативно на свідомість і моральний стан частини членства ОУН. Призвели вони й до занепаду організаційної праці, провалів у конспіративній роботі. Внаслідок арештів, здійснених в цей період польською владою, ОУН понесла помітні кадрові втрати. За ґратами опинилось керівне ядро крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ. Інші активні члени Організації змушені були піти за кордон. В липні 1934 р. до концтабору Береза Картузька поляки посадили до 150 членів ОУН. А всього за 1929-1934 рр. за ґрати польських в'язниць було кинуте 1024 члена ОУН, винесено 4 смертні вироки і 16 вироків довічного ув'язнення⁹³. За словами учасника тих подій члена ОУН М.Коржана, "серед багатьох членів ОУН, що не опинилися ще в тюрмі чи в Березі Картузькій, наступила зневіра, знеохота, а навіть з'явився страх, а розбита ОУН на ЗУЗ втратила на довгий час контакти до ПУН-у"*.

Зазначені свідчення підкріплюються й відомостями, вміщеними в інформації консула СРСР у Львові П.Сітнева на ім'я повпреда СРСР у Польщі Давтяна (10 січня 1936 р.). Характеризуючи настрої в Східній Галичині під впливом Варшавського процесу він пише:

* За німецькими даними в середині 30-х років ОУН мала близько 1500 активних членів, загальна ж чисельність Організації не піддавалася підрахункам, так як не проводився спеціальний облік членства. В складі ОУН переважала молодь, селянство, інші некапіталістичні елементи (так в документі - авт.) Див.: ЦДАГО України, ф.57, оп.4, сир.338, арк.87.

"Спостерігається падіння духу у багатьох рядових членів. Ставлять питання: що робити? Куди йти? Вкрай запальні голови настоюють на проведенні масового терору. Інша частина налаштована опозиційно, не знає куди йти?". І далі косул зазначає: "Деякі активісти вважають момент зручним для відмежування від ОУН значного опозиційного крила, котре б зайняло "нейтралітет" стосовно СРСР, а проводило б ідейну (звичайно, з націоналістичним присмаком) боротьбу проти поляків, відмовляючись взагалі від індивідуального терору, створивши свій орган"⁹⁴.

Однак провідники ОУН дивилися на стан справ оптимістичніше, ніж про це йшла мова вище. На їхню думку, полякам не вдалося "захитати авторитет і ослабити впливи ОУН серед українського громадянства", тому "так довго підготовлений і старанно вимірюваний удар Польщі в ОУН трапив мимо цілі". Щодо атентату проти Б.Перацького, то у відозві Верховної команди УВО зазначалося, що "15.6.1934 боєвик УВО виконав в імені української національної революції присуд смерті ще одному з катів українського народу"⁹⁵.

Треба сказати, що згаданої вище точки зору дотримувалося й керівництво КПЗУ. В листі бюро ЦК КПЗУ від 24 червня 1934 р. до партійних осередків говорилося: "треба рахуватися з дальшим зростанням націоналістичної хвилі, з дальшими дуже гнучкими маневрами контрреволюційного націоналізму, особливо з боку УВО, що мають на меті використати в своїх інтересах обурення мас проти окупантів"⁹⁶.

Терористичні дії ОУН, які були в центрі уваги обох судових процесів, по-різному трактувалися за кордоном. Відомо, що один з комітетів Ліги Націй засудив практику атентатів, підкресливши, що вони провокують поляків до застосування репресій проти українського населення. Водночас міжнародне співтовариство зробило застереження й польській стороні стосовно антиукраїнських акцій. Об'єктом переслідування став й голова ПУН Є.Коновалець. У 1936 р. уряд Швейцарії на

настирливі домагання повпредів Польщі й СРСР запропонував йому покинути межі країни. З цього часу і до 1940 р. штаб-квартирою ПУН став Рим.

Зазначені вище акти ОУН неоднозначно сприймалися в українському суспільстві. Вже вище відмічалось, що вбивство польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького засудила президія УНДО, до якої приєдналася й Українська парламентська репрезентація. Негативно поставився до цього акту й митрополит А.Шептицький, котрий оцінив його "як злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні".

Відомий військовий діяч УНР генерал-поручник М.Омельянович-Павленко* у 1935 р. знайомився з життям українських громад у Бельгії і Франції. В одному з інтерв'ю він заявив: "здорові елементи еміграції гуртуються навколо культурних і політичних осередків, а національний максималізм яким ще недавно захоплювалася частина еміграції, мало по малу зачинає уступати місце реальній політиці"⁹⁷.

Однак серед української еміграції за океаном події, пов'язані з процесами у Варшаві і Львові, які пролили світло на масштаби діяльності ОУН, були сприйняті в цілому позитивно. У листі від 16 травня 1936 р. до Є.Петрушевича головний редактор україномовного часопису в США "Свобода" Л.Мишуга писав: "революційна акція на українських землях під Польщею активізувала нашу справу на міжнародному форумі, у світі, і навіть тут, в Америці. Тільки у зв'язку з цією акцією писала американська преса про державницькі змагання нашого народу"⁹⁸.

* В ОУН взагалі не склалися стосунки з генералом М.Омельяновичем-Павленком. У листі від 12 травня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартинця Є.Коновалець писав, що згаданий генерал "є нашим великим ворогом, бо він є заздрісний, коли бачить, що взагалі щось робиться без нього". Спроби мельниківської ОУН в 1940-1941 рр. втягнути М.Омельяновича-Павленка в націоналістичний рух виявилися в кінцевому рахунку теж марними.

Атентат у Варшаві спричинився до посилення наступу поляків на український націоналістичний рух, в цілому послабив його позиції. Тому не випадково у жовтні 1934 р. голова ПУН звернувся із закликом до української еміграції на теренах Америки. У його відозві зазначалося, що на всіх українських землях спостерігаються "посилені ворожі наступи на організований націоналістично-революційний рух". З огляду на обставини Є. Коновалець наголошував на необхідності "вміти протиставитись всім перешкодам, уміти втриматися на раз зайнятих позиціях", стати "в допомогу визвольній боротьбі" словом і ділом⁹⁹.

Звичайно, в активі ОУН в цей період були не тільки терористичні дії. Широкого розголосу набули, так би мовити, й мирні акції, зокрема, "шкільна акція". В ході її проведення на початку нового учбового 1933/1934 року у всіх школах Західної України члени ОУН та їх симпатички розповсюдили серед школярів 90 тис. листівок і 6 тис. брошур. В них учні закликали до відмови говорити польською мовою, до вимог викладання історії України, повернення звільнених українських вчителів, де нищення польської державної символіки тощо. Серед інших заходів ОУН привернула увагу громадськості пропаганда проти державної монополії на горілку й тютюн, за відмову їх вживання українським населенням¹⁰⁰.

Одним з об'єктивних свідчень послідовного посилення діяльності ОУН на українських землях під Польщею можуть бути наступні статистичні дані. Якщо, наприклад, в 1929 р. політичні процеси проти націоналістів складали 22,5% від їх загальної кількості проти всіх сил українського визвольного руху (крім комуністів), то в 1930 р. - 33,3%, 1931 р. - 66,6%, 1932 р. - 63,7%, 1933 р. - 68,3%¹⁰¹. Серйозною і реальною силою в українському національному таборі на ЗУЗ називав ОУН (хоч мова йшла про УВО) й повпред СРСР в Польщі, про що він писав у листі від 12 вересня 1937 р. до Москви і Харкова. А представник Комінтерна при КПЗУ Сенченко в своїй інформації від 14 липня 1933 р. на ім'я керівників

КП(б)У С.Косіора і П.Постишева, характеризуючи стан справ в КПЗУ і комуністичному русі в Західній Україні, наголошував на піднесенні хвилі націоналізму на західноукраїнських землях і зазначав, що націоналістичний рух "намагається своїми демагогічними гаслами перехопити активність широких селянських мас на свій бік"¹⁰².

У контексті Варшавського та Львівського судових процесів, інших випадків арештів і засудження членів УВО й ОУН в попередні роки набуло гостроти питання необхідності захисту підпільних структур визвольного руху від ударів польської поліції. Усвідомлення цієї потреби мало місце вже в перші часи існування ОУН. У листі від 1 липня 1930 р. до Є.Коновальця секретар ПУН В.Мартинець писав, що з повідомлень польської преси він дійшов висновку, що "є в ОУН провокатор" і що "в останніх часах мав місце певний факт", який посилив його підозріння. Мартинець інформував про це також заст. голови ПУН М.Сціборського. У згаданому листі секретар ПУН наголошував, що справа з провокатором "є важка і треба прийти або до позитивних або до негативних вислідів".

Трохи пізніше, а саме у жовтні ц.р., В.Мартинець висловив припущення, що листування Є.Коновальця з членами ПУН таємно переглядається швейцарською поліцією, котра інформує про це поляків. У зв'язку з зазначеним він ставив питання про те, щоб найбільш важливі документи, які стосуються діяльності ОУН, обов'язково писалися кодами або ж тайними чорнилами¹⁰³.

Водночас В.Мартинець звернув увагу голови ПУН, що польська поліція переходить "від давніх методів масових арештів" до "чортовських зусиль" ввійти через провокаторів до середини УВО-ОУН і звідти розкладати їх. У зв'язку з зазначеним у листі від 7 травня 1930 р. до Є.Коновальця він писав, що потрібно стати на шлях ліквідації тих польських чиновників (зокрема, мова йшла про комісара польської поліції у Львові Білевича), котрі застосовують вищезгадані методи роботи, "зски

ще не нарobili вони нам колосального свинства"104.

І це застереження було з розумінням сприйнято активом ОУН. Поруч з провокаторами значну небезпеку для підпільної організації становили й так звані "конфіденти" або інформатори з числа місцевого населення: як поляки, так й українці. У своїх спогадах відомий український адвокат С.Шухевич писав, що "... члени ОУН не раз без твердих доказів кидали на людей підозріння конфіденції і навіть вбивали їх"105. Однак на тому етапі надійно захистити організаційні клітини ОУН не вдалося. З цим завданням, хоч і не до кінця, справилася лише Служба безпеки (СБ), створена бандерівською ОУН в 1940-1941 рр.

Засудження українськими політичними силами, які стояли на ґрунті легальної діяльності, оунівського терору стало однією з причин подальшого загострення відносин між революційним табором (ОУН) і табором "реальної політики". У вже згадуваній відозві Верховної команди УВО зазначалося, що "у час героїської визвольної боротьби українського народу з окупантами під проводом ОУН, український угодливий, опортуністичний табір вислугуєється окупаційній державній рації, ведучи боротьбу з українським визвольницьким рухом..."106. І це загострення відносин стало черговим поштовхом до непримиренної боротьби між двома таборами, відлуння якої можна чути і в наші дні.

Непоступливість польської держави до намагань українства, відсутність згоди між його політичними проводами, суперечки щодо доцільності тих чи інших форм боротьби за національне визволення призвели до того, що в середині 30-х років й у лавах ОУН намітились тенденції до розколу. Вже у травні 1934 р. в одній з приватних розмов Є.Коновалець зауважив, що в "ОУН дедалі більше проявляються "відосередні" рухи, інтриги і самолюбство окремих осіб"107. Все відчуттішою ставала відірваність ПУН від України. Ще в листі від 2 травня 1930 р. до В.Мартинця голова ПУН дійшов висновку,

що "вести справи в краю, сидячий собі спокійно за кордоном, не є можливо". Тоді ж він висунув ідею "виміну мозгів"¹⁰⁸ або постійного обміну провідними кадрами ОУН між закордонним центром і проводом ОУН в Західній Україні. Однак реалізувати цей задум не вдалося.

Ускладнювалися у той час й відносини між старими кадрами, які засідали в ПУН, і молодого генерацією націоналістів, котра переважала в крайовій ексекутиві ОУН на ЗУЗ. Були розбіжності і в поглядах на методи діяльності. Молодь постійно прагнула до активної революційної боротьби, до терористичних дій, які б мали прискорити збройний зрив в Західній Україні. Голова ПУН і його найближче оточення, хоч і не заперечували потреби революційного чину, але виступали проти крайнього радикалізму. Як згадував А.Мельник, у Є.Коновальця з представниками краю "виринали щоразу більші і більші труднощі". Чимало терористичних актів в Західній Україні, за словами Мельника, здійснювалися без згоди голови ПУН, вдаряли по його авторитету¹⁰⁹.

За словами самого С.Бандери, виголошеними на Львівському процесі влітку 1936 р., він як крайовий провідник був наділений великими повноваженнями і в його "компетенції було рішати про всі чини, що змагали до реалізації постанов ОУН", а також приймати одноосібне рішення щодо присуду смерті стосовно всіх осіб, нечленів ОУН¹¹⁰. За таких обставин ПУН навряд чи був здатним контролювати належним чином діяльність крайової ексекутиви на ЗУЗ, а остання - свої низові осередки.

З огляду на зазначене слід нагадати, що з самого часу створення КЕ ОУН на ЗУЗ у її стосунках з проводом ОУН склалися напружені відносини. Вже на початку 1930 р. Є.Коновалець висловлював невдоволення станом справ на ЗУЗ, діяльністю З.Пеленського, який невдовзі був усунутий з посади провідника. Але нормалізувати стосунки ПУН з КЕ ОУН на ЗУЗ до кінця все ж не вдалося, що й стало однією з передумов майбутнього розколу в ОУН.

Втім, внутрішні процеси в ОУН не залишилися непомітними для української еміграції. Відомий громадський діяч, голова Української громади в ЧСР М.Галаган, прихильно наставлений і добре знайомий з деякими діячами ОУН, в листі від 12 серпня 1933 р. до Ю.Колларда зауважив, що зараз у націоналістів "позначається якийсь-то внутрішній надлім"¹¹¹.

Як вважають сучасні дослідники, до середини 30-х років український націоналізм, який виступав під "фірмою" ОУН, і партії національної демократії, які найбільш виразно репрезентувало УНДО, оформились як дві цілком відмінні ідейно-політичні течії українського визвольного руху¹¹². Їх об'єднувала загальна кінцева мета - здобуття незалежності України, а глибоко розділяли форми і засоби реалізації цієї завітної мети. В той час, як ОУН стала на ґрунт революційних дій і терору, безкомпромисного ставлення до будь-яких спроб співпраці з окупантами українських земель, національні демократи дотримувалися так званої "реальної політики", обрали еволюційний шлях, віддавали перевагу поступовому досягненню намічених цілей.

В сучасній історичній літературі склалася думка, що терористична діяльність ОУН з перших кроків її існування ініціювалася крайовим проводом на ЗУЗ. Між тим уже в той час проти такого погляду були заперечення. Зокрема, М.Сціборський, звітуючи про результати конференції ОУН на ЗУЗ (лютий 1930 р.), писав: "скрайній революційний радикалізм націоналістів в краю не є винаходом керівничої групи крайових націоналістів, але, навпаки, є вислідом категоричних тенденцій націоналістичних нязів мас"¹¹³.

Зазначене твердження погоджується з іншими джерелами. Як говориться в таємному інформаційному документі, надісланому 25 лютого 1934 р. секретарю ЦК КП(б)У М.Попову, один з районних керівників ОУН на ЗУЗ в конфіденційній розмові з радянським консулом у Львові заявив, що "терор організовується місцевими організаціями і саме на вимогу мас"¹¹⁴, тобто рядових

членів ОУН.

Коли б ПУН негативно поставився до диверсійно-терористичної діяльності КЕ ОУН на ЗУЗ, це неодмінно штовхнуло б крайовиків на пошук іншого проводу, на створення нової організації. М.Сціборський вважав, що за певних умов "активний елемент" на ЗУЗ може "включитися до акції того фактора політичного, який поза Спілкою (тобто УВО - авт.) виявляє себе в практичних площинах революційності - саме до комуністів"¹¹⁵.

Між тим в проводі ОУН ставлення до терористичної діяльності ніколи не було однозначним: засуджуючим або схвальним. Засновники ОУН в принципі були проти того, щоб створена ними Організація займалася терором. Вони вважали терор головним завданням УВО. З цього приводу Є.Коновалець підкреслював, що на фоні розгортання націоналістичного руху як акції політичної, якою керує ОУН, повинна бути законспірована і замкнена в собі "акція та організація Спілки (УВО - автор.) як спеціальна та окрема ділянка"¹¹⁶. Він також твердо стояв на тому, щоб з "ОУН не зробили другу Спілку".

Однак через кілька років після I великого збору ОУН УВО фактично злилася з новою Організацією. Сам голова ПУН Є.Коновалець погоджувався з тим, що ПУН "не може себе явно і славно зв'язувати з терористичною акцією", не може "признаватися до ніяких терористичних актів, які мали чи будуть мати місце на поодиноких займанщинах...". З другого боку, він вважав, що терор є одним з методів революції, яку готує ОУН*. Саме тому полковник не погоджувався з пропозиціями видати від імені ПУН декларацію, яка б засуджувала терор, підкреслюючи, що піти на такий крок може якась шир-

* Відомий діяч українського націоналістичного руху Ю.Артюшенко писав, що полк. Є.Коновалець "заявлявся за провадження протиударів на насильницькі дії окупача засобами, практикованими в УВО, лише стеляв за більшу їх контролю" (Самостійна Україна. - 1974. - Ч II-12 (315-316). - С.10).

ша конференція або конгрес ОУН ¹¹⁷.

Одним з проявів конфлікту між ПУН і краєм були суперечки з приводу оцінки дій провідника крайової ексекутиви ОУН за ЗУЗ Л.Ребета, який заступив заарештованого С.Бандеру. Прагнучи відвести від Організації удари польської поліції і зберегти кадри, Л.Ребет виступав за обмеження бойових акцій. З цією тактикою принципово не погоджувались З.Коссак, Р.Шухевич, Д.Грицай та ін. Вони вимагали усунення крайового провідника, якого в ПУН підтримували Я.Барановський і О.Сеник-Грибовський. Дослідники, близькі до середовища бандерівської ОУН, стверджують, що з точкою зору згаданих працівників солідаризувався начебто Є.Коновалець, але смерть не дозволила йому змістити Л.Ребета. Проте все-таки у лютому 1939 р. під тиском своїх опонентів він залишив посаду провідника крайової ексекутиви ОУН на ЗУЗ.

Розпочавши підготовку до II великого збору ОУН, Є.Коновалець, за словами А.Мельника, хотів, щоб на ньому було більше представників від "осередніх і східних земель", котрі б своєю поміркованістю урівноважили радикальні погляди членів ОУН на ЗУЗ. Голова ПУН прагнув рішуче протиставитися "спробам накидання йому "волі краю"¹¹⁸, тобто Західної України. З свого боку, члени крайової ексекутиви ОУН на ЗУЗ вороже ставилися до окремих осіб з оточення Є.Коновальця. Вони вважали, що вже згадувані О.Сеник-Грибовський і Я.Барановський спеціально ізолюють голову ПУН від представників ЗУЗ. Все це і стало однією з причин, що за життя Є.Коновальця не вдалося провести II великий збір ОУН, котрий міг би вивести Організацію на зовсім інший рівень діяльності.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОУН

Продовжуючи традиції УВО, ОУН з перших днів свого існування фактично не відмовлялася від використання сторонніх чинників, хоч постійно наголошувала на необхідності опертя на власні сили. Так, в "Декларації Проводу українських націоналістів" (листопад 1930 р.) говорилося: "український націоналізм в основу своєї вільної політики поставив переконання, що всякі розрахунки на підтримку сторонніх чинників у нашій боротьбі проти окупантів не мають під собою ніяких підстав, коли ми самі не спроможемося досягти відповідного стану власної організованості та політичної відпорності, а сподівання використати допомогу одного окупанта проти другого - Москви проти Польщі, чи Польщі проти Москви - мають собою смертельну небезпеку для нашого визволення"¹¹⁹.

Якщо з теоретичного боку прагнення до розбудови власних сил як передумови успішної боротьби за національне визволення не викликало жодних сумнівів, то у практичній площині досягнення державної самостійності України у протиборстві з Варшавою і Москвою (не кажучи про інших окупантів українських земель) без підтримки зовнішніх чинників виглядало безперспективним. І чільні діячі ОУН це прекрасно усвідомлювали.

На початку 30-х років їх дуже турбувала та обставина, що не вдавалося знайти ту зовнішню силу, яка б беззастережно підтримала український націоналістичний рух в його визвольних змаганнях. Ще в 1930 р., коли поряд з ОУН існувало як бойова фракція УВО, Є. Коновалець в листі до членів ПУН писав, що УВО ("Спілка") "не відкидала б помочі Німеччини*", коли б та хотіла її дати, але, на

* У листі від 24 січня 1929 р. до В. Садовського голова Державного ценгра УНР А. Лівницький, торкаючись питання про можливу співпрацю німецької і радянської розвідки і розмірковуючи над тим, що "немає межі, де кінчається

жаль ідеї Спілки не йдуть в парі з основними лініями німецької політики і для того не тільки не може бути балачки в даний момент про якусь активну допомогу, але навіть про симпатії німецького громадянства до спілчанської акції"¹²⁰.

Правда, наприкінці 1932 р. ОУН поновила тимчасово втрачені ще УВО зв'язки з німецькими спецслужбами. Під час зустрічі Є.Коновальця і Р.Яри з тогочасним керівником абвера Р.Патцигом було досягнуто "джентльменської" угоди стосовно продовження співпраці на випадок війни з Польщею. Нові надії пробудив прихід до влади у Німеччині націонал-соціалістів. Однак здійснена у 1933 р. спроба Є.Коновальця провести до складу кураторії Українського наукового інституту в Берліні Р.Яри замість представника П.Скоропадського, завершилася невдачею. Це засвідчило, що ОУН не мала підтримки у вищих владних ешелонах Третього рейху.

Втім, невдачі спіткали не тільки націоналістів. Новий рейхсканцлер взагалі був невисокої думки про українську політичну еміграцію. Він критично ставився, зокрема, до запевнень А.Розенберга, що колишній гетьман і його оточення, сидючи в Берліні, здатні організувати в Україні якийсь антирадянський рух (Розенберг говорив про революцію - автор.) з позитивними вислдами. Особливо підозрілими здавалися фіюеру емігрантські діячі з надмірними претензіями і вимогами. Вже під час війни Гітлер сказав М.Борману (а той передав його слова рейхскомісару України Е.Коху), що політичні емігранти негативно впливають на український народ і що він жалкує з того, що не наказав їх розстріляти ще "на початку східної кампанії"¹²¹. Можна з впевненістю стверджувати, що ця загроза стосувалась, головним

агент німецький і починається большевицький", приписав: "Про п.К.нарешті маємо докази документальні, тільки не знаємо, як їх використати". Виходячи з характеру відносин між Державним центром УНР і УВО-ОУН, є підстави припустити, що п.К. - це Є.Коновалець.

чином, діячів ОУН.

Сказане вище зовсім не значило, що у нацистських колах взагалі відкидалась сама думка про доцільність використання ОУН у реалізації власних планів на Сході. Зокрема, улітку 1933 р. в оточенні А.Гітлера велися розмови про те, щоб у випадку збройного конфлікту з Польщею організувати виступи українських націоналістів у Східній Галичині. Сам фюрер вважав, що такі дії зможуть суттєво вплинути на польську військову могутність¹²². Однак в грудні 1933 р. представник рейхсвера полк. фон Рейхенау і шеф гестапо Дільс поставили перед Є.Коновальцем іншу задачу: утриматись від антипольських акцій і розпочати "націоналістичну пропаганду в советській Україні, передовсім серед військових, а також у колгоспах"¹²³.

З приводу згаданої зустрічі Є.Коновальця у чехословацькій газеті "Народні листи" за 23 січня 1934 р. з'явилася сенсаційна публікація про німецько-українські переговори у Берліні. В ній, зокрема, наголошувалося, що ОУН отримала від німців вказівки посилити свою роботу в Ч.С.Р. та Румунії, в Швейцарії, на Балканах та в Прибалтиці з тим, щоб "відкривати протигітлерівські організації, слідкувати за їх чинністю, шкодити їхній діяльності".

Водночас зазначалось, що після закінчення переговорів німецька сторона організувала офіційний прийом, на якому були присутні німецькі промисловці й офіційні представники, у тому числі співробітник А.Розенберга Курсель. У своєму виступі провідник ОУН висловив побажання, щоб Німеччина взяла на себе ініціативу в створенні "протисовіцького блоку", порозумілася з найближчими сусідами СРСР, надала допомогу українцям в організації півмільйонної армії з дислокацією її на німецькій території. За ці послуги "майбутня вільна Україна" надасть Німеччині багато вигідних концесій.

Підсумовуючи сказане, автори публікації в чехословацькій газеті дійшли висновку, що в тих німецько-українських переговорах нема нічого нового і що в Німеч-

чині "всі ці чутки дуже багато осіб приймають за фантазію". Але незаперечним, на їх думку, є факт, що "Коновалець за добру платню є на німецькій службі" і в Берліні бачать, "що витрачені гроші не пропадуть даремно"¹²⁴.

Зміни в пріоритетах німецької розвідки, посилення її уваги до СРСР, яке відбулося після приходу до влади А.Гітлера, не залишилися поза увагою радянських спецслужб. В 1933 р. органи держбезпеки СРСР зафіксували численні спроби, спрямовані на вербування агентів як серед німецьких спеціалістів, які працювали по контрактах в СРСР, так і поміж радянських громадян німецької національності. У службовому документі Об'єднаного державного політичного управління СРСР "Робота німецької розвідки і контррозвідки в СРСР" (червень 1933 р.) також зазначалось, що діяльність німецької розвідки ведеться "в площині встановлення безпосереднього контакту з різноманітною націоналістичною контрреволюційною еміграцією і в першу чергу з українською еміграцією германофільського спрямування (організація полковника Коновальця, "Українське військове об'єднання")"¹²⁵.

Цікаві відомості стосовно зовнішньополітичної орієнтації українського націоналістичного руху на початку 30-х років можна почерпнути із зізнань колишнього командира бригади УГА, а потім відомого члена КПЗУ О.Букшованого, який до 1933 р. проживав у Берліні*. Зокрема, під час допиту в НКВС 3 червня 1933 р. він заявив: "Більш-менш до осені 1930 р. переважала в штабі УВО пронимецька орієнтація. Щойно під ударами пацифікації 1930 р., а властиво з огляду на перспективи інтервенції французького блоку (проти СРСР - автор) посилюється у верхівці УВО прерпольська орієнтація. Вона скріплюється з приїздом до Женеви Сушка літом 1931 р., який є загальновідомий з своїх симпатій до

* Той факт, що у Берліні певний час перебували штабквартири УВО і КПЗУ не має, звичайно, принципового значення, але нашттовує на певні роздуми.

Польщі. Він ще зимою 1930 р., перебуваючи у той час в польській тюрмі у Львові, мав конференції з одним капітаном генерального штабу з Варшави, давнім членом ПОВ (Польська організація військова - автор.). На тих конференціях, як оповідав сам Сушко, була мова про konieczність припинення з боку УВО бойових виступів проти Польщі**.

Далі він зазначив, що Р.Сушко вів аналогічні розмови з членами крайової команди УВО на ЗУЗ, але можливість примирення з поляками "викликала хвилю невдоволення в низових організаціях і виразилася в гострому протесті у вигляді вбивства Голувка, як найвизначнішого представника концепції польсько-українського протирадянського блоку".

Продовжуючи свої зізнання, Букшований сказав таке: "В зв'язку з розмовами про можливість пакту неагресії між СРСР та Францією й Польщею та в зв'язку з рішучим курсом Гітлера на захоплення влади в Німеччині, починає в штабі УВО брати верх давня орієнтація на Німеччину, а з оглядно на німецький фашизм. На зміну курсу великий вплив мав Ярій, що тримався завжди німецької орієнтації. Мова була про його часті конференції з Розенбергом, а навіть про побачення Розенберга з Коновальцем, що мало відбутися в Швейцарії"¹²⁶.

Однак характер відносин УВО-ОУН з німецькими чинниками був дуже непростим, українська сторона постійно відчувала свою меншовартість, підлегле становище. Українським представникам рідко вдавалося виходити на особисті зв'язки з відповідальними урядовця-

* За словами З.Книша, Р.Сушко розповів йому, що мав тоді розмову з двома польськими офіцерами, але вона стосувалася історії, пов'язаної з вбивством ще в 1922 р. полк. Ю.Отмарштейна, першого шефа штабу УВО. Книш відкидає думку про співпрацю Р.Сушка з поляками, але припускає, що він можливо "підписав декларацію лояльності польському уряду" (Книш Зиновій. Дрижить підземний гук. До 25-ліття Організації українських націоналістів. - Вінніпег, 1953. - С.37).

ми Веймарської республіки, а потім Третього рейху. Й тут вирішальна роль належала Р.Яри. З цього приводу в листі від 1 липня 1930 р. до Є.Коновальця В.Мартинець зазначав: "...Ріко мені між іншим пише: "Моя робота посувається систематично вперед. Від дрібних референтів пробилась остаточно дорога до великих чинників. Так я мав в останньому тижні можливість говорити разом з Д.Л. з міністром Тревіранусом, а пару днів пізніше з самим Курціосом. Тим способом нижчі референти будуть змушені трохи більш інтенсивно зацікавитися нашою проблемою". Але це були ілюзії¹²⁷.

Хоч згадані вище зізнання О.Букшованого слід сприймати обережно, особливо, що стосується "польської орієнтації", але в цілому їх характер і зміст підтверджується іншими відомими фактами. Згадувана вище польська пацифікаційна акція 1930 р. сильно вплинула на помірковані кола українства на ЗУЗ. Криза торкнулася, наприклад, УНДО, яке щоб врятуватися від ударів польської поліції вивело зі свого складу всіх опозиційних елементів, пов'язаних з Є.Коновальцем. Проти заарештованих послів УНДО до польського сейму висувалися звинувачення в активному зв'язку з УВО, в політичному, економічному й військовому шпигунстві. До налагодження стосунків з польською владою схилився у цей час і митрополит А.Шептицький.

Тому не випадково 13 жовтня 1930 р. з'явився пастирський лист західноукраїнських архієреїв на чолі з А.Шептицьким, який фактично засуджував антипольські дії УВО-ОУН. В ньому, зокрема, зазначалося, що духовенство "від самого початку уважали і уважаємо роботу підпалів за моральне зло, противну Божому закону", як таку, що "промощує дорогу комунізмові". З огляду на згадане у листі висловлювалася надія, що "державна влада (звичайно, польська - автор.) покарає безправство і надужиття". Закликаючи українське населення й особливо молодь до "тихої муравлиної будучої та продуктивної праці на всіх ділянках життя", архіпастирі попереджали: "У підпільну роботу не давайте нікому

ввести. Злочину на Вас і на Вітчизну допускається той, хто відводить Вас від позитивної праці, а наклоняє до конспірації"¹²⁸.

З огляду на зазначене слід зауважити, що документальні дані, які є в розпорядженні сучасного дослідника, дають підставу розглядати питання про широку поінформованість, а можливо й вплив польських чинників спочатку на діяльність УВО, а потім й ОУН. Так, у зізнаннях В.Коссака від 3 липня 1931 р., які ДПУ УСРР залучило до справи О.Букшованого, говориться: коли крайовий командант УВО А.Мельник був заарештований поляками, то він "був зв'язаний з дефензивою і генштабом". За словами Коссака, про це розповів йому відомий діяч УВО Д.Паліїв¹²⁹.

Тінь контактів з поляками падає певною мірою також й на Є.Коновальця. На засіданні Тимчасової колегії центра Західної України від 13 серпня 1926 р. Є.Петрушевич повідомив, що начебто має інформацію про наявність у народному комісаріаті закордонних справ СРСР викрадених у поляків документів, які компрометують Є.Коновальця, котрий неодноразово отримував від поляків "певні суми". При цьому Петрушевич підкреслив, що "тих доказів Радянський Союз покищо зужиткувати не може"¹³⁰.

Наведені вищі свідчення, хоч вони почерпнуті з документальних джерел, не слід, на нашу думку, розглядати як остаточно встановлені факти. Це лише версії, які вимагають подальшого дослідження й вивчення.

Тим часом підписання пакту про дружбу і ненапад від 26 січня 1934 р. між Польщею і Німеччиною знову затьмарило горизонт відносин останньої з ОУН. Мова йшла навіть про те, щоб німецька розвідка взагалі розірвала стосунки з Є.Коновальцем і виплатила його організації грошову компенсацію в сумі 200 тис. марок. При цьому висловлювалася думка, що згаданий розрив носитиме тимчасовий характер, бо зміни в політичному становищі неодмінно спонукають обидві сторони до поновлення співпраці¹³¹.

Але до розриву справа не дійшла, хоч німці майже до 1938 р. застерігали керівництво ОУН від посилення антипольської діяльності. Втім, у Берліні ніколи не згасав інтерес до української проблеми. В широко відомих розмовах з головою сенату "вільного" м. Данціга (Гданьськ) Г. Раушнінгом в 1932-1934 рр. А. Гітлер категорично відкидав претензії поляків на створення "Великопольської імперії" від Балтійського до Чорного морів. "Про Україну, - сказав яось в запалі він на адресу поляків, - нехай і не мріють"¹³².

І така заява була невинуватою. Фюрер мав власні плани у контексті вищезгаданого. З цього приводу у звіті радянського повпредства у Берліні від 31 грудня 1933 р. зазначалось, що у намірах фашистів щодо створення антирадянського блоку найближчим завданням Гітлера, поряд з підпорядкуванням своєму впливові Прибалтики, є надання підтримки "українським сепаратистам"¹³³. Даремно вже згадуваний німецький військовий діяч В. фон Рейхенау на одному з раутів запевняв радянських дипломатів, що "Гітлер цілковито "вилікувався" від своїх фантастичних планів стосовно України". Вона, ця багатюща земля, цей казковий східний простір заманювали фюрера з часів написання "Майн кампф".

Однак у те, що говорив В. Рейхенау, мало хто вірив. Наприклад, В. Винниченко був стурбований тими обставинами, що можливо "вершители європейських дол" нададуть нацистам "мандат на Україну". З цього приводу в листі від 15 вересня 1933 р. до політбюро ЦК КП(б)У і політбюро ЦК ВКП(б) (й особисто Й. Сталіну) він попереджав радянське керівництво, що боротьба з нацизмом "буде не те, що війна з Врангелем, Денікіним чи Петлюрою"¹³⁴.

У ставленні А. Гітлера до долі України в цей момент можна побачити два підходи. Перший з них, гадаємо, обґрунтувався тактичними міркуваннями, обумовленими тим, щоб тимчасово використати Україну як розмінну монету в політичній грі з іншими державами - Польшею, Угорщиною і СРСР. Другий підхід - це бачен-

ня майбутнього України в рамках німецької політики на Сході. Спочатку, в середині 30-х років, одним з її варіантів мала стати так звана "Східна Федерація" у складі Польщі, держав Прибалтики, Угорщини, балканських країн, України, Поволжя, Грузії. Цей союз мав складатися з повністю залежних від Німеччини "допоміжних народів", без власних армій, без самостійної політики, без незалежної економіки¹³⁵. Це цілковито відповідало відомій тезі фюрера, що "час малих держав минув".

Через деякий час, напередодні і в роки Другої світової війни, ідея Східної Федерації була замінена поняттям "життєвого простору" для німецького народу, про що піде мова далі. Отож, як бачимо, німці нікого не дурили. Про незалежну Україну тоді не йшлося. А ті загальні розмови про необхідність справедливого вирішення долі українського народу, які час від часу велися в деяких кабінетах Берліна, сприймалися наївними українськими політиками за чисту монету.

Як би не було, слід погодитись з тим, що "українська карта" займала все-таки важливе місце в арсеналі німецької політики щодо сходу Європи. Зокрема, в 1935 р. в європейській пресі вперто ширилися чутки про наміри нацистів поділити з Польщею радянську Україну, відібравши її у Росії. З цього приводу нарком закордонних справ СРСР М.Литвинов на початку грудня 1935 р. особисто інформував Й.Сталіна. Зрозуміло, такий перебіг подій не міг не хвилювати керівні кола української політичної еміграції, ставлячи їх в складне становище стосовно вибору союзників у боротьбі за незалежну українську державу. Це ж стосувалося й ОУН.

У середовищі ОУН були люди, котрі певно розуміли тогочасні німецькі плани щодо України. І ось за цих обставин виникла думка "пробити вікно в Європу". Цьому сприяла підвищена активність нацистської дипломатії, яка викликала занепокоєння у найбільш пильних політиків країн Західної Європи. У зв'язку з запитом в

англійському парламенті стосовно польських репресій проти українського населення, голова ПУН у червні 1935 р. направив своєму представникові у Лондоні Є.Ляховичу листа, зміст якого пропонувалося довести до відома англійської громадськості.

В листі, зокрема, говорилося, що сучасний стан міжнародних відносин порушує "право українського народу самому вирішувати власну долю". При цьому критикувалася політика Польщі на західних землях України і підкреслювалося "варварське поводження більшовицького режиму стосовно українців". Водночас в цьому документі зазначалося, що ОУН буде "в майбутньому поборювати всіма силами всілякі самовільні спроби усіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або без порозумінь з ним". І нарешті, голова ПУН Є.Коновалець висловив впевненість, що сподівається на підтримку Великобританією боротьби українців за свою самостійність¹³⁶.

Однак жодних позитивних наслідків ця акція не мала. Зокрема, не зміг особисто приїхати в Лондон для зустрічі й переговорів з відповідними британськими чиновниками Є.Коновалець. Крім того, як пише Є.Ляхович, "для багатьох провідних осіб в українському націоналістичному русі дух Англії був чужий, непривітливий. Лише дехто з них володів англійською мовою. Англія видавалася занадто віддаленою від рідних земель. І це, на їх думку, обтяжило зв'язки з українським підпіллям"¹³⁷.

Годі було розраховувати на те, що англійські урядові кола та громадськість країни прихильно поставляться до методів боротьби, які застосовувала ОУН. З цього приводу, виступаючи перед українською громадою Скрентона (США) у листопаді 1937 р. член британського парламенту від лейбористської партії Р.Девіс прямо сказав: "Всі політичні групи в Англії..., усі від робітників до лордів скорше зрозуміють самостійну демократичну українську державу, аніж українське наслідування німецького чи якого іншого фашизму"¹³⁸.

Як би там не було, але сподівання на підтримку української справи з боку країн колишньої Антанти виглядали утопічними. Саме з ласки Великобританії і Франції була створена "велика" Польща з включенням до неї українських етнографічних земель. Ця держава, як вже зазначалося вище, розглядалась західними демократіями як противага, з одного боку, Німеччині, з іншого - СРСР.

Зазначені обставини усвідомлювалися українською політичною еміграцією. Ще в 1930-1931 рр. українські емігрантські організації всього світу в ході кампанії протесту проти польської політики в Західній Україні подали до Ліги Націй та інших міжнародних організацій близько 700 меморандумів, протестів, закликів. Але як говорилося в обіжнику від 4 червня 1931 р. Центрального виконавчого комітету представників українських емігрантських організацій до української еміграції, "дипломатам Європи і Америки зовсім не болять українська справа, навіть більше того, частина держав Європи, в своїх власних інтересах, активно підтримує Польщу"¹³⁹. А тому закономірно, що ОУН як й інші політичні центри українства у протипольській боротьбі могли реально розраховувати лише на Німеччину.

Все це суттєво впливало й на позицію голови ПУН. Як згадував один з співрозмовників Є.Коновальця, останній наприкінці 1931 р. говорив йому, що "вже давно мріє про припинення всяких взаємин з німцями, яким не вірить "на понюх тютюну", як колись казали, що вони напевно зрадять українців і загарбають нашу батьківщину"¹⁴⁰.

Проте вже в середині 1937 р. Є.Коновалець говорив інше: "Війна неминуха за яких -небудь два-три роки. Німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз, і якщо Гітлер не збожеволіє, то Україна матиме автономію і своє військо"¹⁴¹.

Це твердження голови ПУН мало, мабуть, свої підстави. 17 червня 1937 р. французький посол у Німеччині сказав своєму американському колезі У.Додду: "є

відомості про те, що німці вели переговори з російськими генералами про скинення Сталіна, можливо, з метою віддати Гітлерові Україну, якої він так домагається"¹⁴².

Питання зовнішньополітичної орієнтації ОУН обговорювались у червні 1933 р. на конференції Організації, яка відбулася у Берліні. Необхідність такого кроку пояснювалася насамперед тим, що у січні 1933 р. до влади у Німеччині прийшла націонал-соціалістична партія. Вже перші зовнішньополітичні заяви фюрера нацистів А.Гітлера засвідчили, що встановлена Версалем міжнародна система відносин у Європі невдовзі захитається. На цю подію досить гостро зреагувала українська політична еміграція. Її думки досить рельєфно висловив прихильник гетьманського руху полк.Б.Гомзин. У листі від 25 травня 1933 р. до Ю.Колларда він писав: "...Я не песиміст, але я бачу в майбутньому Європи промені пожеж і сторіки крові. Не знаю, чи не буде це початком нашого державного відродження"¹⁴³.

Отож, не випадково на згаданій конференції ОУН розгорнулася жвава дискусія про ставлення до Німеччини. За словами учасника конференції Є.Врецьони, "Є.Коновалець висловився проти нав'язування зв'язків з гітлерівцями, мотивуючи своє становище негативним ставленням націонал-соціалістичної партії до всіх народів Східної Європи - до слов'ян у цілому, а до українців зокрема". Голова ПУН також підкреслив, що "Гітлер шукає у Східній Європі не союзників, а життєвого простору для своєї нації".

Є.Коновалець застеріг проти "однобічної орієнтації", наголосивши, що не можна "нехтувати шуканням зв'язків до всіх політичних сил у світі, які або вже є, або можуть бути корисні для української визвольної справи". Однак цю точку зору провідника поділяли не всі члени ПУН. "Ще додаю, - писав Є.Врецьона, - що в дискусії проти нової орієнтації висловились Андрієвський, Мартинець, Онацький та Сціборський".

У контексті з вищезазначеним учасники конференції розглянули й деякі аспекти стратегії визвольної бороть-

би. Тон задали крайовики на чолі з С.Бандерою, що вимагали трактувати Чехословащину як окупанта "частини української території" (Закарпаття). Проти цього рішуче виступив Є.Коновалець, зауваживши, що "нерозумно вести війну на всі fronti". "Ми, - підкреслив він, - стоїмо на фронті активної підпільно-революційної боротьби проти Польщі та більшовизму. Цих двох основних фронтів нам вистачить". Голова ПУН заявив своїм опонентам, що "справу українських територій в ЧСР та Румунії вирішить українська держава шляхом договорів з цими державами"¹⁴⁴.

Однак молоде членство ОУН не поділяло таких поглядів на стратегію визвольного руху. Свідченням цього може бути виступ уповноваженого ОУН на Англію Є.Ляховича на сторінках україномовної газети "Свобода" (Джерсі Сіті, США) за 9 травня 1934 р. У статті "Наша загранична політика" він наголосив, що успішні акції ОУН проти Польщі й СРСР викликають "замішання і моральний розклад в лоні наших окупантів", а тому, на його думку, "ідея боротьби зі всіма нашими окупантами нараз не є буде вже такою абсурдною, як думають наші старші провідники, і на ній ми можемо сміло будувати нашу заграничну політику".

Говорячи про характер дискусій на згаданій вище конференції з питань зовнішньополітичної орієнтації ОУН, необхідно чітко розрізнити як ставлення керівного середовища ОУН до Німеччини, що була одним з найважливіших чинників європейської політики, так і, зокрема, до керівництва нацистської партії, очолюваної А.Гітлером. Є всі підстави стверджувати, що провідні діячі ОУН, хоч може і критично ставились до нацистського режиму, можливо щиро вірили у його недовговічність, проте вони були твердо впевнені, що доля України, її майбутнє багато в чому залежатиме саме від позиції Німеччини, найбільш могутньої європейської держави.

І найцікавіше, що це була думка не лише проводирів націоналістичного руху, її поділяли й інші політичні проводирі українства. 28 квітня 1932 р. в листі до Ю.Кол-

ларда відомий діяч гетьманського середовища С.Шемет, говорячи про перспективи "порозуміння Німеччини з Францією і Англією", зазначав, що "коли це станеться, настане кінець большевицької влади, бо одна Німеччина має зробити їй "харакірі" і допомогти нам в організації порядку"¹⁴⁵.

Втім, і на Заході було чимало політиків, громадських діячів, вчених, котрі відводили Німеччині вирішальну роль у розв'язанні українського питання. Проте вони, нерідко, висловлювали сумніви щодо кінцевої мети "німецького просування на Схід". Зокрема, відомий французький історик Рене Мартель з цього приводу писав наприкінці 1938 р.: "Якщо навіть допустити, що Німеччина досягне своєї мети і допоможе створити велику національну українську державу, чи є впевненість, що вона не захопить її і не буде безконтрольно експлуатувати, витіснивши всіх своїх суперників?"* І далі, розмірковуючи над сказаним, Р.Мартель припускав, що українці, визволившись за допомогою німців, одного дня захочуть, природно, "стати господарями в себе дома". І це, на його думку, зовсім реальна річ, бо у 1918 р. українці прогнали уряд Скоропадського, котрого призначила Німеччина і охороняли її війська¹⁴⁶.

ОУН орієнтувалася й на фашистську Італію. Цьому в значній мірі сприяло залучення до націоналістичного табору колишнього дипломатичного представника УНР в Римі Є.Онацького, котрого влітку 1930 р. Є.Коновалець особисто запросив вступити до лав ОУН. Вже в середині 30-х років політичні противники ОУН були змушені визнати, що діяльність Є.Онацького спрямована "на визнання Коновальця українським національним провідником і дискредитацію УНР". Інтерес Італії до співпраці з

* Західні держави, насамперед Англію і Францію, не турбували плани Німеччини стосовно України. Про це, зокрема, у січні 1939 р. доповідав у Берлін німецький посол в Англії фон Дірксен (Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.877).

ОУН підігрівався тим, що в правлячих колах цієї країни визрівала фантастична ідея створення італійських колоній на берегах Чорного і Каспійського морів.

Отож, не випадково в лютому 1934 р. в Женеві відбулася одна з відомих зустрічей італійського емісара Е.Інсабато, прихильно наставленого до українства, з Є.Коновальцем. Як свідчить запис в щоденнику українського громадського діяча Є.Бачинського, який в той час мешкав в Швейцарії, на згаданій зустрічі йшла мова про необхідність приготування українських сил "до нових міжнародних зрушень". Зазначене питання Інсабато обговорював також з іншими українськими громадсько-політичними діячами¹⁴⁷.

Про приятне ставлення італійських урядовців до українського націоналістичного руху свідчить і той факт, що з 1936 по 1940 рік Рим став місцем перебування штаб-квартири проводу ОУН.

Політичні симпатії ОУН не становили особливої гадемниці. Під час полеміки між редакцією "Розбудови нації" і центральним органом УПСР "Трудовою Україною" (Ч.4. - 1933) на шпальтах останньої була вміщена замітка одного з лідерів есерів Н.Григорієва "Роздратованим "римлянам". "До того часу, поки націоналістична преса не перестане славословити фашизм та гітлеризм, - говорилося в ній, - доти об'єктивний обсерватор українського руху матиме право твердити, що українські націонал-фашисти, хоча й пишуть про організацію на власні сили, але в дійсності надіються на чужу поміч фашизму італійського та німецького".

Автор замітки вимагав, щоб провід ОУН довів перед авторитетним судом несправедливість звинувачень польської преси на адресу Є.Коновальця в "службі "третій державі", бо доки цього не станеться, "доти націоналісти не в стані зняти з себе тавро чужих попихачів і доти не може бути їм місця серед чесного українського громадянства". Не варто казати, що це були дуже пекучі докори, спростовувати які не завжди вдавалося.

Втім, як вже говорилося, у колах вишого нацистського керівництва кредит довіри до організації Є.Коновальця був невисоким. Не подобалися Берліну окремі критичні висловлювання на сторінках преси ОУН щодо відмінностей між італійським фашизмом і націонал-соціалізмом, де наголошувалося, що останній "характеризується фанатизмом і нетерпимістю". Недоречними здавалися й заяви типу, що "німці взагалі вважають, що сила - це єдина передмова успіху" і що в них "немає місця ні для щедрості, ані милосердя"¹⁴⁸.

Викликало підозру в німців і те, що найближчі соратники Є.Коновальця М.Сціборський і Р.Яри були одружені на єврейках. Крім того, сам голова ПУН звинувачувався в тому, що "незважаючи на те, що націонал-соціалізм створив кілька передумов до зближення українського і німецького народів, він покинув Німеччину і розгорнув серед українців агітацію, спрямовану явно проти Німеччини"¹⁴⁹.

Звичайно, це було перебільшенням. Але незалежна поведінка Є.Коновальця дратувала нацистів. Більше симпатій у них викликали колишній гетьман П.Скоропадський і його оточення, старі і надійні союзники Німеччини, люди чемні і стримані.

Іншого погляду на ОУН дотримувалася німецька розвідка. Її менш за все турбував зовнішній лоск і респектабельність, світські манери. Головне значення, з погляду абверу, мала можливість ОУН в Україні (як радянській, так і польській її частинах). У порівнянні з націоналістами, їхньою активністю, відчайдушністю інші політичні сили українства за кордоном виглядали безпомічними і малоперспективними.

ОУН мала в західних областях України розгалужену й добре законспіровану мережу місцевих організацій, готувала свої кадри до активних збройних виступів. І з цим важливим фактом мали рахуватися німці, які розглядали можливість використання ОУН як у випадку конфлікту з Польщею, так в перспективі для боротьби з СРСР.

Було б неправильним твердити, що лише ОУН

пов'язувала свої надії з майбутньою політикою Німеччини. На цих позиціях стояв й уряд УНР в екзилі. Останній, зокрема, дізнавшись про німецько-польські переговори під час відвідання Г.Герінгом Варшави, на початку 1935 р. дав знати у Берлін, що "український уряд" хотів би "продискутувати українське питання в безпосереднім контакті з Німеччиною".

До цього прагнув й П.Скоропадський та його оточення. Хоч він й критикував ОУН за зв'язки з німцями, неодноразово говорив, що "Німеччина працює для себе", але разом з тим вважав, що "інтереси України паралельні інтересам Німеччини", а тому останній було б логічно допомагати українцям "як своїм спільникам". На думку колишнього гетьмана, яку він виклав в листі від 19 квітня 1939 р. до свого спільника, письменника. О.Назарук, німецько-українське співробітництво треба поставити в "ясні рамки", коли "обидва контрагенти трактуватимуться як рівноправні в переговорах"¹⁵⁰. Але це була нездійсненна мрія.

Пронімецькі симпатії таємно чи відверто проявляла значна частина української громади на еміграції. Так, наприклад, вже згадуваний Роман Русов у листі до свого батька Ю.Русова (травень 1934 р.), говорячи про військову підготовку населення в ЧСР на тлі войовничих заяв нацистського фюрера, зазначав: "Хоч би Гітлера за-рано не вбили, бо він не дуже приятелює з С.С.С.Р."¹⁵¹. І ці побоювання висловлювала не зріла людина, а юнак, учень гімназії. Втім, варто додати, що у чеському міністерстві закордонних справ цікавилися, чому саме онук С.Русової вчиться в німецькому учбовому закладі.

Хоч українська політична еміграція в середині 30-х років здебільшого схилилася до орієнтації на Німеччину, серед її представників були й такі, що сумнівалися в доцільності такого вибору. Досить чисельним було середовище УНР у Франції, діячі якого симпатизували країнам колишньої Антанти. Це ж стосувалося Чехословаччини, де перебувала більшість українських емігрантських організацій. Не випадково у листі від 14 вересня

1933 р. до колишнього командувача Донською армією В.Сидорина генерал-хорунжий армії УНР В.Петрів, котрий мешкав в Празі, писав: "...Мушу цією листовною дорогою остерегти Вас від занадто великого захоплення орієнтацією на гітлерівську Німеччину. Мої інформації ясно кажуть мені, що ця орієнтація є тепер небезпечною для організацій, що мусять працювати на територіях держав, що є в орбіті французької політики"¹⁵².

Цікаво, що в останні роки свого життя до обережності в стосунках з Німеччиною закликав й С.Петлюра. В листі від 19 квітня 1925 р. до українського державного і громадського діяча К.Мацієвича він писав: "Коли німці здобудуть собі зброю, то ледве чи вони уживатимуть її на користь інших"¹⁵³. Це було, на нашу думку, передбачливе попередження. Однак не слід забувати, що ще з часів визвольних змагань головний отаман був прихильником антантівської орієнтації.

Застереження Петріва стосувалися не лише російського генерала (хоч й донського самостійника), але й віддзеркалювали, напевне, відповідну тональність розмов, які велися серед української політичної еміграції. В той час еміграція не могла не оцінити належним чином зухвалість, з якою А.Гітлер впродовж 1933-1936 рр. розірвав пута, що стримували озброєння Німеччини. Квола реакція західних країн на грубе порушення нацистами статей Версальського мирного договору 1919 р. виразно підказувала, що гітлерівська Німеччина перетворюється у вирішальний фактор міжнародних відносин у Європі.

У 1938 р. Німеччина в цілому завершила підготовку до війни у Європі. Хоч нацистське військово-політичне керівництво не було до кінця впевнене у послідовності проведення своїх бойових акцій, не викликало сумнівів, що свій основний інтерес воно бачило на Сході. Тому німецька розвідка невдовзі поновила зв'язок з ОУН. Навесні 1938 р. поблизу Відня відбулася конспіративна зустріч Є.Коновальця і В.Курманови-

ча* з представниками абвера (Управління розвідки і контррозвідки штабу ОКВ)¹⁵⁴. Найбільше німців цікавив Радянський Союз. На їх пропозиції голова ПУН погодився переключити основні сили Організації на підтримку діяльності проти СРСР. При цьому він зауважив, що ОУН не припинить поряд з цим боротьби й проти Польщі**.

Підвищений інтерес німців до ОУН, як звичайно, був хворобливо сприйнятий іншими політичними середовищами українства. Так, в листі від 21 березня 1938 р. до О.Назарука П.Скоропадський писав: "Діяльність полковника Коновальця з його ОУН - одне з найгірших і найшкідливіших явищ в нашій і без того не дуже вже веселій дійсності. Що дуже прикро, це те, що я помічаю, що чужинці, особливо деякі з них, чи не розбираються в цих ділах, чи може для їх цілей це потрібно, вони цього Коновальця підтримують. Деякий час цього не було, але

* Курманович Віктор (1876-1945) - військовий діяч, генерал-чотар Української галицької армії. В роки першої світової війни - командир полку австро-угорської армії на італійському фронті. З січня 1919 р. - командир груп "Жовква" і "Північ", І-го корпусу Української галицької армії, а лютого ц.р. - начальник штабу Начальної команди УГА, потім-секретар військових справ уряду ЗУНР. Після переходу влітку 1919 р. УГА через р.Збруч Курманович очолював генерал-квартирмейстерську частину штабу об'єднаних армій УНР і ЗУНР. Під час еміграції проживав у Австрії. З середини 30-х років працював у військовій референтурі проводу ОУН. Навесні 1943 р. був обраний почесним головою Військової управи, яка займалася формуванням стрілецької дивізії СС "Галичина". Після війни заарештований радянськими органами, помер у в'язниці.

** Пріоритети стратегії ОУН стосовно СРСР і Польщі Є.Коновалець розглядав у такій послідовності. "Боротьба за державність, - говорив він на конференції ОУН в Берліні в 1933 р., - повинна йти тепер на ЗУЗ, у дальшому на СУЗ, якщо будуть для цього відповідні корисні умови" (Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.480).

тепер почалося знову". Особливо обурював колишнього гетьмана той факт, що "грошей ОУН має в достатку"¹⁵⁵.

Поновлення зв'язків німецьких спецслужб з ОУН і взяті останньою відповідні зобов'язання не залишилися поза увагою й розвідок західних країн. Наприкінці листопада 1938 р. відбувся візит до Парижа британського прем'єр-міністра Н. Чемберлена. Під час його розмов з французьким колегою розглядалося питання повстанського руху в Україні, який за певних обставин "спроковують німці". Британського лідера дуже цікавила, якою у цьому випадку буде позиція Франції, що впливала з радянсько-французького договору 1935 р. про взаємну допомогу.

Раптова смерть Є. Коновальця внесла зміни в характер відносин німців з ОУН, поставивши останню в підлегле становище. Новий голова ПУН А. Мельник*, за

* Мельник Андрій (1890-1964 рр.). Народився в с. Якубова Воля на Дрогобиччині. У 1914-1916 рр. - командир сотні Українських січових стрільців. Потрапив у російський полон, де познайомився з Є. Коновальцем і став співорганізатором групи українських військовополонених австро-угорської армії. В 1917 р. - один з організаторів куреня Січових стрільців. З початку січня 1919 р. - начальник штабу Осадного корпусу, потім певний час виконував обов'язки начальника штабу Діючої армії УНР. З кінця визвольних змагань перебував у складі військової місії УНР у Празі, де завершив освіту і отримав диплом інженера-лісничого. Після від'їзду за кордон Є. Коновальця став крайовим командантом УВО на ЗУЗ (1922-1924 рр.). За антипольську діяльність засуджений до 5 років ув'язнання. Звільнившись достроково з тюрми за допомогою А. Шептицького, очолив українську молодіжну католицьку групу "Орли" (1933-1938 рр.). Коли в травні 1938 р. загинув голова ПУН Є. Коновалець, вийшов за кордон і став на чолі ОУН. Організував і провів її великий збір ОУН (1939 р.). Під час Другої світової війни очолювана ним ОУН намагалася співпрацювати з німцями. Однак нацисти ставилися з недовірою до обох проводів ОУН. У лютому 1944 р. він був заарештований. Після війни постійно жив у Люксембургу, де помер і похований.

німецькими спостереженнями, справляв враження людини спокійної, поміркованої та слухняної, мало відомої у світі. Напередодні Другої світової війни, яка стала найсерйознішим іспитом для ОУН, втрата провідника виявилася фатальною. Більш авторитетної і масштабної постаті в ОУН не було. В особі Є.Коновальця органічно поєднувалися якості військового діяча і політика, брак яких відчувався в інших провідників. За словами відомого письменника і члена ОУН Уласа Самчука, бомба, підсунута Є.Коновальцю в Роттердамі, "на всі сто відсотків" спаралізувала можливості українських визвольних змагань¹⁵⁶.

Є.Коновалець надзвичайно відповідально ставився до посади провідника ОУН, вважав, що ним має бути людина виняткових розумових та організаційних здібностей. У листі від 28 квітня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартинця ("Тураті") він писав: "Так, так, любий Тураті, питання провідництва у нас дуже гостре і актуальне. Як може Вам це не прикро, але мушу заявити, що не бачу я між нами кандидатів на провідників". І далі, торкаючись питання щодо свого можливого спадкоємця, Є.Коновалець наголосив: "Я абсолютно не бачу людини, яка могла б мене заступити і це мене надзвичайно нервує і просто обезвладнює"¹⁵⁷.

Хоч голова ПУН й не залишив після себе спадкоємця, він між тим заповідав націоналістичному активу бути готовими до найтяжчих випробовувань, які неодмінно чекатимуть ОУН, і висловлював надію, що створена ним Організація подалає всі перешкоди на своєму шляху, щоб досягти поставлених цілей. "Нам треба вчитися, - підкреслював Є.Коновалець в листі від 14 липня 1930 р., - вміти теж терпіти, бо через терпіння може дійти до більшої совершенності. Не штука господарювати, коли мається всього подостатком, але штука з малого доходити до щораз більшого. Достаток деморалізує, а недостача заставляє людей засакати рукави, закусити зуби, щоб перебороти усі труднощі. В нашій діяльності це повинно бути аксіомою, бо нам треба бути приготовленими на

те, що можливо прийдеться працювати в ще більш несприятливих обставинах, ще з меншими засобами. Ця обставина відрізняє нас до певної міри від інших і дає запоруку, що ми будемо кращими господарями і повернемо взагалі діло краще, чим другі"¹⁵⁸.

Готуючись до безкомпромісної боротьби за незалежну Україну, керівники ОУН, серед яких було чимало колишніх вояків, глибоко усвідомлювали необхідність творення власних збройних сил. І певна робота у цьому напрямку проводилася, не дивлячись на значні труднощі. Вже у 1928 р. на сторінках "Розбудови нації" з'явилася стаття Є.Коновальця "Військовий вишкіл", яка викликала помітний інтерес в середовищі української еміграції. Вище вже говорилося про ту увагу, яку ОУН приділяла роботі серед українських військовиків. Крім цього, збиралася і опрацьовувалася спеціальна військова література, статuti армій зарубіжних країн.

Робляться у цей час й спроби виробити певний погляд націоналістів на військову політику майбутньої незалежної української держави. Отож, не випадково в середині 30-х років поміж членства ОУН розповсюджувалася й вивчалася брошура військового референта проводу ОУН на ЗУЗ М.Колодзінського "Українська воєнна доктрина".

Хоч у вказаній брошурі викладалися власні погляди автора, проте вони в цілому поділялися його колегами і однодумцями. У розумінні М.Колодзінського майбутня воєнна доктрина українського націоналіста має носити яскраво виражений наступальний характер, орієнтуючись на ведення тотальної війни за незалежну Україну. "Ми хочемо, - наголошував він, - виграти війну, війну велику й жорстоку, яка зробить нас володарями Східної Європи". Вже сьогодні, за його словами, Україна "веде рішучу боротьбу за місце між першими народами світу й за своє виключне право до сходу Європи в смертельному ударі з Москвою, яка є духовою загрозою цілому світу"¹⁵⁹.

У середині 30-х років, не дивлячись на понесені втра-

ти від ударів польської поліції, а також з огляду на існуючі розбіжності між ПУН і крайовим проводом ОУН на ЗУЗ, націоналістичний рух на теренах Галичини і Волині ставав дедалі серйозною силою, з якою мали рахуватися інші політичні сили українства. Один з активістів створеної в Коломиї Ліги приятелів уряду УНР, інформуючи в 1937 р. військового міністра УНР генерал-хорунжого В.Сальського про розклад політичних сил, відмітив успіхи Фронту національної єдності (ФНЕ) Д.Паліїва і ОУН, яку він називав "105% націоналістами". На його думку, "105%" має в терені між молоддю великий вплив". Але за його словами, "хвильове захоплення української галицької молоді фашизмом незабаром проминє" і є надія, що ця молодь "підпорядкується нашому Державному центру"¹⁶⁰.

Водночас згаданий діяч звертав особливу увагу В.Сальського на ті обставини, що з погляду інтересів Державного центру УНР ФНЕ і ОУН "для української державницької справи є більшими шкідниками, ніж навіть московські єдинонеділімці", так як вони своїми діями вносять хаос і анархію в суспільно-громадське життя.

ОУН мала помітний вплив й на такі масові спортивні товариства Західної України, як "Луги" й "Сокіл-Батько", котрі нараховували в своїх лавах відповідно 50 тис. і 35 тис. членів. В інформації консула СРСР у Львові до ЦК Компартії України від 25 лютого 1934 р. зазначалося, що, за свідченнями деяких джерел з ОУН "Сокіл-Батько" "розцінюється в наших лавах (тобто, в ОУН - авт.) як база підготовки бійців з більшовизмом"¹⁶¹.

Про зростання авторитету ОУН серед широкого загалу українства свідчить й такий важливий факт. Коли у червні 1938 р. фактично завершилася невдачею багаторічна праця (з 1933 р.) щодо скликання Всеукраїнського національного конгресу, то члени Підготовчого конгресового комітету (ПКК), не покидаючи надії на продовження "консолідаційної акції", вважали необхідним "неодмінно порозумітися з націоналістами". А член ПКК К.Мацієвич, готуючи пропозиції стосовно складу

конференції, яка мала передувати скликанню конгреса, серед відомих українських діячів, її можливих учасників, назвав й таких членів ОУН, як Д. Андрієвський, М. Сціборський, Є. Онацький, З. Пеленський, О. Кандиба (Ольжич).

Проте, як вже говорилося, ОУН від самого початку негативно ставилася до ідеї проведення Всеукраїнського національного конгресу. Як пише в своєму щоденнику вже згадуваний Є. Бачинський, під час розмови з Є. Коновальцем 13 січня 1934 р. провідник ОУН був задоволений з того, що Бачинський з застереженням ставився до Всеукраїнського національного конгресу і рекомендував йому написати відповідну статтю до львівського часопису "Діло"¹⁶². Особливо непримиренну позицію в зазначеному питанні займав провідний член ПУН М. Сціборський. У своїх публікаціях він постійно проводив думку, що лише ОУН здатна очолити й здійснити "консолідаційну акцію", вивести українську справу з манівців на шлях безкомпромісної боротьби за незалежність.

ОУН НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОДІЇ В ЗАКАРПАТТІ

1938 р. став часом вражаючих своєю зухвалістю актів нацистської Німеччини на зовнішньополітичній арені. Без будь-яких ускладнень і серйозного спротиву нацисти приєднали до рейху Австрію, змусили Литву віддати Мемель, відібрали у Чехословаччини Судетську область. Світова преса широко коментувала неминучість зіткнення Німеччини та Італії з Радянським Союзом.

Звичайно, за цих умов українська політична еміграція прагнула розібратися у міжнародному становищі, визначити свою позицію. Це питання, зокрема, розглядалося 27 березня 1938 р. на засіданні згаданого Підготовчого конгресового комітету в Празі, у якому взяли участь відомі українські громадські діячі І.Мазепа, В.Приходько, С.Русова, генерал М.Омельянович - Павленко та ін. Всіх їх хвилювало питання: "Як дійти до утворення держави?" та "куди нам належати?", тобто до блоку держав демократичних чи "динамічних" (тобто, тоталітарних - авт.). Зазначалося, що "в українській справі вирішальний голос має Польща". Однак ні до чого конкретного справа не дійшла. Песимізм навівало зауваження І.Мазепа, що "ніхто не знає планів" великих держав¹⁶³.

Підсумовуючи діяльність українства у напрямку "консолідаційної акції", С.Русова дійшла до сумного висновку. У своєму щоденнику під 22 травня 1938 р. вона записала: "А що буде з Україною в цьому міжнародному хаосі, невже знову zostanie він нас неспідготовленими? Конгресовий комітет розпадається саме тоді, коли він мусить бути міцним і діяльним... Треба силу мати, щоб боротися, а ми нічого не маємо"¹⁶⁴. Це були пророчі слова.

Більш бадьорими виглядали представники тих про-

водів, котрі вважали себе легітимними носіями української державності. Один з них, а саме, голова Державного центру УНР А.Лівицький у листі від 11 травня 1938 р. до редакції журналу військово-громадської думки "Гуртуймося" писав: "Розвиток світових подій йде в напрямку, що в недалекому майбутньому неминуче допровадить нас до щасливої можливості святкувати Велике Свято (йдеться про Великдень - автор.) на власній землі, в незалежній державі українській"¹⁶⁵.

Українські політики на еміграції у переважній більшості стали схилитися на сторону сильного, а таким в їхніх очах була гітлерівська Німеччина. При цьому кожний політичний провід прагнув випередити конкурентів.

Показовими можуть бути у цьому контексті плани Державного центру УНР щодо дискредитації П.Скоропадського і його оточення. Так, у листі від 14 квітня 1938 р. до полк. В.Филоновича (Ч.С.Р.) військовий міністр УНР генерал-хорунжий В.Сальський виклав цілу програму дій напередодні святкування гетьманцями дня 29 квітня 1938 р.: 20-ї річниці приходу гетьмана до влади в Україні. Зокрема, В.Сальський писав: "Для того, щоб не тільки знейтралізувати прихильну гетьману пресу, але разом з тим дискредитувати остаточно Скоропадського в очах цілого світу, треба негайно розпочати сильну протиакцію, яка б пригадала ганебну діяльність Скоропадського на Україні, його національну зраду, як рівно важ і здекваліфікувала б діяльність його за кордоном". При цьому військовий міністр УНР особливо наголошував, що у всіх випадках "треба уникати критикування німців, зазначати можна, що підтримка Скоропадського німцями в минулому була їх помилкою і що вони були Скоропадським звичайно обдурені"¹⁶⁶.

З свого боку, опоненти Державного центру УНР не високо оцінювали можливості його чільних діячів, звинувачували їх у нездатності "організувати український народ до збройної боротьби", у підпорядкуванні нібито наказам "Варшави чи Москви". Про це, зокрема, йшла

мова у листі від 17 квітня 1938 р. до колишнього міністра фінансів УНР, члена Підготовчого конгресового комітета за кордоном В.Приходька. Його автор, характеризує українських "коронованих" політиків, писав: "Я тішуся, що ці трупи помалу вимирають і не будуть своїм псевдодемократизмом і соціалізмом гальмувати в недалекій будуччині жорстоку українську національну революцію, яка ще пройде через трупи мільйонів і своїх і чужих, але збудує український національний храм, українську святиню, національну українську державу та визволить велику націю українську"¹⁶⁷.

Найбільш виразно охарактеризував відносини між різними силами української політичної еміграції відомий діяч Центральної Ради М.Єремів. У листі від 5 січня 1939 р. до В.Проходи він писав: "Від того, що називається політикою українською стою якнайдалі, бо вона перетворилася в справжнє болото. Деякі органи друку займаються виключно тим, що обливають земляків поміями. А є і такі, що об'їзджають головні міста Європи і попереджаючи владу, що всі українці, окрім них, є большевицькі агенти"¹⁶⁸.

Крім зазначених вище сил (ОУН, УНР, гетьманці), пов'язували свої надії з Німеччиною й інші українські організації, зокрема, вже згадуваний Фронт національної єдності, створений в 1933 р. Його провідник Д.Паліїв вважав, що ФНЄ взяв на себе "відповідальність чи співвідповідальність за українську політику". Восени 1938 р. Д.Паліїв спробував через колишнього члена УВО О.Думина зав'язати контакти з Є.Петрушевичем, щоб за його допомогою добитися "освідомлення німецьких кругів з українською справою"¹⁶⁹.

На користь німецької орієнтації активно агітував й Д.Донцов. У своїй праці "Де шукати наших історичних традицій" (видання 1938, 1941 рр.) він критикував тих українських діячів демократичного і соціалістичного спрямування, які, за його словами, "і досі проти "гітлерівської Німеччини", яка нашої національній збірності нічого злого не зробила", які "відвертаються від

Гітлера і Японії через те, що ті їм нічого злого не зробили, але зате не шанують серед і п'ятниць соціалістичної віри"¹⁷⁰.

Правда, не дивлячись на всі негаразди, у цей час бачимо й спроби домогтися об'єднання основних сил українства. Так, на зламі 1937/1938 років, як свідчить листування О.Назарука з П.Скоропадським, виникла ідея "про єдиний фронт гетьманців з ФНС та ОУН". Проте вже у березні 1938 р. колишній гетьман дійшов висновку, що треба "вже тепер почати боротьбу з ОУН"¹⁷¹.

З огляду на вказані обставини та складні й суперечливі міжнародні відносини було дуже непросто визначити власну позицію й ОУН. Однак незаперечним є той факт, що тільки націоналісти виявилися більш готовими до активних дій, хоч передчасна смерть полк. Є.Коновальця мала фатальні висліди для ОУН.

На фоні помітних симпатій української політичної еміграції до німців в західних країнах почало складатись враження, що українство в основній масі стоїть на пронімецьких позиціях. Як писав у листі від 4 грудня 1938 р. до генерала В.Петрива його колега з Парижу генерал-хорунжий О.Удовиченко, всіх українців у Франції "стали вважати германофілами і сподіватися тут на якусь підтримку української справи майже безнадійно"¹⁷².

Криза системи міжнародних відносин, започаткованої в 1919 р. у Версалі, спонукала організоване українство шукати кращої долі, хапаючись за кожну можливість, що відкривалася. Як пише В.Косик, "український незалежницький рух вирішив скористатися будь-якою нагодою, щоб досягти незалежності, навіть якщо це буде лише в частині українських земель"¹⁷³.

І така можливість незабаром з'явилися. Не без тиску Німеччини, яка ще до мюнхенського зговору великих держав підбурювала українців проти чехів, уряд ЧСР 11 жовтня 1938 р. визнав автономію Карпатської України і проголосив ЧСР федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 3 листопада прем'єр-міністр Карпатської України виголосив звернення до всіх громадян

з нагоди знаменної події.

10 листопада 1938 р. був оголошений маніфест до українського народу Підкарпаття. В ньому виголошувалася подяка великим державам й могутній Німеччині, які забезпечили "непорушність наших нових границь". При цьому підкреслювалося: "ми опираємося на власні сили народу й провадимо працю та боротьбу в інтересах лише свого народу". До співпраці закликалися всі українці-патріоти, незалежно від партійної приналежності. Зазначалося також, що Карпатська Україна "опирається на міцний союз чехів і словаків".

Події в Карпатській Україні привернули до себе увагу всієї української еміграції, населення Західної України. Сотні українців виявляли палке бажання взяти участь в розбудові національного життя в Закарпатті. Багатьом здавалося, що зроблено перший крок на шляху об'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній державі. Ще наприкінці вересня 1938 р. голова Союзу бувших вояків армії УНР у Франції генерал-хорунжий О.Удовиченко у листі до полк. В.Филоновича висловив надію, що Закарпаття відіграє "велику роль в наших змаганнях", а тому може "прийдеться всі наші сили перекинути туди для праці"¹⁷⁴. А у привітанні Українського студентського товариства "Зарево" (Німеччина) на ім'я прем'єр-міністра Карпатської України А.Волошина (18 грудня 1938 року) говорилося: "...Віriamo, що український визвольний шлях, що розпочався за Карпатами, вже скоро поведе нас до Львова й Києва"¹⁷⁵.

З усіх політичних проводів організованого українства найбільшу активність в справах Карпатської України виявила ОУН. З цього приводу С.Русова, яка мешкала у той час в Празі, зробила такий красномовний запис у своєму щоденнику: "Націоналісти сміло кажуть, що це вони зробили цей переворот і, конечно, вони найактивніша група"¹⁷⁶. Особливо енергійно діяли члени ОУН на ЗУЗ. Перейшовши кордон, вони прагнули опанувати всі ділянки національного життя.

Особливу увагу націоналісти приділили "Організації

народної оборони", з часом перейменованої в "Карпатську січ". Начальником її штабу був М.Колодзінський, разом з яким працювали інші відомі члени ОУН на ЗУЗ З.Коссака, Р.Шухевич. Однак існування цієї збройної формації не відповідало конституції ЧСР і на цьому ґрунті, як згадує учасник тих подій Є.Стахів, виникали гострі суперечки між керівниками січовиків і А.Волошином. До того ж, в середині грудня 1938 р. після СРСР і Польщі зажадали від чехословацького уряду заборонити діяльність "Карпатської січі", навколо якої гуртувалися найбільш радикальні елементи українства.

Варто підкреслити, що вже в історії з Карпатською Україною стало помітним подальше поглиблення суперечностей між ПУН і крайовою ексекутивною ОУН на ЗУЗ. В той час, як крайовиків хвилювали проблеми, пов'язані з життям свого народу у Польщі, членів ПУН більше цікавили події у столицях європейських країн. І це розуміли не тільки члени ОУН, але й сторонні спостерігачі. Один з діячів уенерівського середовища в Брно (ЧСР) Л.Гавриш в листі від 9 січня 1939 р. до В.Проходи, критикуючи вороже наставлення ПУН проти керівництва УНР за співпрацю з поляками в 1919-1920 рр., писав: "Тепер цей провід рішуче виступає проти большевиків разом з німцями і красномовно мовчить про Польщу, бо німці мають згоду з Польщею. Це приклад несталості, нерозуму та непродуманості ні своєї цілі, ні своєї тактики"¹⁷⁷.

Хоч захоплення згаданими подіями було в цілому велике, але були й скептично настроєні люди. До них, зокрема, можна віднести вже цитованого генерал-хорунжого О.Удовиченка, який й сам прагнув потрапити до Закарпаття. Зокрема, він застерігав, що помічається вплив до цих теренів "різного порядку отаманів, які можуть руйнувати, але не можуть творити". А в листі від 4 грудня 1938 р. до генерал-хорунжого В.Петріва, О.Удовиченко писав, що в нього є побоювання, щоб в Карпатській Україні "не наробили б тих помилок, що робили ми, бо ж там, на мій погляд, є чимало завзяття.

емоцій, але чи мають людей підготовлених, кваліфікованих для державної праці"¹⁷⁸.

Зазначені сумніви були небезпідставними. Учасник тих подій В.Филонович, який у цей час перебував на Закарпатті (м.Великий Бичків), констатував, що місцеві українські сили не тільки протистоять одна одній (москво-,полоно-, і мадярофіли, націоналісти), але й не мають можливості обійняти кваліфікованими кадрами найважливіші посади в державних установах автономії. У листі від 6 листопада 1938 р. до О.Шульгина(Париж) він писав, що керівники Карпатської України відмовилися від послуг чеських спеціалістів і не бажають залучати до праці в урядових установах представників української еміграції. За його словами, всі вакантні посади "обсаджують своїми молодиками, які здебільшого не мають поняття про ту справу, за яку беруться"¹⁷⁹.

На підставі власних спостережень і спілкувань з місцевими кадрами В.Филонович дійшов висновку, що на Карпатській Україні "тепер все в руках націоналістів". В іншому листі від 12 грудня 1938 р. він зазначав: "Багато людей - нашого брата сидить у Хусті, але хід мають лише "нацисти" (тобто, націоналісти - авт.) та і то лише в "Карпатській Січі". Коли сам Филонович запропонував у Великому Бичкові свої послуги щодо організації "національної оборони", то йому відмовили"¹⁸⁰.

Утворення автономної Карпатської України мало широкий міжнародний резонанс. У багатьох європейських столицях ця подія жваво обговорювалась і пов'язувалась з намірами Берліну приступити найближчим часом до реалізації своїх планів на Сході, до боротьби з СРСР за Україну. Так, 24 листопада 1938 р. на переговорах у Парижі британський прем'єр-міністр Н.Чемберлен у розмові з французьким колегою підкреслив, що "у німецькому уряді, можливо, є думка про те, щоб розпочати розчленування Росії шляхом підтримки агітації за незалежну Україну". 6 грудня 1938 р. англійське посольство у Німеччині повідомляло до Лондона, що "і в нацистських і в ненацистських колах існує начебто одноз-

начна думка, що наступною метою, заходи щодо здійснення якої можуть мати місце вже в 1939 році, буде створення при сприянні Польщі або ж без неї, незалежної російської України під егідою Німеччини"181.

Українське питання стало розмінною монетою у політичній грі європейських держав напередодні Другої світової війни. Насамперед на територію Закарпаття заявила претензії Угорщина. З дозволу так званих "мюнхенців" вона окупувала найважливіші міста Карпатської України Ужгород, Мукачеве та Берегове, відрізавши таким чином українську автономію від прямого залізничного сполучення з Європою.

Тим часом 17 грудня 1938 р. в одному з паризьких журналів з'явилася сенсаційна стаття відомої французької журналістки Ж.Табуї про плани Гітлера стосовно України. Посилаючись на конфіденційні італійські джерела, авторка публікації стверджувала: "самостійницька агітація буде тільки засобом Гітлера, щоб розложити Україну й приготувати завоювання її легіонами Третього рейху". І далі Ж.Табуї повідомляла, що на нараді в Мюнхені 9-10 грудня фіюрер начебто заявив, що "творення автономної української держави є тільки "засобом" німецької політики, але ніколи не може бути її остаточною метою"182.

Однак, на жаль, згадана публікація не була належним чином оцінена українськими політиками, громадянством на еміграції. "Багато українців подурило й думають, - писав у листі від 9 лютого 1939 р. до українського мецената Гр.Лисюка, який в цей час перебував на Закарпатті, відомий культурно-освітній діяч Є.Вировий, - що Німеччина думає про Україну, щоб її на ноги поставити, а Німеччина думає, як і всі розумні люде на світі, тільки про себе, про Німеччину, і коли по дорозі їй і Україна може пригодитися, то цікавиться й Україною". Разом з тим й Є.Вировий вважав, що коли йдеться про визволення з більшовицького пекла, то "не лишається нічого іншого, як разом з Німеччиною або хоч з самим чортом видобути Україну з того пекла"183.

Поява Карпатської України викликала велике роздратування в країнах, до складу котрих входили українські етнографічні землі. Як згадує у своїх спогадах Й.фон Ріббентроп, вже 24 жовтня 1938 р. під час зустрічі з польським послом Липським, останній за побажанням свого уряду порушив перед німцями питання про Карпатську Україну. Хоч бувший рейхсміністр не розкривав зміст польських пропозицій, але, без сумнівів, мова йшла про ліквідацію цього автономного утворення в складі Чехословаччини. 5 січня 1939 р. у ході переговорів з А.Гітлером польський міністр закордонних справ Ю.Бек прямо заявив, що на карпатсько-українській території активізуються українські націоналісти, і тому "Карпатська Україна може одного дня розвинутися у вогнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде змушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій"¹⁸⁵.

З підозрою поставилися до Карпатської України і в Москві. Там вважали, що поява цієї автономії при сприянні Німеччини є першим кроком у реалізації пангерманської ідеї і планів А.Гітлера щодо захоплення всієї України*.

Напруження посилювалось ще й тим, що американські, англійські і французькі газети, як пише відомий англійський журналіст і публіцист О.Верг, "розгорнули кампанію за створення "великої України" шляхом "приєднання" всієї Радянської України до Закарпатської України".

Це, мабуть, й позначилося на долі Карпатської України. Не бажаючи зайвих ускладнень на шляху реалізації своїх планів у Європі, Німеччина вирішила зняти з порядку денного "українське питання".

* Як пише англійський історик Д.Сьюард, у лютому 1939 р. Німеччина запропонувала полякам укласти військову спілку і здійснити "узгоджену політику" стосовно України (Сьюард Д.Наполеон и Гитлер: сравнительная биография. Переклад з англійської. - Смоленськ, 1995. - С.215).

Характеризуючи німецьку політику в контексті вищезгаданого, один з активних учасників тих подій С.Росоха пише: "Німці високо піднесли Карпатську Україну в ціні, щоб її відтак дорого продати. Вони шахували нею, з одного боку, Советський Союз, кидаючи на нього пальцем, мовляв, якщо він не буде податливий на німецькі вимоги, то ось тут вже є зародок самостійності Великої України, а, з другого боку, хотіли позискати для своєї "осі" Малярщину і відтягнути якнайдалше Польщу від західних альянтів..."¹⁸⁷

12 березня 1939 р. у зв'язку з остаточним рішенням про окупацію Чехословаччини фюрер повідомив угорського посла у Берліні, що Німеччина дає згоду на приєднання Карпатської України до Угорщини. Напередодні цього, як пише В.Косик, Гітлер хоч висловив жаль з того факту, проте заявив у своєму оточенні, що він ніколи не був пов'язаний з українцями та їх політичними планами¹⁸⁸. Це був натяк на те, що коли щось й було, то це справа рук окремих імперських відомств та їх керівників.

За цих обставин 15 березня 1939 р. сейм Карпатської України слідом за Словаччиною проголосив свою незалежність. У схваленій постанові зазначалося, що "Українська карпатська держава" "вписалася золотими буквами в історію соборної України". Водночас, у зв'язку з вторгненням в Закарпаття угорських військ, новообраний президент Карпатської України А.Волошин звернувся до Ріббентропа з проханням "захисту в німецького рейху"*.

* 30 листопада 1939 р. А.Волошин та деякі члени його колишнього уряду надіслали рейхсміністру Ріббентропу меморандум стосовно ситуації, що склалася у Європі у зв'язку з приєднанням Західної України до СРСР. Це, на їх думку, мало загрожувати "рухом серед українського населення за приєднання Прикарпатської України до Радянського Союзу". Щоб цього не сталося, і враховуючи вороже відношення Угорщини до українців, автори меморандуму пропонували нацистам об'єднати Закарпаття з Словаччиною у федерацію під протекторатом Німеччини (З архівів ВУЧК - ГПУ-НКВД-КГБ. 1994, № 1. - С.146.

Але все було даремно. Увечері цього дня німецький консул у Хусті повідомив українську сторону, що "в такій ситуації, коли малярські війська зайшли вже досить далеко в глибину краю, Німеччина не може дати помічі Карпатській Україні, бо це б могло викликати збройний конфлікт з мадярами й поляками". З огляду на це консул радив "добровільно податися мадярам"¹⁸⁹.

Хоч політичний провід Карпатської України фактично капітулював під тиском подій, керівники "Карпатської січі" вирішили дати останній бій малярським загарбникам. Однак боездатність загонів січовиків виявилася занадто низькою. Не дивлячись на те, що "Карпатська січ" нараховувала 10-12 тис. членів, військовий вишкіл мала незначна частина з них. А кількість озброєних бійців не перевищувала, мабуть, 2 тисяч чоловік. За словами військового референта ПУН М.Капустянського, план здобуття зброї "для українських військових частин на Закарпатті був зірваний сот. Ярим"¹⁹⁰.

Однак це не зовсім так, бо Р.Яри не грав у тих подіях самостійної ролі, а був лише зв'язковим між відповідними службами німецького абвера і ПУН. До того ж, за свідченням учасників згаданих подій, січовики, серед яких було чимало членів ОУН, не зуміли налагодити тактовних відносин з чеськими військовими; отримати від них зброю. Вони поводитися з чехами досить амбіційно і самовпевнено.

З огляду на зазначене розраховувати на тривалий спротив угорським військам було нереально. Не дивлячись на героїзм січовиків, організована збройна боротьба в Карпатській Україні фактично припинилася 19 березня 1939 р. Невеликі партизанські групи, переважно в гірській місцевості, ще довгий час турбували окупантів. Загалом втрати "Карпатської січі" вбитими були трохи більше 100 чоловік. Загальна ж кількість загиблих в цих подіях українців оцінюється в 5 тис. осіб¹⁹¹, серед них були М.Колодзінський і З.Коссака, провідні члени КЕ ОУН на ЗУЗ. За деякими даними вони були захоплені в полон і розстріляні угорцями.

Трагедія Карпатської України справила гнітюче враження на українську еміграцію. І справа не лише в тому, що українська автономія не отримала міжнародної підтримки. Гірше було те, що й самі українці не виявили одностайності, не було, зокрема, порозуміння між місцевим українським населенням і емігрантами з інших регіонів України. Ось які враження, наприклад, винесла з розмов з учасниками і свідками подій на Закарпатті С.Русова. У своєму щоденнику під 6 березня 1939 р. вона занотувала: "...Селяни різно ставилися, одні щедро допомагали, хлопчики літ 12-14 йшли в бій і кричали "Слава Україні!". Другі селяни, навпаки, видавали січовиків; як на цвінтар виведуть їх на розстріл, то селяни кричать: бийте їх, бийте, а то ми самі їх поб'ємо"¹⁹².

Невдовзі після загарбання Закарпаття було зголошено "Слово полковника Андрія Мельника до українського народу". В ньому відзначалось, що спротив "Карпатської Січі" угорському наїзднику показав, що "є в Україні борці, яким честь нації вища за все земське". Голова ПУН висловив впевненість, що "героїчна боротьба "Карпатської січі" закує і зцементує в один непоборний моноліт наші лави, що ще могутнішим єдиним національно-революційним фронтом вдарить на окупантів української землі"^{*}.

Втім, у згаданому та інших зверненнях голова ПУН не прагнув до аналізу причин поразки української справи на Закарпатті. А.Мельник і його найближче оточен-

* Історики бандерівського спрямування закидають голові ПУН А.Мельнику, що керований ним провід обрав "стратегію досить пасивного втручання в події на Закарпатті" і заборонив членам ОУН переходити кордон, бо не хотів драгувати Німеччину, яка підтримувала Угорщину (Баган Олег. Згада на праця. - С.123). Провід ОУН в Карпатській Україні очолював О.Ольжич, який, за словами Є.Стахіва, "проводив вигідну для Німеччини політику". Сам О.Ольжич пізніше був змушений визнати ілюзорність існування надій на те, що Німеччина "підіпре самостійницькі змагання Карпатської України".

ня, можливо, усвідомлювали, що в тих подіях їм, як й іншим політичним проводам організованого українства, відводилася другорядна роль.* Трагічна історія Карпатської України не стала повчальним уроком й на ближче майбутнє, що яскраво виявилось на початку німецько-польської війни.

Рішення німецького рейхсканцлера про віддачу Закарпаття хортистській Угорщині болісно вразило всю українську політичну еміграцію. На адресу Гітлера і Ріббентропа надійшло чимало листів і телеграм з протестом від окремих діячів і політичних центрів. Реакцію українства у цьому зв'язку добре ілюструють рядки з щоденника С.Русової. "...Що ж Гітлер?, - запитує вона. - Під протекторат взяв Словаччину, Чехію і Моравію, а Україну (тобто, Закарпаття - авт.) кинув на поталу мадярам, щоб догодити Муссоліні; і нащо це все, що за жорстока образлива гра з українським народом, мов з якимось нікому не потрібним м'ячем?"¹⁹³.

Хоч вищезазначені події й привели до загострення у стосунках між керівництвом Третього райху і проводом ОУН, проте вони не мали фатальних наслідків. Як засвідчив у травні 1939 р. один з представників МЗС Німеччини, Берліну вдалося в цілому заспокоїти керівні кола українства, переконати їх в тому, що епізод з Карпатською Україною не говорить про зміну симпатій нацистського керівництва до прагнень українців. Але ми добре знаємо, що то була неправда.

Участь ОУН в справах Карпатської України неоднозначно оцінювалася українською політичною еміграцією. Про це свідчить, зокрема, комунікат пресового відділу Гетьманської управи від 5 червня 1939 р. про Карпатську українську державу. Гетьманська управа вважала, що Карпатська Україна "не могла стати українським П'ємонтом". На думку гетьманців-державників, уряд Карпатської України замість того, щоб спільно з чехами і словаками зміцнювати новостворену федерацію, під впливом крайніх націоналістичних гасел, які висувала ОУН, прагнув до виділення з її складу, безпідставно

очікуючи підтримки такого кроку з боку іноземних держав, насамперед Німеччини та Італії. З огляду на це доля Карпатської України була вирішена, а збройна боротьба з мадярами приречена на поразку.

Провину за те, що сталося, Гетьманська управа поклала на ОУН. За словами згаданого комунікату, ОУН "прийшла в Карпатську Україну з прихованою метою не помагати, лише використати місцеві сили й обставини для своїх партійних цілей". ОУН намагалася, вважали гетьманці, захопити владу в Карпатській Україні збройною силою та інтригами, здійснити "найрадикальніше соціальне реформаторство, в першу чергу, райські перспективи для широких народних мас"¹⁹⁴.

Звинувачення на ОУН сипалися з різних боків, частково інспірувалися поляками й більшовиками. Зокрема, в україномовній газеті "Канадійський фармер" (Вінніпег) за 17 травня 1939 р. писалося, що "головна канцелярія Карпатської січі, яка була під впливом проводу українських націоналістів у Відні, не прийняла до військової служби відомого українського генерала Петрива лише тому, що він належав до партії есерів". Спростовуючи ці звинувачення, "Українське бюро" в Берліні зауважувадо, що критики не хочуть приймати до відома той факт, що "при жалюгідних умовах "Січі", браку зброї й неможливості розгортання її в армію-неможливо було ангажувати й удержати високою рангою наших військовиків".

На захист ОУН виступив колишній президент Карпатської України А. Волошин. В "Українському віснику" (серпень 1939 р.) була опублікована спільна заява ПУН й уряду Карпатської України, де останній заявляв про своє підпорядкування ОУН. Цей крок окремими колами еміграції розглядався як початок консолідації "української сили по всій лінії".

Не відкидаючи правомірності певних закидів на адресу ОУН стосовно Карпатської України, не можна не побачити, що ці закиди йшли переважно від тих політичних сил українства, які й самі не виявили настирливості

в об'єднанні спільних зусиль всієї української політичної еміграції, здатної виступити єдиним фронтом. Такі політики, як наприклад прихильна до П.Скоропадського Українська громада в Німеччині, звели свою діяльність до надсилання меморандумів, резолюцій різних зборів, телеграм на адресу Гітлера та керівників західних держав з проханнями "узглядити національні права Карпатської України"*.

І цю безпорадність української політики бачило багато сучасників тих подій. Так, в листі до вже згаданого В.Проходи від 9 січня 1939 року його кореспондент з Брно Л.Гавриш писав: "Політико-динамічні сили, що так або інакше нас доторкуються, стоять геть далеко від наших усіх проводів. Тим силам наші проводи нічого не помагають і нічого їм не перешкоджають". І далі, посилаючись на слова одного урядовця з МЗС Німеччини, Гавриш підкреслив, що "українська проблема ускладнюється відсутністю одного ведення". На його думку, "один провід було б легко утворити при трохи добрій волі. Але цієї доброї волі, - наголошує він, - у наших політиків бракувало і буде бракувати"¹⁹⁵.

Ставлення Гітлера до долі Карпатської України, не було, як вважають деякі дослідники, лише шляхом до "німецько-советського порозуміння"¹⁹⁶. Німецьке політичне керівництво дійшло висновку, що спроби створення незалежної України постійно зустрічатимуть опір союзників Німеччини. Це стосувалася як Угорщини та Румунії, так й Польщі, яку німецька політика фактично до кінця березня 1939 р. розглядала як важливий фактор в боротьбі проти Радянського Союзу.

* У листі від 7 серпня 1939 р. до М.Антоновича його кореспондент В.Панченко-Юревич писав: "Карпатські події показали, чого варті наші численні емігрантські організації - навіть на річеву критику не спромоглися, сукини сини! Про безпосередню акцію вже і говорити нема чого".

Але разом з тим у Берліні не відмовлялися від можливості розіграти "українську карту", як вагомий козир, й у стосунках з Радянським Союзом. За таких обставин у "новій Європі", до утворення якої прагнули нацисти, українській державі не відводилося місця. Але цього, на жаль, не усвідомили українські політики. Прозріння, як це буває часто, прийшло пізніше.

Вже відзначалося, що після смерті у травні 1938 р. голови ПУН Є. Коновальця німецькі спецслужби виявили зацікавленість у розширенні контактів з ОУН, а також у поглибленні зв'язків з іншими політичними проводами української еміграції. Німці прагнули використати їх для досягнення власних планів. Невдовзі після чехословацької кризи, 21 листопада 1938 р., польський посол інформував свого міністра закордонних справ, що відомий американський політичний діяч У. Булліт говорив: "Німеччина має повністю сформований і підготовлений український штаб, який повинен взяти владу на Україні і утворити українську незалежну державу під егідою Німеччини"¹⁹⁷.

Звичайно, у згаданому повідомленні легко помітити чимало перебільшень, але суть була схоплена правильно: провідні центри української політичної еміграції, майже одностайно, стали на шлях активної співпраці з нацистами, воліли з їхньою допомогою реалізувати власну мету. Вони мало рахувалися з тим, як до цього поставиться український народ, чи готовий він до такого повороту подій.

21 грудня 1938 р. керівник зовнішньополітичного відділу нацистської партії А. Розенберг зустрівся з адміралом В. Канарісом та його співробітниками Е. Лахузенном і Е. Штольце¹⁹⁸. На нараді обговорювалося питання про "українську довірчу службу", а також про використання агентурної мережі української еміграції в інтересах Третього рейху. Шеф абверу докладно охарактеризував співробітництво насамперед з "групою ОУН Коновалець-Яри". Позитивно оцінивши цю інформацію, А. Розенберг наголосив на необхідності більш ши-

роких контактів і з іншими угрупованнями українства, зокрема, з групами А.Лівицького і П.Скоропадського*.

Що згадана зустріч була одним з проявів зацікавленості німецької розвідки у подальшій активізації діяльності на українських землях, свідчить, поміж іншим, розмова рейхсфюрера СС з японським послом Осіма, що відбулася 31 січня 1939 р. З неї Гімmlер довідався, що японська розвідка спільно з абвером ведуть "підривну роботу в Росії у розрахунку на тривалу перспективу стосовно Кавказу і України". Як з'ясувалося під час розмови, ефективність здійснюваних кроків "проявиться лише у випадку війни".

Але фундамент майбутніх успіхів закладався вже в мирний час. Звичайно, ці плани не становили великої таємниці для радянської розвідки, чого слід було й очікувати. То ж не випадково 20 липня 1940 р. НКВС УРСР дав вказівки Управлінню прикордонних військ здійснити розшук трьох японських агентів, перекинутих з території Латвії в західні області України і Білорусії¹⁹⁹.

Якщо ж спробувати охарактеризувати ставлення німців до різних політичних сил українства напередодні Другої світової війни, то можна дійти висновку, що в Берліні перевага в цілому віддавалася націоналістам, хоч досить впливові німецькі чинники інколи дотримувалися іншої думки. Але незаперечним є той факт, що керівником "Української служби довір'я" у Німеччині, яка мала репрезентувати перед німецькою владою всі ук-

* Після кількох бесід з П.Скоропадським адмірал Канаріс, за словами Е.Штольце, дійшов висновку, що колишній гетьман є незначною постаттю і немає необхідних зв'язків і впливу в Україні. З огляду на це шеф абвера відмовив гетьману в співробітництві і фінансуванні. Цю точку зору адмірал не змінив і після нападу на СРСР, коли знов зустрівся з П.Скоропадським. Є відомості, що гетьман фінансувався з коштів МЗС Німеччини і одержував офіційну пенсію від рейху, встановлену йому ще президентом Гінденбургом.

раїнські емігрантські організації, обрали доктора М.Сушка, тісно пов'язаного саме з ОУН. Проти його призначення було багато заперечень, зокрема, з боку гетьманців, але доцільність взяла гору над симпатіями.

Однак можливості всіх політичних проводів організованого українства щодо ведення підпільної діяльності, в тому числі й розвідувальної роботи, на українських землях, які входили до складу СРСР, переоцінювати не слід. Це, зрозуміло, стосується й ОУН. Як вважають окремі автори, ще до вересня 1939 р. ОУН спіткала невдача у спробі "поширити терен діяльності організації на підсоветську окупацію. Всі спроби були ліквідовані. Одна з них мала за наслідок найбільш болючу втрату, а саме смерть засновника організації полк. Євгена Коновальця". Вплив ОУН обмежувався українськими землями "на Захід від річки Збруч та до еміграції"²⁰⁰. Не кращими виглядали шанси в Україні й інших центрів української політичної еміграції.

ОУН ТА НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1939 РОКУ

Відчуваючи, що війна у Європі неминуча, ОУН не полишала надій сконсолідувати під своїми прапорами зусилля всіх середовищ організованого українства. Ще на початку 1939 р. активно пропагувалася ідея згуртування усіх українських організацій на чужині навколо "Європейського об'єднання української еміграції у Європі", до числа керівників якого входили члени ПУН генерал М.Капустянський і Д.Андрієвський. У зверненнях, які широко розповсюджувались серед громад українців, стверджувалося, що розвиток державного життя "у нашій добі" йде у бік "тоталізму". При цьому підкреслювалось, що держави, які перші до цього схилилися і відповідно упорядкували своє внутрішнє державне життя, витворили сили, з якими мусять рахуватися і підлягати їм "найсильніші потуги повоєнного часу". А тому цим зразкам має наслідувати український народ, бо об'єднання усіх його творчих сил та відповідне їх упорядкування є наказом доби.

На підтримку ОУН виступило й одне з найбільших об'єднань української студентської молоді - Центральний союз українського студентства. XI звичайний з'їзд цієї організації, який відбувся 17-18 червня 1939 р. у Відні, підтвердив свою вірність ідеології українського націоналізму, закликав "ціле українське громадянство об'єднатися навколо одного проводу та бути на готові до боротьби української нації за її остаточне визволення з-під гніту окупантів". З'їзд проголосив члена ПУН Я.Барановського першим почесним президентом ЦЕСУС.

Однак у цей час ні ОУН, ні іншим українським політичним центрам не вдалося сконсолідувати свої сили. Одна з причин цього крилася в амбіціях і непоступливості чільних політичних діячів, що ставало вже сумною традицією українських визвольних змагань з часів козацької доби. Була й більш поважна причина. У кон-

солідації українських політичних структур об'єктивно не були зацікавлені ті зовнішньополітичні сили (і це показав досвід Карпатської України), інтереси котрих зачіпало позитивне розв'язання українського питання. Це, зокрема, Варшава, Москва, Будапешт, Бухарест і Берлін. Саме вони й чинили перешкоди, на шляху об'єднання українства.

Напередодні війни один з берлінських кореспондентів В.Проходи влучно охарактеризував ситуацію, в якій опинилося українство, розпалене, як здавалося, перспективою близького здобуття незалежності. В листі від 17 січня 1939 р. він писав: "Ніякого українського "проводу" з еміграції ніхто компетентний не бажає! Це аксіома і на майбутнє. Визнали б лише тих у краю (тобто, в Україні - авт.), які б вибороли! Проте не виключено, що різних українських негусів і расів (тобто, маріонеток - авт.) колись можуть і пригрівати - для формального плащика. І - не більше!"²⁰¹

Тим часом людство невпинно котилося до війни. Для багатьох політиків ставало зрозумілим, що черговою жертвою нацистської агресії буде Польща. Англійські гарантії цій державі стосовно її безпеки у квітні 1939 р. не зняли загрози нападу і лише підготували Німеччину до конкретних кроків щодо порозуміння з СРСР на ґрунті спільних інтересів. Так українське питання раптово постало у зовсім новому ракурсі, незбагненному для політичної еміграції.

Ось як, наприклад, оцінював ситуацію М.Антонович. У листі від 25 травня 1939 р. до батьків у Прагу він повідомляв, що останнім часом у німецьких часописах зовсім нічого немає проти "Совдепї", "зате ціла купа нападів на Польщу". І далі, посилаючись на конфіденційні розмови з відомим німецьким фахівцем з українського питання проф. Г.Кохом, М.Антонович зазначає, "що українською справою по секрету тепер цікавтимуться значно більше, ніж це вилазитиметься ззовні"²⁰².

Поруч з цим М.Антонович, як ніхто інший у цей час, передбачив не тільки можливість спільних дій

Німеччини і СРСР проти Польщі, але й долю західноукраїнських земель. В одному з своїх листів він писав: "По всій правдоподібності дійде до німецько-російської колаборації в справі Польщі. Польщу роздавлять, але очевидно, що совітам заплатять нашими землями". Підтвердився і його прогноз стосовно неминучості зіткнення німців з більшовиками. "Німеччина, розуміється, - зазначав він, - зараз же після цього візьметься, очевидно, і за Совдепю - але нам з того легше не буде"²⁰³.

Можна, як це роблять численні дослідники, багато говорити і сперечатися з того, які причини спонукали Німеччину і Радянський Союз укласти 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад, хто від цього виграв, а хто програв? Але незаперечним є той факт, що німецько-радянський зговір, не дивлячись на його цинічний характер, мав вирішальне значення для збирання українських земель у тих кордонах, в яких у серпні 1991 р. постала незалежна Україна.

Слід підкреслити, що саме так трактували цей договір в середовищі української еміграції. Про це свідчить, наприклад, запис в щоденнику С.Русової під 3 листопада 1939 р. Ось ці рядки: "Сьогодні приходив Камінський,* каже, що це добре, що совіти зроблять соборну Україну, легше одного ворога опанувати аніж трьох"²⁰⁴.

Наприкінці літа 1939 р. готовність Німеччини до нападу на Польщу була надзвичайно високою. І в нацистських планах певне місце відводилося українським силам. Як вважав М.Антонович, німці начебто віддавали перевагу П.Скоропадському, який стояв на позиціях "вірнопідданства". В той же час націоналісти, на його думку, дещо втратили кредит довіри у німців з огляду на самостійницькі дії у справах Карпатської України. До того ж, на погляд М.Антоновича, провідні діячі націоналістів схожі на "жовтодзьобів", яким "годі рівнятися з людиною (мова йде про П.Скоропадського-авт.), що на таких спра-

* Камінський Єпіфан, колишній старшина Армії УНР, громадський діяч, проживав в Празі.

вах ще при царським дворі собаку з їла"205.

Але насправді все виглядало інакше. Реальною силою все-таки були націоналісти, і це чудово розуміли, незалежно від вподобання, відповідні німецькі кола. На бойові сили ОУН покладалися завдання диверсійно-підривної роботи в тилу польської армії. Зокрема, на початку серпня 1939 р. в гірській місцевості поблизу Зальцбурга розпочали підготовку близько 250 українців, котрих навчали самостійним діям у складі невеликих ударних підрозділів206.

Існували й інші школи й табори, зокрема, у гірському с. Зауберсдорф поблизу м. Віннер Нойштадт (на південний захід від Відня). В цьому таборі проходив вишкіл відомий діяч ОУН-УГВР післявоєнних років Є. Стахів. Тут вивчались "теоретичні військові справи, трохи стратегії, міжнародні справи". За словами Є. Стахіва, курсанти "час від часу виїздили на якісь акції на кордон Словаччини з Польщею, перекидали ручну зброю з Пряшівщини на Лемкіщину, в околиці Сянока, - на випадок війни німців з Польщею"207.

Про згоду ОУН активно виступити на боці Німеччини проти поляків свідчить, наприклад, агентурна записка Розвідуправління Червоної армії від 17 травня 1939 р. на ім'я наркома оборони СРСР. В ній викладався зміст бесіди у Варшаві відповідального співробітника МЗС Німеччини д-ра Б.-П. Клейста. Останній прямо заявив своєму співбесіднику, радянському агенту, про готовність українських опозиційних сил у Східній Галичині підняти збройне повстання проти поляків у разі німецького нападу. І робився наголос, що з цього приводу "не може бути жодних сумнівів"208.

Цю думку підтверджують й публікації "Української пресової служби" (УПС) у Берліні. В її бюлетенях за липень-серпень 1939 р. постійно вміщувалися повідомлення німецької преси про становище в Західній Україні, про зростання там антипольських настроїв серед місцевого українського населення, про сутички польської

поліції та військ з українськими повстанцями. Все це було своєрідною прелюдією до можливого і очікуваного збройного виступу ОУН.

Водночас українське питання не обминала увагою й преса західних країн. У Ч.165 звідомлення для преси Українського бюро в Лондоні від 15 серпня 1939 р. повідомлялося, що англійська столична і провінційна преса широко коментує недавні масові арешти українців у Польщі. З огляду на це у газеті "Бристоль івнінг ворлд" за 2 квітня 1939 р. зазначалося: "Українська меншина в Польщі має обосновані та давні причини до невдоволення і Польща зробить розумно, коли сповнить їхні, більше усправедливлені жадання. В противному разі, українці, які сьогодні не мають ілюзій відносно Гітлера, все-таки готові злакомиться на офіровану поміч... А це б могло стати дуже неприємною подією для Польщі - як також для Великої Британії та Франції - в разі, коли б Польщу заатакувала Німеччина".

Зв'язки з ОУН та іншими українськими політичними центрами на теренах Німеччини напередодні війни підтримував керівник Бюро зовнішніх зв'язків нацистської партії др. Ляйбрандт*. Десь у середині серпня 1939 р. були, мабуть, остаточно з'ясовані можливості залучення українських націоналістичних сил до походу на Польщу. Позитивно поставився до цього, зокрема, А.Розенберг, який вважав, що саме ОУН могла б бути використана для допомоги німецькій армії в Західній Україні. Але при цьому він висловив думку, що ОУН навряд чи буде взмозі "підняти народ", бо "маси не є політично активними". Практичні ж питання участі структур ОУН у війні розглядалися у відомості адмірала В.Канаріса, відповідно до завдань військового командування.

У цей час, а саме 11 серпня 1939 р., ще раз висловив

*Як й чимала частина співробітників А.Розенберга, Г.Ляйбрандт був вихідцем з Росії, до 1919 р. проживав у Одесі, вважався на цій підставі спеціалістом з російського та українського питань.

свою заінтересованість в розв'язанні "українського питання" А.Гітлер. У розмові з комісаром Ліги Націй у Данцігу К.Буркхардтом фюрер заявив: "Мені потрібна Україна, щоб вони (західні держави-авт.) не змогли заморити нас голодом, як це сталося в останній війні"²⁰⁹. Цікаво, що про це йшлося і в книзі німецького автора Акселя Шмідта "Україна-країна майбутнього", яка в ті дні вийшла з друку. В ній наголошувалося, що "існує в українців, як й досі, готовність йти разом з Німеччиною". Остання ж зацікавлена як отримати "українську надвишку аграрних продуктів, руди й сталі", так і підперти своїм плечем домагання українців.

Однак вже через кілька днів фюрер зайняв іншу позицію з українського питання. 14 серпня 1939 р. під час наради з вищими керівниками вермахта, як свідчить запис у службовому щоденнику начальника генерального штаба ОКХ Німеччини Ф.Гальдера, була висловлена думка про можливість у випадку війни з Польщею врахувати інтереси СРСР стосовно Західної України²¹⁰. Так було зроблено важливий крок до пакту Молотова-Ріббентропа.

Звичайно, в умовах загострення міжнародних відносин у Європі, в офіційних документах провід ОУН висловлювався досить обережно щодо власної зовнішньополітичної орієнтації, прагнучи всіляко підкреслювати незалежність у питанні вибору майбутніх союзників. Так, у резолюціях Другого великого збору ОУН (серпень 1939 р.) говорилося: "Українські визвольні змагання всеціло підметні в своїй основі й незалежні від кожного частного укладу міжнародних сил". Однак при цьому відзначалось, що "ніколи і в ніякій ситуації не піде український націоналізм на компроміси із займанцями України, вбачаючи можливість спільного діяння тільки з тими народами, що респектують ідею українського державного і соборницького визволення"²¹¹. Для пильного політика не важко було зрозуміти, що "займанцями України" вважалися насамперед Польща і СРСР. І це прекрасно усвідомлювали в Берліні.

Втім, сподівання ОУН й інших політичних проводів українства на те, що розгром Польщі у випадку німецько-польської війни може позитивно вплинути на розв'язання українського питання, не були полишені реальних підстав. Зокрема, про це свідчать розроблені відомством Г.Гімmlера пропозиції щодо використання підрозділів гестапо і СД на польській території (не пізніше 20 серпня 1939 р.). В них розглядалося п'ять варіантів вирішення долі польських територій.

Згідно з можливим п'ятим варіантом пропонувалося поряд з включенням до складу рейху колишніх німецьких теренів (до 1918 р.) і створенням протекторату на бувших корінних польських землях австрійської корони, виділити українські області "для створення Великої України". Однак і в цьому випадку розв'язання українського питання обумовлювалося принаймі двома важливими обставинами: розпадом СРСР і позицією Угорщини, яка володіла Закарпаттям. На думку експертів Головного управління поліції безпеки Німеччини, "п'яте рішення не слід вважати зовсім неможливим, Швидше це можливо в дуже віддаленому майбутньому"²¹².

В історичній літературі, присвяченій позиції ОУН напередодні Другої світової війни, проводиться думка, що виступ Організації залежав виключно від політичних обставин, від того, чи буде реалізована ідея української державності. Всі переговори з військових питань, головним чином з абвером, тримав у своїх руках Р.Яри. Як пише в спогадах відомий діяч ОУН Я.Гайвас, Яри "нікого з інших членів проводу до них старався не допускати". За його ж словами, "вже перед самим вибухом війни прийшов наказ зберегти повну готовність, але ні в якому випадку не виступати з повстанням. Навіть наказано не триматися великими збройними відділами, а збройну акцію дозволяло тільки спородично і то у випадку самооборони"²¹³.

За словами провідного члена бандерівської ОУН М.Климишина, "...український повстанський рух розпочався з дорученням Тимчія-Лопатинського мобілізацією

чався з дорученням Тимчія-Лопатинського мобілізацією членства ОУН на три дні перед проголошенням мобілізації польської армії"²¹⁴. Правда, за його твердженнями, можливості ОУН на Західній Україні були невеликими, так як "повстанські відділи не мали достатньої кількості зброї". З часом у цьому було звинувачено члена ПУН Я. Барановського. Чутливо реагувала на загострення міжнародних відносин у Європі й українська еміграція, обговорюючи можливі варіанти розв'язання українського питання на випадок війни між Німеччиною і Польщею. Спонтанічно українство і раптово поліпшення німецько-радянських стосунків. Коли стало відомо, що міністр закордонних справ рейху відбув до столиці СРСР, то С. Русова занотувала у своєму щоденнику: "А в мене всі думки там, у Москві, що там говорить Ріббентроп з Сталіним і оскільки Україна там заангажована". А під 27 серпня 1939 р. вона зробила такий запис: "Усі чекають, що Галичина з Підкарпаттям буде визволена і об'єднана в автономну державу під протекторатом Гітлера"²¹⁵.

Іншої думки дотримувався М. Антонович. У листі від 28 серпня 1939 р. з Німеччини до батьків у Празі він писав: "Чи буде війна, чи ні трудно сказати... А найбільша екзистенціальність у цьому воєнному випадку це те, що Совіти положать лапу теж і на західноукраїнські землі... Німці ними пожертвували..."²¹⁶.

На початку війни ОУН оприлюднила свою позицію. Її основні аспекти знайшли відображення в інструкціях "Націоналістичної пресової служби", які 1 вересня 1939 р. були направлені редакціям націоналістичних газет та прихильних до них видань в усіх країнах світу. В них зазначалось, що: 1) Українські визвольні змагання мають власну мету і на них не може впливати ніяка міжнародна ситуація; 2) ОУН виступить лише тоді, коли для цього буде "найдогідніша хвилина", негайний виступ з початком війни був б на користь "сторонніх сил"; 3) Українські визвольні змагання, спрямовані проти Москви, є фактором міжнародного значення; 4) Боротьба за визволення "сорока" ятимільйонної нації" не може бути легкою, ОУН

чекають у найближчому часі "важкі удари"²¹⁷.

Хоч згадана заява носила в цілому обережний характер, але тепер добре відомо, що з початком Другої світової війни ПУН зайняв виразно пронимецьку позицію і був готовий до активних дій. До цього кроку можна ставитися по-різному: схвалювати його або ж критикувати. Але, на нашу думку, незаперечним є той факт, що спілка з гітлерівською Німеччиною сильно підірвала позицію ОУН як в Україні, так й на міжнародному відтинку.

Тим часом підписання пакту Молотова-Ріббентропа створило певні ускладнення щодо можливості відкритого використання нацистами "українського фактору" у війні з Польщею. Німці не бажали дратувати Москву і потім не відчували потреби у широкому залученні українських націоналістів до збройної боротьби з поляками, очікуючи наступу зі сходу радянських військ.

Проте, коли 1 вересня 1939 р. розпочалися бойові дії між вермахтом і польською армією, Москва не поспішала розкривати свої карти. Це дещо нервувало німецьку сторону. Тому 9 вересня 1939 р. до штабу 14-ї німецької армії було відряджено співробітника відділу диверсій і саботажу абвера "для відпрацювання всіх питань, пов'язаних з Україною".

А 12 вересня 1939 р. А.Гітлер, стурбований відсутністю активних дій проти Польщі з боку СРСР, дав вказівку адміралу В.Канарісу організувати збройний виступ націоналістичних сил в Західній Україні. Це сталося у поїзді пересуваної штаб-квартири фюрера. Начальник штабу ОКВ В.Кейтель, як згадував генерал-майор Е.Лахузен, в присутності Й.Ріббентропа від імені фюрера запропонував шефу абвера "викликати в українській Галичині повстанський рух, метою якого було б знищення поляків і євреїв"²¹⁸.

Після цієї наради, як засвідчив у своєму щоденнику відомий працівник абвера Г.Гроскурт, він негайно встановив контакт з А.Мельником і Р.Яри, щоб прискорити виступ українських націоналістів²¹⁹.

Поки зазначена вище вказівка фюрера переводилась з організаційної площини у русло активних дій, 15 вересня ц.р. міністр закордонних справ Третього райху через свого посла у Москві передав радянському керівництву телеграму. В ній, поміж іншим, говорилось, що коли СРСР не введе свої війська на територію Західної України, то на цих теренах "зможуть виникнути умови для формування нових держав"²²⁰. Є підстава стверджувати, що мова йшла про можливість утворення української держави на зразок ЗУНР.

Це, мабуть, був одним з найпереконливіших аргументів, котрий прискорив виступ СРСР проти Польщі. 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон. За цих обставин німці відмовилися від форсування збройного повстання українського населення проти польської влади. Проте окремі автори намагаються викласти цю справу так, що начебто провід ОУН з власної ініціативи дав вказівку крайовій ексекутиві на ЗУЗ "протипольського повстання не піднімати"²²¹. Насправді, все було по-іншому, правила гри диктувала німецька сторона.

Результати "польської кампанії" виявилися для організованого українства приголомшуючими. Ось, наприклад, запис від 19 вересня 1939 р. в щоденнику С.Русової: "Все загинуло: Совети зайняли Коломію, Тернопіль і вище Рівне, Волинь аж до Вільно. В Брест-Литовському сталася зустріч німців і москалів... і ця дурна маса вітає їх як "освободителів"²²².

Заява В.Канаріса голові ПУН А.Мельнику після вже згадуваної наради 12 вересня 1939 р., що у головній квартирі фюрера є думка про позитивне вирішення питання щодо надання самостійності Західній Україні після розгрому Польщі*, породила лише нейздійсненні надії і викликала гірке розчарування.

* Один з англійських біографів адмірала В.Канаріса пише, що шеф абвера був прихильником ідеї створення незалежної України і укладення союзу з російським народом

В.Капаріс дещо поспішив інформувати А.Мельника стосовно рішень, прийнятих 12 вересня 1939 р. Адже тоді питання створення самостійної України розглядалося лише гіпотетично, залежно від позиції СРСР. При цьому сам адмірал стояв на тому, що "політичне розповсюдження руху ОУН в напрямку радянської України з метою створення великодержавної України слід категорично попередити"²²³.

Тим часом А.Гітлер нелегко пішов на те, щоб віддати Західну Україну Радянському союзу. Цей його крок був обумовлений політичними обставинами і носив тактичний характер.

Звичайно, у контексті боротьби за незалежність радянсько-німецька угода і передача Західної України до складу Радянського Союзу були великим ударом по національно-визвольному руху. Коли б Німеччина залишилась господарем на західноукраїнських землях, то вона, мабуть, пішла б таки на створення у цьому регіоні автономного українського уряду. Але цього не сталося.

Тим часом напередодні війни атмосфера відносин на ЗУЗ між українською більшістю й польською меншиною була дуже напруженою. Значна частина українського населення не приховувала неприязного ставлення до поляків. З другого боку, як писав у своїх спогадах відомий львівський адвокат С.Шухевич, перед війною "проти українців, як здогаданих чи правдивих великих приклонників Німеччини, вся польська суспільність ставилася дуже вороже"²²⁴.

проти його більшовицьких керівників, але ці ідеї не поділяли Гітлер, Ріббентроп і Розенберг (Колвін І. Двойная игра (Секретные миссии). Переклад з англійської. - М., 1964. - С.144). Відомо і те, що А.Розенберг був позитивно настроєний до ідеї надання Україні самостійності під егідою Третього рейху і рішуче виступав проти Великої Росії. В той же час Ріббентроп та інші неодноразово висловлювали думку про можливість використання небільшовицької Росії для досягнення своїх геополітичних планів. А з огляду на це, їм була непотрібною самостійна Україна.

Зазначене вище не могло не призвести до кривавих ексцесів. За словами колишнього ад'ютанта генерала Андерса Є.Климковського, "тільки присутності Червоної армії ми зобов'язані тим, що в цей час не дійшло до великих погромів чи масової різанини поляків"²²⁵.

За повідомленнями "Націоналістичної пресової служби" (НПС) за листопад-грудень 1939 р. чисельні збройні виступи українського населення проти поляків засвідчили "наскільки глибоко ОУН охопила край своїми ідейними і організаційними впливами". "Можна не сумніватися, - говориться у випуску Ч.51 від 30 листопада 1939 р. НПС, - що за інших обставин ЗУЗ спалахнули б загальним збройним повстанням під проводом ОУН. Та несподівана окупація краю советськими військами зробила це повстання політично недоцільним в ту пору". Свідки згаданих подій одноставно стверджували: "На провінції були наші повстання. Роззброювано і розстрілювано поліцаїв і солістів. Були також напади на двори і польські колонії. З вояків польської армії - українцями створилися повстанчі відділи... Націоналісти проводили акцію нищення ворогів безпощадно".

А ось спогади про події німецько-польської війни прихильника гетьманського середовища П.Розвадовського з Дрогобиччини. У листі від 24 травня 1942 р. до редакції часопису "Українська дійсність"* він писав: "...Люди майже всі сприяли німецькій армії. Вхід німецької армії в Польщу наше громадянство привітало з великим захопленням. Під час проголошення мобілізації молодіж, йдучи на війну, йшла з думкою помсти за всі її заподіяні кривди польської окупації. З перших днів війни вже гуртувалися партизанські загони по селах..."²²⁶

З огляду на цитоване було б неправильним стверджувати, що антипольські дії українського населення були безпідставними, лише проявом помсти. До цього його

* Пресовий орган Української громади в Німеччині в 1940-1945.

спонукала й польська влада. Як пише один із свідків, поляки ще до війни розпочали низку каральних акцій проти українців: "Арешти зачалися ще за місяць перед вибухом війни. Пізніше арешти тривали далі. Приходила поліція та забирала людей". Інший очевидець говорив: "З вибухом війни у Львові почалися масові арешти українців... Польська "вулиця" поставилася до українців дуже вороже щойно під час облоги Львова. Так само й військо. Арешти, або принаймі ревізії, відбувалися майже в кожній українській родині"²²⁷.

Успішні дії німецьких військ в Польщі з радістю сприймалися у середовищі ОУН, яке чекало від Німеччини розв'язання українського питання. З вересня 1939 р. у вузькому колі однодумців М.Сціборський з задоволенням констатував, що "разом з вермахтом проти Польщі крокують і наші відважні вояки, наші курені". Ділова атмосфера панувала у берлінській штаб-квартирі ПУН, де намічались найближчі заходи щодо встановлення української влади на звільнених від поляків територіях.

Для практичної реалізації зазначених заходів за німецькими військами, у складі яких перебував й український "легіон", мали просуватися на звільнені від поляків українські землі спеціально сформовані з членів ОУН оперативні групи -попередники майбутніх "похідних груп" 1941 р. В одній з таких груп був Я.Гайвас. Перед ним, зокрема, ставилось завдання "негайно зв'язатися з організаційною сіткою, допомагати до її якнайширшої розбудови в тому напрямку, щоб охопити кожний населений пункт та, по змозі, якнайбільше активного елементу, взяти участь у створенні поліційної системи, якої провідник буде визначений щойно пізніше..., та побудувати й утримати через Карпати зв'язки між землями і центром за кордоном, доки організаційний центр не перенесеться до краю"²²⁸.

Однак, як згадує Я.Гайвас, вже з перших кроків своєї діяльності вони зіткнулися з низкою труднощів, які пояснювались відсутністю чітких вказівок "з гори" щодо форм і напрямків ведення розбудови державного життя,

браком професійно підготовлених для цього кадрів, а головне - неясністю позиції німців. Втім, німецькі військові йшли назустріч ОУН щодо розв'язання місцевих адміністративних питань, звільнення з полону воjakів-українців, але відмовлялися розглядати проблеми політичного характеру.

Але вже в короткому часі все з'ясувалося. Коли Червона армія вступила на територію Західної України, то представник німецького командування зустрівся у Самборі з Р.Сушком, Я.Барановським і Я.Гайвасом і роз'яснив їм ситуацію, що витворилась. Він сказав, що німецька влада задовольнить всі матеріальні і технічні потреби ОУН, забезпечить усіх тих, хто брав участь у бойових діях на боці вермахта. ОУН надавалося право зберегти свої військові відділи і приступити до створення української поліції на польській території, окупованій Німеччиною.

Провід ОУН, інші центри української політичної еміграції, як і у випадку з Карпатською Україною, змирилися з таким несприятливим для українства розвитком подій, плекаючи сподівання на неминучу війну між Німеччиною і Радянським Союзом. Ці настрої дуже влучно передає у листі до батьків М.Антонович. "Мій один знайомий офіцер з комісії переселення, - писав він 18 січня 1940 р., - каже, що до зудару між німцями і большевиками має дійти... Щораз частіше починають серед німців чути голоси, що большевія шваль і рвань, на яку двох дивізій стане"²²⁹.

Українським політикам здавалося, що вже цього разу А.Гітлер надасть Україні державну незалежність*. При

* А.Гітлер був надзвичайно непослідовним у питаннях майбутнього України. Так, 7 вересня 1939 р., говорячи про можливість мирних переговорів з поляками, він вважав однією з умов цього надання самостійності Західній Україні. 22 липня 1940 р. на нараді з вищим командним складом верхмату, як пише шеф штабу ОКХ Ф.Гальдер, фюрер, торкаючись питань розчленування СРСР у випадку перемоги Німеччини, знов згадав "українську державу".

цьому вожді українства й гадки не мали, що у голові фюрера визрівали зовсім інші плани стосовно долі нашої країни.

Між тим рядове члени ОУН і прихильні до Організації кола населення досить хворобливо реагували на прихід радянської влади на терени Західної України. За спогадами Д.Куп'яка, одного з членів ОУН Буського району на Львівщині, "раптова зміна з напівтоталітарного польського режиму на диктаторську московську тиранію викликала велике почуття переляку серед національно і політично вироблених мас, які мріяли про незалежність своєї батьківщини". Внаслідок цього підупала й робота низових осередків ОУН. Вищезгаданий автор говорить, що лише з весни 1940 р. провід ОУН "вирішив відновити діяльність Організації, яка внаслідок польсько-німецької війни була впродовж кількох місяців бездіяльною".

Втім, з приходом на Західну Україну радянської влади ПУН, очолюваний А.Мельником, не прагнув там до активних дій. За словами Я.Гайваса, полк. Р.Сушко дав інструкції, щоб "існуючі групи розійшлися, розширилися у своєму терені, заховали зброю, а всю роботу вести, як у найгірших часах-п'ятками, а навіть трійками. Не спішитися з набором нових людей. Особливо увагу звернути на безпеку агентури". Водночас ставилось завдання перевести за р.Сан, на окуповану німцями польську територію, "досвідчених у революційній роботі людей", "якнайбільше молодих, військово вишколених людей"²³⁰.

Вже вище відмічалось, що результати німецько-польської війни перекреслили всі надії антикомуністичних сил українства. Особливо болоче сприймалося це членством ОУН на західних теренах ЗУЗ, яке було найбільш активним чинником серед українства у минулих подіях. Приєднання Західної України до Радянського Союзу не тільки негативно вплинуло на діяльність місцевих осередків ОУН, але й викликало з боку націоналістичного активу критику дій ПУН, керівники якого начебто не

зуміли відстояти українську справу.

Восени 1939 р. після завершення війни з Польщею ситуація виглядала досить загрозливою, бо почали ширитись чутки про наміри німців домовитися з Москвою про депортацію з теренів Холмщини і Лемківщини українського населення до СРСР і переміщення на його місце 115 тис. німців з різних районів Радянського Союзу, щоб створити на кордоні Німеччини та СРСР "нічийну землю". Такі дії могли завдати відчутного удару по ОУН, яка перевела на окуповану німцями територію Польщі (на етнічні українські землі) більшу частину провідних кадрів із західних областей УРСР.

З огляду на зазначене ПУН мусив зробити необхідні роз'яснення широкому активу ОУН. З цією метою в бюлетені "Націоналістичної пресової служби" ч.51 за 30 листопада 1939 р. з'явилася публікація М.Сціборського "Думки для всіх". В ній критикувалися ті українські діячі (а можливо й члени ОУН), які напередодні війни бачили майбутнє "в сляві безжурних, оптимістичних ілюзій". Для цього, на думку Сціборського, не було підстав, бо після підписання пакта Молотова-Ріббентропа ставало очевидним, що українцям розраховувати на державність, бодай у формі "Галицько-Волинської держави", було не тільки фантазією, а й прямим абсурдом.

Критичне становище, у якому опинилося організоване українство, М.Сціборський пояснював тим, що українські політики напередодні війни не зуміли "завчасно зорієнтувати Європу, що Польща - це живий труп". Ці ж політики, - вічні опоненти ОУН, - посійно твердили, що "одна збудована кооператива варта більше, ніж десять "бомбастичних" революцій". Торкаючись вищезгаданого питання щодо переселення українців, М.Сціборський вважав, що воно буде "певного роду підтвердження тривалості німецько-московського порозуміння". Оцінюючи ситуацію, він закликав не впадати у відчай.

Головне, на думку М.Сціборського, це відкинути нові "лемківські концепції" (тобто, зосередження на розбудові українського національного життя на тих теренах,

що відійшли до Німеччини) і передати долю українського народу не в руки "гмінних секретарів" і "тяжкодумних ал-члуйциків", а в руки "людей високої політичної культури, з широким розмахом, що вміють (не в позах й фразах, а на ділі) міряти українську проблему великими масштабами".

У контексті сказаного не полишена інтересу оцінка ситуації, яка склалася для розв'язання українського питання, висловлена відомим військовим фахівцем УНР генерал-хорунжим В.Петрівим. У листі від 26 вересня 1939 р. до Товариства бувших українських вояків у Канаді він писав. "Та погрома, що на наш нарід зараз прийшла, є наслідком нашої програної на Карпатській Україні [справи], де не ловели ми, що ми є здатні щось позитивне зробити... Поки не витворимо власних конструктивних цінностей, та такого, все одно якого, колективу, з яким будуть примушені чужі рахуватися, будемо куркою на торгу, лишаяючи їй лише можливість кудахтати та трохи пручатися"²³¹. І це були пророчі слова!

Яким би болісним не було сприйняття українською еміграцією й ОУН факту приєднання Західної України до Радянського Союзу, ця подія не підірвала в них довіри до рейху, не загасила надії на позитивне вирішення українського питання в найближчий час. Цікавими здаються у цьому контексті роздуми С.Русової. "Через що в мене, - записала вона під 17 жовтня 1939 р. в своєму щоденнику, - в глибині душі така віра в Гітлера?" І далі сама дає собі відповідь: "Він вижене Совіти, але до того часу скільки пропаде людей найкращих, скільки вистраждає народ, скільки буде загублено культурних скарбів - жах один"²³².

Тим часом у зв'язку з рішенням фюрера розпочати підготовку війни проти СРСР позиції антикомуністичних провідів українства помітно зміцнілися. Інтерес до їх можливостей бути корисними Німеччині значно посилювався. Особливо це стосувалося ОУН. Висока активність українських націоналістів у час німецько-польської війни, їхня готовність рішуче підтримувати й далі всі зовнішньополітичні кроки Третього рейху на сході Євро-

пи, зороже наставлення до Радянського Союзу належно цінувалися німецькою стороною. І це мало конкретні прояви.

В розвідувальному зведенні від 6 листопада 1939 р. Управління приг ордонних військ НКВС Київської округи значалося: "Німецька влада й фашистські організації в центрі й на місцях на території, зайнятій ними, ведуть політику заграваля з українськими націоналістами, роблячи ставку на їхнє використання у самоврядуванні... Українським націоналістам надається ряд пільг при прийманні на роботу і залученні до охорони внутрішнього порядку"²³³. У створеному в Кракові Українському допомоговому комітеті (УДК), який мав опікуватися життям українців на території генерал-губернаторства, владу захопили члени ОУН. Головою УДК став В.Горбовий, секретарем - Я.Старух.

Німці проявили особливу турботу й до тих членів ОУН, котрі були в'язнями польських тюрем та концтабору Береза Каргузька. "Нова влада, - писав відомий український громадський діяч К.Паньківський, - взяла їх під свою опіку та примістила не тільки в домах відпочинку як у лікувальній місцевості Рабка в генеральній губернії, але навіть у люксусованих лікувальних санаторіях в Пештянах на Словаччині"²³⁴.

Центром українства став Краків. "Тут, - писав у своїх спогадах відомий письменник У.Самчук, прихильчик мельниківської ОУН, - перебувала добра половина українського Львова, плюс порядна частина Праги, Берліна, Варшави і багатьох інших провінцій нашої безмежної емігрантської держави". За його словами, "загальний настрій був бадьорий, дарма, що для цього, здавалося не було причин". Хоч українська справа офіційно виглядала неясною, зауважує У.Самчук, "неофіційно всі вірили в чудо, що скоро буде війна, що відкривається дорога назад, що вирине знову визвольна справа..."²³⁵.

Однак поряд з оптимістичним було й іронічно-песимістичне сприйняття дійсності на теренах генерал-губернаторства. "Політичного життя тут, - відзначав відо-

мий поет Ю.Липа, - тепер не маємо і не можемо мати. Слід повної дегенерації моралі все більшої". А Ю.Косач у листі від 23 січня 1940 р. до М.Антоновича писав: "У Кракові засіла націоналістична кліка, як звичайно, з неробством й "фюрером" Телігою"²³⁶.

Найбільш активно діяли бандерівці. Вони створили "Державну комісію ОУН" на чолі з В.Горобовим, яка займалася підбором кандидатів на посади у майбутній адміністрації України, що мала постати після вигнання більшовиків. Були спроби залучити до цієї роботи декого з мельниківців. Але останні відмовлялися, зауважуючи, "що недоцільно імпортувати уряд із-за границі... Мусимо творити його там, з наших людей і з наших прихильників", або ж, коли уряд імпортувати, "то напередодні війни, щоб нас там уже застала окупаційна чужа армія"²³⁷.

Проте у наведених вище словах З.Книша є лише частка правди. Адже у цей час вела аналогічну роботу й мельниківська "Комісія державного планування", яка готувала проекти "перебудови всього економічно-господарського, культурного та адміністративного життя України у випадку утворення самостійної держави".

Пильно придивляючись один до одного, обидва проводили ОУН намагалися обмежити участь в громадському житті на території генерал-губернаторства представників інших середовищ української еміграції. З цього приводу емігрант з Наддніпрянської України, відомий громадський діяч В.Андрієвський, який в цей час мешкав у Кракові, у листі від 31 березня 1941 р. до Ю.Колларда писав: "При кермі краківської еміграції стоять виключно самі галичани. Нас не пускають і роботи нам не дають"²³⁸.

В цілому прихильне ставлення німецької окупаційної адміністрації дало змогу обом проводам ОУН розгорнути велику роботу щодо розбудови своїх організаційних структур, здійснювати певні заходи у напрямку посиленого військового вишколу кадрів. За словами Уласа Самчука, і бандерівці і мельниківці "готували уряд і основний хістяк адміністрації, планували генеральні штаби, ухвалювали розпорядження і закони"²³⁹.

Намагався у цей час знову привернути увагу до себе й колишній гетьман П.Скоропадський. 17 жовтня 1940 р. він надіслав до зовнішньополітичного відділу нацистської партії так звану "програму" майбутнього співробітництва України з Третім райхом. У цьому документі проводилася думка про те, що "зв'язана з Німеччиною" Україна має залишатися сільськогосподарською країною, прийняти до себе понад 10 млн. німецьких переселенців, розмістити у найголовніших містах (Київ, Львів, Харків, Одеса) німецькі гарнізони²⁴⁰. Однак і це звернення не підняло шанси гетьмана і його оточення у планах вищих німецьких чинників.

Слід відмітити, що у цей гарячий час ОУН (насамперед мельниківський ПУН) здійснила спробу привернути до українського питання увагу уряду США, прагнучи при цьому водночас легітимізувати себе на випадок мирних переговорів між воюючими сторонами. Ця акція була пов'язана з поїздкою до Європи заст. держсекретаря Самнера Уоллеса, котрий 2 березня 1940 р. зустрівся з А.Гітлером. Мельниківцям вдалося передати американському дипломату відповідного листа. У ньому схвалювалась ініціатива президента Ф.Рузвельта щодо пошуку шляхів встановлення справедливого миру на європейському континенті, підкреслювалось, що до нерозв'язаних європейських проблем відноситься й українська проблема. При цьому зазначалось, що "справа замирення Європи неподільна і тривале запевнення миру неможливе шляхом часткової розв'язки проблем Заходу без одночасної направи відносин на Сході Європи". У листі також говорилося, що "українці ніколи не погодяться на залежність від Росії і вважають рішуче неприйнятною для себе та суперечною з цілями направлення відносин у Східній Європі відбудову т.зв. Великої Польщі коштом земель українців"²⁴¹.

Проте цей документ не справив враження на американську сторону і його доля невідома. Але можна з певністю сказати, що держдепартамент США не вважав на той час, що українська проблема є актуальною для європейських справ.

РОЗКОЛ В ОУН. ЙОГО ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Ведучи підготовку до нападу на Радянський Союз, вище нацистське керівництво як вже говорилося, намагалось використати у цій акції можливості усієї української політичної еміграції. Проте воно ніколи не пов'язувало себе конкретними політичними обіцянками у вигляді нагороди за співпрацю. Сам А.Гітлер з великою підозрою ставився до української політичної еміграції, ніколи їй до кінця не вірив. Вже в роки війни на одній з нарад у червні 1943 р., торкаючись цього питання, фюрер прямо сказав, що "на фоні подій вони (тобто, емігранти - автор.) бачать не нашу національну мету, з перспективи вони бачать свою власну мету". Далі, розриваючи свою думку, він наголосив, що "кожний народ дбає про себе і ні про що інше. Всі ці емігранти і радники, бажать тільки підготувати собі позиції на майбутній час"²⁴².

Німецькі спецслужби, поділяючи в цілому точку зору свого фюрера, вбачали своє завдання в тому, щоб витиснути все що можна з емігрантських сил і водночас не допустити, щоб їхні амбіції і сподівання переросли у конкретні політичні вимоги. Для цього потрібно було, зокрема, попередити консолідацію різних течій українського національно-визвольного руху, роз'єднати їх, розвести по різних кутках. Так, можливо, виникла ідея розколу ОУН, котра з погляду нацистів справляла враження більш згуртованої і монолітної сили у порівнянні з іншими політичними організаціями українства*. Звичайно,

* У своїх свідченнях від 29 травня 1945 р. співробітник абверу Е.Штольце показав, що в час підготовки напад на СРСР німецька розвідка не була націкавлена у розколі ОУН і намагалася примирити обидві фракції (Правда. - 1991. - 4 травня). Однак на думку колишнього члена ОУН, політолога і публіциста П.Балея, "в абвері цілком слушно міркували,

реалізації цього задуму, сприяли до певної міри й об'єктивні причини.

Отож, у лютому 1940 р. з ОУН виділився Революційний провід, очолюваний колишнім провідником ексекютиви ОУН на ЗУЗ С.А.Бандерою. "На місці однієї ОУН, - пише Л.Шанковський, - постали дві ОУН, що стали себе взаємно поборювати. Оця взаємна боротьба - це найбільший негатив розколу. Вона послабила вплив ОУН серед українського народу". На думку дослідника і учасника тих подій, причини цього явища "не можна вважати вистачальними й переконливими"²⁴³.

Сам С.Бандера в автобіографічному нарисі "Мої життєписні дані" дає цікавий виклад причин, котрі привели до розбрату у лавах ОУН²⁴⁴. Сталося це під час зустрічі його і крайового провідника ОУН на ЗУЗ В.Тимчія-Лопатинського з А.Мельником у січні 1940 р. у Римі. Впродовж кількох бесід, які відбулися між ними, голова ПУН не погодився з тими пропозиціями, котрі внесли представники молодого покоління, делегати крає. По-перше, А.Мельник не дав згоди вивести з складу ПУН Я.Барановського і О.Сеніка-Грибовського котрих звинувачували у співпраці з польською поліцією, а також поповнити провід прихильниками С.Бандери. По-друге, "він відкинув, - як писав С.Бандера, - нашу вимогу, щоб планування революційно-визвольної протибільшовицької боротьби не зв'язувати з Німеччиною, не узалежнювати її від німецьких воєнних ланів"^{*}. Як і говорили пізніше бандерівці, А.Мельник при цьому за-

що молоді в ОУН будуть більше "керованими" в своїх безкритичних амбіціях" (Балей Петро. Фрэнда Степана Бандери в ОУН 1940 року". К., 1996. - С.109).

* Мельниківці відкидали ці звинувачення. Наприклад, 10 квітня 1940 р. голова ПУН А.Мельник заявив, що він як "відповідальний за визвольну справу" не може допустити, щоб український націоналістичний рух мав утратити свій незалежний характер" (На зов Києва. Український націоналізм в II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. К., 1993. - С.237).

явив, що питання активізації діяльності ОУН на українських землях ще не визріло, що треба виждати, збергти сили, чекати на чужу ініціативу.

Не важко помітити, що вимога бандерівців стосовно перебування Я.Барановського і О.Сеника-Грибовського у складі ПУН не носила принципового характеру, а зачіпала більше особисто голову провода. Серйознішими виглядали претензії С.Бандери на значне розширення складу ПУН. Це могло помітно підірвати позиції старої генерації. Стосовно другого пункту переговорів між А.Мельником і С.Бандерою, то він мав вирішальне значення для майбутніх дій. Хоч і слід погодитися з Л.Шанковським, що не повинен був стати підґрунтям для розколу.

На думку С.Бандери, котру він виклав голові ПУН, боротьба ОУН в Україні мала плануватися й вестися, виходячи насамперед з внутрішніх умов. Щодо союзників, на допомогу яких можна було б розраховувати, то їх, як показав час, ОУН практично не мала. За цих обставин вбачалося доцільним, організовуючи спротив радянській владі, не доводити його спочатку до збройних форм. Але коли б більшовики "розпочали масове винищення чи виселення національного активу на окупованих західних землях, щоб знищити головну базу організованого руху, тоді ОУН повинна розгорнути революційно-партизанську боротьбу, не дивлячись на міжнародну ситуацію".

Але така позиція здавалася А.Мельнику та іншим членам ПУН дещо авантюристичною. Вони були глибоко переконані, що будь-який збройний зрив в Західній Україні без внутрішньої кризи в більшовицькому середовищі і без дійової допомоги із зовні приречений на невдачу і призведе до тяжких втрат. Тому не випадково, як згадує у своїх спогадах Я.Гайвас, після приходу більшовиків на західноукраїнські землі Р.Сушко рекомендував "зброю негайно заховати і перейти до нормального життя. Дальший побут у лісах зі зброєю в руках приведе до бойових сутичок з больше-

виками. А на це ми не готові, ані на час".

Зазначені застереження мали під собою міцний ґрунт і підтвердилися наступними подіями, коли в 1939-1941 рр. більшовики розпочали масові репресії проти національно-свідомого українського елемента в західних областях України і завдали ряд ударів по підпіллю ОУН. Останнє, як відомого, не зуміло вчинити належний опір цим акціям.

Однак буде неправильним вважати, що С.Бандера і люди з його оточення відкидали саму думку про отримання допомоги із за кордону. Це не так, бо жодний політик не може не рахуватися з зовнішньополітичними факторами. Але С.Бандера був, безумовно, правий в тому, що визвольна боротьба - це справа перш за все самого народу. Коли не буде внутрішньої готовності до спротиву, ніяка допомога із зовні не приведе до позитивних наслідків. Крім того, С.Бандера усвідомлював, що коли ОУН не матиме сили і авторитету, то з нею навряд чи рахуватимуться сьгоднішні й майбутні союзники. А сили можна було досягти лише шляхом напруженої організаційної і політичної роботи в Україні, створенням розгалуженої мережі підпільних осередків, бойового вишколу кадрів.

Не викликало сумнівів, що підпільна діяльність у західних областях виявиться надзвичайно важкою і призведе до багатьох жертв. Це лякало А.Мельника. Йому здавалося, що гарячі голови з числа прихильників С.Бандери, ігноруючи обережність, штучно штовхатимуть Організацію на передчасний виступ проти радянської влади. Голова ПУН розумів, що органи НКВС діятимуть набагато ефективніше польської поліції і не зупиняться перед жодними репресіями, щоб придушити визвольний рух.

Офіційна точка зору мельниківського ПУН на причини розколу викладена, зокрема, у "Чорній книзі бунту Яри-Бандери-Горбового". В ній засуджувалося прагнення групи С.Бандери форсувати всенародне повстання в Україні і підкреслювалося, що національна революція -

це насамперед рух, котрий повинен спочатку підготувати народ. Водночас в згаданому документі бандерівцям закидалося, що вони, намагаючись збільшити склад ПУН на 8 членів, не розуміли, що ОУН - "це не демократична партія, у якій вибирають і голосують, чия візьме". ОУН - це "побудований на засаді провідництва орден революціонерів, у якому про все рішає сам вождь. Тільки він може покликати та іменувати членів проводу і своїх співробітників"²⁴⁵.

Хоч прихильники С.Бандери й створили Революційний провід ОУН, проте вони певний час не покидали думки про примирення обох фракцій. Так, 10 липня 1940 р. С.Бандера скликав широку нараду активу усіх проводів ОУН на ЗУЗ. Її учасники вирішили передати керівництво організаційними справами ОУН С.Бандері і створеному ним Революційному проводу. Разом з тим вони згодилися, щоб головою націоналістичного руху залишався полк. А.Мельник. Однак прихильники останнього не йшли на примирення. 27 вересня 1940 р. Головний революційний трибунал ОУН виключив С.Бандеру з лав Організації.

Спочатку розкол в ОУН не привернув особливої уваги української політичної еміграції, яка пов'язувала рух українських націоналістів з ім'ям А.Мельника, вважаючи його легітимним спадкоємцем Є.Коновальця. Отож, не випадково в цей час у Празі створюється Комітет на з'яштування урочистої академії для вшанування 50-ї річниці народження полк. А.Мельника - вождя українських націоналістів. Почесним головою цього комітету обрали колишнього президента Карпатської України А.Волощина, а головою - відомого громадського діяча М.Галагана.

З приводу обрання А.Мельника головою ПУН нагнано чимало. Слушними були й залишаються закиди бандерівців стосовно того, що на Другому великому зборі ОУН (1939 р.) були присуджені переважно націоналістичні діячі з еміграції і що фактично ніхто не знав, чи був взагалі заповіт Є.Коновальця щодо свого

спадкоємця.

Однак не можна ігнорувати й ті обставини, що подальше зволікання з проведенням великого збору ОУН за політичних умов, що витворилися, було неможливе. А це об'єктивно перешкодило забезпечити виклик на згаданий форум найбільш авторитетних представників ОУН на ЗУЗ. До того ж, частина з них, включаючи С.Бандеру, перебувала у польському ув'язненні. І головне - серед націоналістичних діячів не було постаті, рівної покійному Є.Коновальцу, а тому найбільш реальною кандидатурою на посаду голови ПУН був все-таки полк. А.Мельник.

На підтримку згаданої думки можна навести такий важливий факт. Коли восени 1938 р. важко хворий колишній президент ЗУНР Є.Петрушевич готував свій політичний заповіт, то він був схильним призначити полк. А.Мельника "провідником колишніх вояків (рядових, підстаршин і старшин) УГА, замешканих на Західній Україні та в Польщі"²⁴⁶. А це незаперечно свідчить про високий авторитет А.Мельника на західноукраїнських землях, серед колишніх січових стрільців й вояків УГА, які завжди були в авангарді боротьби за українську самостійність.

Єдиний серед членів ПУН, хто міг скласти конкуренцію А.Мельнику, був, безперечно, М.Сціборський. Це була людина високих організаційних здібностей, талановитий публіцист, теоретик, оратор. Ось як характеризував М.Сціборського після вже згаданого візиту до Болгарії тамтешній представник середовища УНР Б.Цибульський. У листі від 31 серпня 1931 р. до військового міністра УНР В.Сальського він писав: "п.Сціборський своє враження там (тобто, у Варні - авт.) залишив як шліфовкою викладу свого реферату..., так і вмінням скоро знаходитися у відповідях, які йому давалися, своєю ерудицією"²⁴⁷.

Але М.Сціборський мав складний характер, був людиною жорсткою і колючою в полеміці, чим нажив собі багатьох ворогів у середовищі української політич-

ної еміграції, серед колишніх старшин українських армій. Проте головним, на нашу думку, була та обставина, що він походив з Наддніпрянської України, не мав достатнього авторитету серед націоналістичного активу на ЗУЗ.

Коли йдеться про розкол в ОУН, то важливо підкреслити, що про це невдовзі вже знали спецслужби СРСР і прагнули використати цю ситуацію в своїх інтересах. Докладні відомості НКВС УРСР отримав від свого агента "Українця", який в жовтні-листопаді 1940 р. побував на території генерал-губернаторства, де в Грубешові й Кракові зустрічався з представниками обох проводів ОУН, зокрема, з Р.Сушком. На підставі донесення цього агента радянські чинники дійшли висновку, що розкол в ОУН виключає можливість майбутнього співробітництва А.Мельника і С.Бандери і що розкол є "найбільш зручним для широкого проникнення і підпорядкування нашому впливу бандерівського напрямку, як найбільш реакційного". До того ж, вважалось, що прихильники С.Бандери мають "більшу вагу" в німецьких спецслужбах. Серед заходів, які планувалися, розглядалась можливість використання й батька Бандери - А.М.Бандери²⁴⁸. Однак ця акція провалилася.

Розбиття ОУН пов'язало діяльність революційного проводу і всієї Організації з ім'ям Степана Андрійовича Бандери (1909-1959 рр.). Від цього часу його прихильники стали називатися бандерівцями, а націоналістичний рух - бандерівським.

На чолі Революційного проводу ОУН С.Бандера ("Сірий", "Андріян", "Івась", "Бийлихо") опинився не випадково. Його особистість відіграла вирішальну роль у подальшій радикалізації українського національно-визвольного руху. Народився він в с.Угринів Старий біля Калуша у родині священника, колишнього капелана УГА, депутата тимчасового сойму Галицької республіки 1919 р.; члена Української національної ради ЗУНР. Це, мабуть, й визначило долю юнака, котрий присвятив своє життя боротьбі за українську державність. Навчаю-

чись в гімназії, а потім у Львівській політехніці, С.Бандера активно працював у спортивно-культурних організаціях і підпільних гуртках націоналістичного спрямування. З 1928 р. він вступає до УВО, а в наступному році стає членом ОУН. У 1931 р. призначається референтом пропаганди крайової ексективи ОУН на ЗУЗ, потім - заст. крайового провідника. Від середини 1933 р. - крайовий провідник ОУН на ЗУЗ і крайовий командант УВО.

Займаючи ключовий пост в ОУН, С.Бандера був в числі організаторів вбивства міністра внутрішніх справ Польщі. Варшавський і Львівський судові процеси 1935-1936 рр. над вбивцями Б.Перацького і членами крайової ексективи ОУН на ЗУЗ, мужня і незалежна поведінка під час слідства і на суді, зробили ім'я С.Бандери широко відомим українському населенню в Західній Україні.

Як пише відомий політолог П.Балей, "упродовж обох процесів постать Бандери в народній уяві розрослася до містичних розмірів... Степан Бандера відразу завоював прихильність в українському суспільстві, а в кадрах краєвих ОУН - позицію безконкуренційного довічного провідника".

Невдовзі смертний вирок, винесений С.Бандері і його товаришам польським судом, замінюється на підставі закону про амністію на довічне ув'язнення*. Майже п'ять років просидів він у польських тюрмах. "За той час, - згадував С.Бандера у своїх життєписних даних, - провів я 3 голодівки по 9, 13 і 16 днів". У середині вересня 1939 р., коли Польща падала під ударами верхмату, він звільнився з ув'язнення і прибув до Львова. Вже тоді в нього виникла думка, що "діяльність ОУН на ЗУЗ мусила бути

* Вирішальне значення для пошлювання С.Бандери і його соратників мало звернення А.Шептицького до президента Польщі. У ньому митрополит звернув увагу глави держави на ту обставину, що амністія стосовно вбивць Б.Перацького викличе позитивний резонанс в українському суспільстві, розглядатиметься як "зміна курсу до українського народу".

швидко переставлена на один протибільшовицький фронт та пристосована до нових умов".

Після двох тижнів перебування у Львові, де вже встановилася радянська влада, С.Бандера у другій половині жовтня разом з братом Василем та групою однодумців покинув місто і, перейшовши таємно німецько-радянський кордон, прибув до Кракова. На цей час у нього вже була продумана програма діяльності ОУН на ЗУЗ, котра передбачала: розбудову мережі і активізацію роботи Організації як на ЗУЗ, так і на всіх теренах України; широку революційну боротьбу у випадку поширення війни на українські землі; збройну протиакцію, коли б більшовики розпочали "ліквідацію національного активу на ЗУЗ". Саме ці пункти і стали основою переговорів С.Бандери з А.Мельником, про які йшла мова вище.

Не досягши згоди з членами ПУН, С.Бандера з своїми однодумцями, серед яких найпомітнішою постаттю був Я.Стецько, створили Революційний провід ОУН, тим самим виразно підкресливши різницю у поглядах на визвольну боротьбу від старої генерації ОУН, обтяженої традиціями і консерватизмом. Він і його молоді друзі-однодумці, на відміну від оточення А.Мельника, людей позажних і обережних, прагнули діяти революційними методами і знайти найкоротший шлях для досягнення поставленої мети: здобуття незалежності України. І це мало статися внаслідок внутрішнього вибуху, всенародного повстання в Україні, підготовленого активною організаційною і пропагандистською діяльністю ОУН, без огляду на зовнішньополітичні чинники.

Проте ці наміри не збулися. Активна діяльність ОУН на ЗУЗ була паралізована протидіями радянської сторони, а на події, що потім сталися, вирішальний вплив мали саме зовнішньополітичні фактори. Всі спроби політичних центрів організованого українства, зокрема, ОУН А.Мельника, УЦК на чолі з В.Кубійовичем та інших, з'ясувати погляди німецького політичного керівництва напередодні війни щодо українського питання не дали позитивних результатів. Не отримав

відповіді на своє подання у зовнішньополітичний відділ нацистської партії і представник Бандери В. Стахів. Тоді, на другий день війни, ОУН С. Бандери направила до імперської канцелярії свій меморандум, в якому підкреслювалось, що доля німецького походу на схід залежить від позитивного розв'язання української проблеми, тобто від утворення української держави, котра підтримає Велику Німеччину в боротьбі з більшовизмом.

Це була найбільш рішуча заява, зроблена на адресу Третього рейху представниками організованого українства. Її тональність викликала негативну реакцію німецької сторони. Одним з наслідків цього кроку стала заборона С. Бандері з 29 червня 1941 р. покидати його місцеперебування в Кракові. А коли 30 червня ц.р. був прийнятий Акт проголошення української держави у Львові, то провідник Революційного проводу ОУН 5 липня 1941 р. був відправлений з "почесною вартою" до Берліну.

Протягом липня-серпня 1941 р. в столиці рейху точилися безплідні дискусії С. Бандери і його одлодумців з німецькими представниками з приводу чинності згаданого Акту від 30 червня 1941 р. Але вони, як про це буде йти мова нижче, не дали позитивних вислідів. Німці у середині вересня 1941 р. посадили під домашній арешт С. Бандеру і його найближчих соратників, а у 1942 р. ув'язнили їх до концтабору Заксенгаузен, де в спеціальному відділенні утримувалися й інші, так би мовити інтерновані, політичні діячі з країн, окупованих Німеччиною.

Той факт, що серед арештованих були провідні діячі Організації Я. Стецько, С. Ленкавський, В. Стахів, в цілому негативно вплинув на подальші події та діяльність ОУН. Особливо помітною була відсутність в Україні С. Бандери, який користувався великою популярністю серед західноукраїнського населення. Провідник час від часу одержував повідомлення з рідних теренів, але всі канали їх надходжень контролювалися німецькими спецслужбами. При цьому жодна інформація не могла

замінити безпосереднє знання справ на місцях. Цікаво, що один з політичних опонентів Революційного проводу ОУН Т.Боровець-Бульба неодноразово висловлював думку, що присутність С.Бандери в Україні могла б усунути протиріччя, котрі виникли в українському русі опору:

Умови, в яких формувався характер і світогляд С.Бандери, а це були часи польської окупації Західної України, зробили з нього людину радикальних поглядів і рішучих дій. У прагненні домогтися незалежності України він, здавалося, не знав меж і був схильним вдаватися до крайніх заходів. З цього приводу А.Мельник у одному з листів на ім'я А.Шептицького писав, що від С.Бандери "навряд чи можна вимагати дотримуватися дисципліни і реального погляду на перспективи нашої боротьби"²⁴⁹. Енергію і фанатизм у його характері підкреслював відомий працівник німецького абверу полк. Е.Штольце.

Разом з тим, соратники і однодумці голови Революційного проводу ОУН, у тому числі й ті, що були заарештовані радянськими органами, вважали С.Бандеру найвідданішою справою визвольного руху людиною і прекрасним організатором націоналістичного підпілля. Вони, зокрема, відмічали, що С.Бандера кожне рішення приймає лише після того, як всебічно проаналізує, вміє і намагається передбачити наперед, діє завжди рішуче.

Довготривале перебування С.Бандери поза Україною давалося йому негелко, він відчував відірваність від краю і визвольної боротьби. Виникало у нього, мабуть, почуття, що головну роль у подіях в Україні відіграє вже не він, а інші, хоч його ім'я дало назву руху. Замислювався і над тим, що нелегко буде відвести обвинувачення у співпраці з німцями, про що було відомо на заході. З цього приводу відомий розвідник К.Філбі згадував, що Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) США у післявоєнні роки не довіряло С.Бандері, розглядаючи його як націоналіста профашистського типу.

Після звільнення із Заксенхаузена, а це сталося у

жовтні 1944 р., С.Бандера мешкав у Берліні, тут з ним, зокрема, зустрічався відомий письменник У.Самчук. Пізніше він переїхав до Тюрингії. Однак німецькі спецслужби в цей час фактично втратили практичний інтерес до С.Бандери. Після капітуляції Третього рейху С.Бандера опинився на еміграції: спочатку в Інсбруку (Австрія), а потім - у Мюнхені, який входив до англо-американської зони окупації Німеччини.

Перебуваючи фактично осторонь визвольного руху, С.Бандера між тим прагнув зосередити у своїх руках керівництво боротьбою ОУН-УПА. За цих обставин прихильники колишнього провідника розповсюджували чутки, що начебто ще на початку 1945 р. на одній з таємних нарад в Україні сталося пересобрання Бюро проводу ОУН, до якого нібито увійшли С.Бандера, Я.Стецько і Р.Шухевич. Швидко стало відомим, що зазначені чутки не відповідають дійсності. Тому у лютому 1946 р. на еміграції відбулася конференція так званих Закордонних частин ОУН, яка обрала С.Бандеру провідником.

Ця позиція, на нашу думку, визнала факт існування ОУН на українських землях, керівництво якою здійснювало бюро проводу на чолі з Р.Шухевичем, і водночас взяла під сумнів повноваження С.Бандери як загально-визнаного лідера.

З огляду на зазначене не варто було очікувати одностайності й у лавах ЗЧ ОУН, де вже на згаданій конференції намітився неминучий розкол. Прихильники С.Бандери (Я.Стецько, М.Климишин, О.Тюшка та ін.) виступали проти демократизації ОУН відповідно до рішень III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), стояли, як згадує учасник тих подій Є.Стахів, на позиціях "вождівства, монопартійності, тоталітаризму, провідницької системи, антидемократії". Їм протистояла група діячів ОУН (В.Стахів, Лев і Дар'я Ребети, І.Бутковський, В.Охримович), пов'язана ідейно з проводом ОУН на українських землях. На близьких до них позиціях перебували члени Закордонного представництва УГВР (В.Мудрий, І.Гриньох, М.Лебедь).

Опозиціонери звинувачували С.Бандеру у вождізмі і консерватизмі, відірваності від краю. Йому закидали, що він не розуміє подій в Україні, нездатний об'єднати всі антикомуністичні сили українства, повернути до визвольної боротьби в Україні увагу світової громадськості. І як наслідок цього у вересні 1948 р. на черговій конференції ЗЧ ОУН більша частина опозиціонерів вийшла з їх лав, а у середині 50-х років створила ОУН (за кордоном).

Безумовно, засновник Револьюційного проводу ОУН усвідомлював, що його позиції послаблені недостатніми зв'язками з Україною, де в цей час радянська влада вела тотальну боротьбу проти підпілля і повстанців ОУН-УПА. Тому С.Бандера, мабуть, замислювався над можливістю нелегального повернення в Україну з тим, щоб посилити опір комуністичному режиму*. З цією метою у травні 1951 р. туди було послано шефа СБ ЗЧ ОУН М.Матвієйка, котрий мав з'ясувати всі обставини. Але той невдовзі потрапив до рук МДБ. Останнє з цього скористалося і почало готувати операцію за старими чекістськими схемами, щоб виманити С.Бандеру з Мюнхена.

Однак в середині червня 1952 р. трапилося майже неможливе. Матвієйко раптово втік з-під надпильної охорони у Львові, де його тривали, готуючись до вказаної операції. Опинившись на волі, він виявився психологічно не підготовленим до того, що сталося і відчував свою провину перед Організацією. Тому, поблукавши добу по місту, М.Матвієйко добровільно здався органами МДБ. Ця гучна історія привела до падіння всього керівництва МДБ України на чолі з М.Ковальчуком і до припинення на деякий час акції щодо С.Бандери²⁵⁰. Втім, керівництво спецслужб СРСР, звичайно, не поки-

* Є.Стахів пише, що С.Бандера схилився до такого кроку, але деякі особи з його оточення, як М.Климишин і О.Тюшка, завжди казали: "Ні, Степан не може йти. Він мусть бути тут..." (Є.Стахів. Згадана праця. - С.248).

нуло думки про ліквідацію людини, ім'я якої уособлювало революційно-визвольний рух в Західній Україні. У 1959 р. С.А.Бандера був вбитий агентом КДБ.

Трагічною виявилася й доля рідних і близьких С.Бандери. Його батько, А.М.Бандера, 8 липня 1941 р. був засуджений до вищої міри покарання військовим трибуналом Київської особливої військової округи. В одному з нацистських таборів від рук польських в'язнів загинули брати С.Бандери - Василь і Олекса, а сестри його були відправлені до Сибіру.

Оглядаючи діяльність С.Бандери в післявоєнний час, не можна не відзначити, що трирічне ув'язнення (1941-1944 рр.) і змушена ізоляція від активної діяльності, можливо психологічно надломилі його, зробили нервовим і неврівноваженим, нездатним до спокійного діалогу з тими своїми колегами, котрі мали власні погляди на політику, стратегію й тактику визвольної боротьби в Україні. Він все частіше підпадав під вплив осіб, котрі з кон'юнктурних міркувань, жадоби влади, створювали "культ особи" С.Бандери, наділяючи його надлюдськими здібностями, даром пророцтва.

Завершуючи коротку характеристику С.Бандери, слід сказати декілька слів про його політичні погляди і світоглядні позиції. С.А.Бандера, як і його найближчі соратники, був людиною глибоко віруючою. Ставши на шлях національно-визвольної боротьби, віддав цій справі своє життя. Він був українським націоналістом, непримиренним і безкомпромісним до всіх, хто стояв на перепоні здобуття української держави. Бандера був переконаним антикомуністом, вважав необхідним поборювати комунізм в усіх формах його прояву в Україні, в теорії і практиці.

Через деякий час після розриву групи С.Бандери з ПУН, Революційний провід ОУН зголосив "Маніфест Організації українських націоналістів", котрий став як би його програмою дій. У маніфесті містився заклик до боротьби "за визволення українського народу та усіх народів поневолених Москвою", наголошувалося, щоб

усі українці вступали до бойових лав української національної революції, яку веде ОУН під проводом С.Бандери.

Прагнучи до створення широкої бази боротьби за самостійну Україну, бандерівський провід у цьому маніфесті кликав під свої прапори "вояків усіх бувших українських армій, усіх козаків, стрільців, запорожців і гайдамаків, усіх українських повстанців, усіх українських політ'язнів і засланців", "всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної опозиції", "всіх українських комсомольців-націоналістів", "членів і прихильників усіх бувших українських партій"²⁵¹.

У квітні 1941 р. на II великому зборі ОУН С.Бандери її керівництво фактично відійшло від наміру створити єдиний фронт боротьби за участю усіх отих вищеперелічених сил та інших проводів українства і знову зайняло непримиренну позицію щодо "українських опортуністичних партій", не кажучи вже про ставлення до комуністів і комсомольців українського походження*.

II ВЗ ОУН фактично оголосив війну й своїм опонентам з середовища ПУН. У "постанові в справі інж. А.Мельника" наголошувалось, що полк. А.Мельник виключається з членів ОУН і йому забороняється вести "яку-небудь акцію під назвою ОУН". Це стосувалося й інших членів мельниківського ПУН у випадку, якщо вони не підкоряться постановам II ВЗОУН. При цьому підкреслювалось, що кожне відхилення від цих постанов ОУН буде поборювати "як диверсію".

* 11 великий збір ОУН, так би мовити, легалізував бандерівську ОУН в українському націоналістичному русі, обрав С.Бандеру провідником Організації. II ВЗОУН визнав своїм зовнішнім символом "загальнонаціональний тризуб Володимира Великого у формі введеній Центральною Радою", затвердив організаційний прапор "чорної і червоної крески", організаційний привіт (на зразок нацистського салюту) та його слова: "Слава Україні!" - "Героям слава", прийняв новий Устрій ОУН. Великий збір ухвалив низку документів, серед них програмві і політичні настанови, військові постанови.

ОУН ПЕРЕД ЗРИВОМ. ПОЗИЦІЯ ОБОХ ПРОВІДІВ ОРГАНІЗАЦІЇ

Тим часом на окупованих польських територіях у рамках заходів, спрямованих на підготовку нападу на Радянський Союз, німці за погодженням з обома проводами ОУН вели підготовку кадрів з числа українців для диверсійно-розвідувальної роботи на території УРСР. Вони проходили навчання в учбових центрах абверу, у спеціально створених школах поліції, а також в організованому ОУН в Кракові "вищому старшинському вишколі". Водночас з кінця 1940 р. створюються частини "допоміжної української поліції" й так звані "вартівничі відділи" (веркшутци).

На базі згаданих формувань провід ОУН С.Бандери планував організувати "Дружину українських націоналістів" (ДУН), котра б стала "зв'язком регулярної армії української держави". Проте справа фактично звелася до створення впродовж березня-травня 1941 р. у складі спецпідрозділів абвера двох батальйонів - "Роланд" і "Нахтігаль"* . Останній інколи йменувався також "Українським легіоном". Ним командували з німецької сторони А.Герцнер і Т.Оберлендер, від ОУН - Р.Шухевич. На чолі "Роланда" стояв колишній капітан польської армії Є.Побігущий, а від ОУН - вже згадуваний Рихард Яри.

Тим часом роль цієї людини в історії ОУН залишається не до кінця з'ясованою. На думку мельниківців, саме він інспірував розкол в ОУН. Для таких тверджень

* Мельниківці засуджували рішення ОУН С.Бандери, керівництво якої на пропозицію німців дало згоду на створення згаданих батальйонів, не одержавши від німецьких чинників, як пише генерал-хорунжий М. Капустянський, "яких-небудь політичних або військових зобов'язань". У зв'язку з цим, вважав він, "в одноцілому українському фронті прийшов жалюгідний вилом".

є підстави, бо лише Р.Яри з найближчого оточення А.Мельника взяв сторону С.Бандери та його прихильників і це мало вирішальне значення. Що спонукало Р.Яри на такий крок: ідейні мотиви, особисті розрахунки чи може вказівка "зверху"? Ймовірно, що друге і третє, бо Р.Яри був співробітником адмірала В.Канаріса.

Документи свідчать про схильність Р.Яри до інтриг та фінансових афер. Так, у листі від 13 травня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартинця Є.Коновалець писав, що в нього виник серйозний конфлікт з Яри "у фінансових справах" і що за його відсутності в Берліні "під проводом Яри творився був фронт проти мене". "Але, - зазначав Є.Коновалець, - я собі з ними дам раду"²⁵². А якщо згадати, що на початку 20-х років сотник УГА Р.Яри, перебуваючи в Українському військовому таборі в Йозефові (ЧСР), був засуджений військовим судом за зневіру в справі здобуття суверенітету Східною Галичиною і підбурювання бійців УГА до непокори уряду ЗУНР, то моральне обличчя цієї людини неважко уявити.

До того ж, авторитетні відомості з німецьких джерел дозволяють стверджувати, що перебуваючи в лавах УВО-ОУН Р.Яри ніколи не керувався ідейними переконаннями, а ставив на перший план власні матеріальні інтереси. Так, на початку 20-х років, коли УВО переживала фінансові скрути, Р.Яри запропонував керівникові її розвідки О.Думину віддати полякам за грошову винагороду кількох агентів, котрі працювали на користь німецької розвідки. Звернення з цього приводу Думина до командування рейхсвера не мало позитивних наслідків.

Хоч Р.Яри співпрацював з абвером, але на початку війни з СРСР і особливо після загострення стосунків окупаційної влади з бандерівською ОУН його позиції помітно похитнулися. Зокрема, в інформації "Піка" (Північна похідна група ОУН) за 20-27 липня 1941 р. говорилося, що один з співробітників СД в Житомирі заявив бандерівцям, що "німецький уряд ніколи не буде говорити з рухом, в рядах якого є людина, як сот.

Ярий"²⁵³. Останній, як відомо, від імені Українського державного правління (УДП), очолюваного Я.Стецьком, 5 липня 1941 р. отримав чин полковника "Українських збройних сил" за внесок в організацію цих сил. Водночас Р.Яри був призначений заступати справи УДП на теренах Японії. Отож, не важко зрозуміти, що таке шанування згаданого достойника з боку голови УДП було подякою за ту допомогу, яку отримали від нього С.Бандера і Я.Стецько в боротьбі з А.Мельником. Проте з кінця липня 1941 р. Яри відійшов від активної праці в ОУН.

Повертаючись до питання військової діяльності ОУН С.Бандери, слід визнати, що здійснені у цьому напрямку заходи відіграли помітну роль у підготовці військових кадрів бандерівців. Багато з них з часом опанували керівні посади в УПА. Сам голова Революційного проводу С.Бандера надавав великого значення проведеній роботі. Він, зокрема, говорив, що "військові відділи Дружини українських націоналістів (ДУН) мали чинно доказати, що Україна готова, крім власної революційної боротьби, поставити на фронт проти Москви своє військо у спільці з Німеччиною".

Всією бойовою роботою в бандерівській ОУН керувала військова референтура, а пізніше Військовий штаб. Першим військовим референтом у бандерівському проводі був "Кремінський" (В.Гринів), а після його захоплення НКВС - Д.Грицай, майбутній шеф Головного військового штабу УПА. Разом з ним на цій ділянці плідно працювали О.Гасин, Р.Шухевич, В.Сидор та ін. За час до початку німецько-радянської війни військовий осередок ОУН провів чималу роботу. Був організований облік військовиків серед членства і симпатиків, складені плани і програми проведення військових вишколів різного типу, розроблені методичні поради щодо вивчення військового досвіду регулярних армій зарубіжних країн, створення власних підручників і посібників з військової справи тощо. Водночас створювалися

вишкільні табори і проводились вищі військові курси, курси старшин і спеціалістів.

Треба відмітити, що Революційний провід ОУН вже фактично в перші дні після свого відокремлення від ПУН А.Мельника намагався розгорнути підготовчу військову роботу на Західній Україні. Вже 10 березня 1940 р. на засіданні проводу ОУН С.Бандери було вирішено перекинути на територію УРСР групи керівних працівників і створити крайові військові штаби на ЗУЗ і ПЗУЗ. Перед ними ставилось завдання у двомісячний термін вивчити свої терени, зібрати інформацію про наявність повстанських сил, їх озброєння і потребу військово-технічного забезпечення, бути готовими до збройного виступу*.

Хоч бандерівці з часу створення Революційного проводу ОУН постійно стверджували незалежність своєї політичної і стратегічної лінії у боротьбі за УССД, є відомості, що вже у лютому 1940 р., на історичному зібранні прихильників і однодумців С.Бандери у Кракові, дискутувалося питання про зовнішньополітичну орієнтацію нової ОУН. Представники так званої "ревізіоністської течії", очолюваної І.Митрингою, висунули таке гасло: "Разом з поляками, французами, народами СРСР - за вільну Європу без Гітлера і Сталіна. Це наше місце".

Всупереч цій точці зору, найближче оточення С.Бандери, "берлінська група", вважали, що вже минув час пошуку "приятелів" (тобто, спільників) і "місце України - у новій Європі"²⁵⁴. І такий курс переміг.

* У радянській історіографії ці заходи бандерівців трактувалися як підготовка ними наприкінці літа 1940 р. збройного повстання проти більшовиків у Західній Україні з тим, що за цих умов на допомогу націоналістам начебто прийде Німеччина. Про це показав на слідстві у 1945 р. О.Луцький. Однак його зізнання суперечать тому, що заявив на допиті в НКВС ще у грудні 1940 р. його заступник М.Сеньків. За словами останнього, "збройне повстання ОУН призначалося на початок війни між Німеччиною і Радянським Союзом" (Дмитрук Клим. Згадана праця. - С.114-115).

Тим часом на весні 1941 р. шеф СБ бандерівського проводу М.Лебедь дізнався, що начебто мельниківці одержали згоду німецького командування "творити зав'язки української військової сили". Такий хід подій підштовхнув бандерівців до більш рішучих кроків щодо з'ясування позиції німецьких чинників стосовно їхньої Організації. Це сталося під час переговорів членів бандерівської ОУН з високопоставленими офіцерами абвера. За вказівкою С.Бандери, М.Лебедь як шеф СБ зустрівся у Кракові з представником німецької сторони Е.Айкерном. З'ясувалось, що остання розглядає бандерівську організацію як реальну допоміжну силу в майбутніх подіях. Умови співпраці бандерівської ОУН з німецькою розвідкою М.Лебедь сформулював таким чином: 1) рівноправність бандерівської організації з мельниківською ОУН; 2) постачання зброєю і боєприпасами; 3) матеріальна допомога. Політичні вимоги не розглядалися. З боку С.Бандери це був вдалий тактичний хід, котрий урівноважував шанси обох проводів ОУН. На цій зустрічі вдалося досягти принципової домовленості про створення вищезгаданих батальйонів (легіонів) "Нахтігаль" і "Роланд"²⁵⁵.

В цей же час вирішилося питання про залучення членів українських емігрантських центрів до заходів німецької влади стосовно упорядкування східних територій, які передбачалося відвоювати у СРСР. 30 травня 1941 р. рейхслейтер А.Розенберг зустрівся з адміралом В.Канарісом. Керівник зовнішньополітичного відділу нацистської партії проінформував шефа абверу про необхідність виділення у його розпорядження осіб, котрі б знали місцеві умови на сході, у тому числі й на Україні. Канаріс запевнив свого колегу, що закордонне управління абверу відбере зі складу учбового полку особливого призначення "Бранденбург-800" і українських добровільних формувань необхідних людей, котрих можна було б використати як перекладачів, управлінських службовців, уповноважених тощо²⁵⁶.

Відчуваючи, що німецькі чинники схильні відвести

організованому українству допоміжну роль у поході на Схід, провідники усіх політичних течій намагалися поставити справу так, щоб довести німцям свою спроможність бути більш корисними, аніж це здавалося. Вважалося, що цього можна досягти, здійснивши енергійні заходи щодо створення власних збройних сил, наявність котрих могла б підняти авторитет української еміграції в очах у німців.

Тому із середовища військових діячів, котрі гуртувалися навколо гетьмана П.Скоропадського і Директорії УНР, виходило чимало пропозицій з цього питання. Однак відчувався брак усвідомлення того, що Німеччина ніколи не згодиться на створення щось схожого на регулярне українське військо.

Втім, оточення А.Лівицького на таємній нараді 20 червня 1940 р. у Варшаві все ж розглянуло військове питання. Військовий міністр УНР генерал-хорунжий В.Сальський запропонував розгорнути на теренах Волині-Полісся низку місцевих "січей", які мали з початком війни об'єднатися у повстанську армію і виступити проти більшовиків. Згадану роботу було доручено провести Т.Боровцю-Бульбі²⁵⁷.

Втім, співробітництво обох ОУН, інших політичних проводів українства з німцями по військовій лінії було добре відомо радянській стороні. Зокрема, вже в розвідувальному донесенні Управління прикордонних військ НКВС УРСР від 26 липня 1940 р. повідомлялося, що в Кракові "проходить посилене формування "українських легіонів". А в обіжнику Особливого відділу Головного управління держбезпеки НКВС СРСР від 30 листопада 1940 р. щодо попередження підривної діяльності німецької розвідки серед її основних кадрів, які засилялися на територію СРСР, називалися "кваліфіковані агенти оунівської розвідки (Організації українських націоналістів), які мають великий досвід роботи проти нас, добре знають нашу територію і мають широкі зв'язки"²⁵⁸.

Висока активність, з якою обидва проводи ОУН, інші

політичні центри українства готувалися до виступу на час німецько-радянської війни, стимулювалась, між іншим, певною інформацією, яка надходила з німецьких джерел і давала надії на позитивне розв'язання українського питання. Не виключено, наприклад, що керівникам українських націоналістів був відомий у загальних рисах зміст меморандума А. Розенберга від 8 травня 1941 р. під назвою "Загальні інструкції для всіх рейхскомісарів окупованих східних територій". В них зазначалось, що "Україна стане незалежною державою в союзі з Німеччиною...".

З огляду на зазначене, не можна обминути увагою і ті факти, що навесні 1941 р. в донесеннях і повідомленнях радянської розвідки і органів держбезпеки неодноразово підкреслювалося: німцями продовжується посилено пропагуватися "ідея створення самостійної України шляхом відокремлення її від СРСР"²⁵⁹.

Звичайно, українство не збиралося бути простою іграшкою в руках німців і прагнуло виступити важливим чинником в майбутніх подіях на Сході. При цьому кожний політичний провід дивився по-різному на цю проблему.

У той час, як статечні генерали колишньої армії УНР надсилали до різних німецьких інстанцій численні проекти побудови Української армії для участі у боротьбі проти СРСР, котрі клялися в шухляди, ОУН С. Бандери розробила свою програму творення майбутніх збройних сил України. Основні її риси знайшли відображення у військових постановках, прийнятих Революційним проводом на II великому зборі ОУН у квітні 1941 р.²⁶⁰

На першому етапі ставилося завдання вишколити військову силу ОУН, щоб вона стала "ядром Української армії в Українській Державі". Ця армія мала постати не з ласки іншої держави, а народитися "в боротьбі цілого озброєного народу" і залізною дисципліною і твердим вояцьким вишколом злучити усіх українців в "один національний моноліт". Важливе значення у зв'язку з цим надавалося розробці воєнної доктрини. Вона мала

виходити з історичних традицій і духовних суттєвостей народу, враховувати міжнародне становище України, базуватися на сучасних військових засобах. Военна доктрина мала виробити основи своєрідної української стратегії і організації Української армії, спираючись на фізичні і моральні потенції всієї нації.

Вся підготовча робота, пов'язана з розбудовою майбутньої Української армії, покладалася на Військовий штаб ОУН. Цей орган мав створити на всіх українських землях і за кордоном військові осередки, розпочати підготовку військових провідників-організаторів, військових фахівців, розгорнути навчання масових військових кадрів, розробити відповідні плани і здійснювати керівництво і координацію усієї військової роботи в ОУН. У випадку всенародного виступу проти окупантів, тобто більшовиків, Військовий штаб мав зорганізувати "збройну силу революції" і керувати бойовими діями.

Впродовж короткого часу провід ОУН С.Бандери склав "Військові інструкції", котрі конкретизували постанови II великого збору ОУН з питань військової справи. У першому розділі цього документу підкреслювалося: "головне військове завдання ОУН це: підготувати наші організаційні військові кадри так, щоб вони змогли у вирішальний момент: 1) повести певні бойові акції; 2) зорганізувати повстання широких мас та опанувати і підпорядкувати одному центру відрухові виступи (мас і червоноармійців); 3) керувати військовими діями повстанських загонів; 4) допомагати проводу перебрати і організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях; 5) організувати армію, міліцію та інші парамілітарні організації з метою: а) опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми вспіли самі упорядкувати й організувати на опанованих і очищених нами від більшовиків теренах ціле життя та всюди зустрічати підходячих союзників у зорганізованій формі, зі зброєю в руках; б) щоб нашим військовим почином ми дали зав'язок майбутній Українській армії"²⁶¹.

Згідно з інструкцією бойові відділи ОУН створювали-

ся у кожній оселі (фабрика, колгосп та ін.). Найменша чисельність відділу мала сягати 10-15 чоловік. Найнижчою організаційною одиницею терену вважався район, далі - повіт, округа, область. Кожну таку одиницю очолював військовий провідник, котрий призначався з числа найкраще підготовлених у військовому відношенні членів ОУН. Як правило, це мав бути тереновий провідник ОУН.

Військовому провіднику допомагали помічники, серед яких: заступник, мобілізаційний, збройовий, харчовий, матеріально-харчовий референти. Провідник вивчав і підбирав на терені кадри Організації, симпатиків, військових спеціалістів, забезпечував облік і накопичення матеріальних засобів (зброя, амуніція, коні, авто, худоба, збіжжя), складав мобілізаційний план.

На час бойових дій військовий провідник ставав військовим командантом адміністративної одиниці, зокрема, району. Йому підпорядковувалися командант військової управи, військова адміністрація і командири частин, котрі дислокувалися в терені. В часі зриву військовий провідник мав перебрати військові справи, а цивільну ділянку роботи очолював його політичний (організаційний) заступник. У разі виходу з терену провідника з військовими відділами, його змінював на посаді військового команданта мобілізаційний референт.

На обласних, округових, повітових і районних військових командантів покладалися під час миру і підготовки до збройного виступу такі завдання: а) докладно знати силові засоби терену (людські і матеріальні); б) намітити командирів вищих бойових одиниць (сотня, загін, курінь), старшин до штабів та спеціалістів для різних родів зброї; в) тримати під наглядом усі найважливіші об'єкти свого терену; г) розробити та узгодити з командирами відділів плани військових акцій.

В інструкції також наголошувалося, що найвигідніший момент для загального зриву (як також для військових акцій і виступів) буде тоді, коли "Червона армія і совітська адміністрація (НКВД) заломляться під

ударами ззовні (поразка на фронті) чи знутра (дезерція, бунти серед червоноармійців)".

Втім, зрозуміло, що для реалізації завдань, поставлених у "Військових інструкціях", необхідним був тривалий період підготовки, але цього фактично не сталося, бо німецько-радянська війна прийшла швидше, ніж очікувалося. Проте попередня проробка військових питань, створення Військового штабу ОУН та інші заходи відіграли помітну роль в майбутній діяльності Організації, котра привела до постави УПА. Водночас не можна не помітити, що згадані інструкції намагалися застерігти підпільні структури ОУН від поспішних дій стосовно радянської влади без явних ознак кризи останньої. Це свідчило, що ОУН на той час не мала достатніх сил для самостійного виступу проти більшовиків.

Намагалися не відстати у військовому відношенні від бандерівців й мельниківці. Після переговорів з німецькими спецслужбами А.Мельник влітку 1940 р. дав вказівки своїм тереновим провідникам у генерал-губернаторстві "про підготовку до створення збройної сили ОУН". За згодою німців тут проводились військові вишколи кадрів, велось формування військових загонів, яким керував член ПУН генерал-хорунжий М.Капустянський.

А напередодні війни перед мельниківськими осередками були поставлені завдання "творити військові загни і з'єднання, не допускаючи їх до стику з німцями", "нагромаджувати й заховувати засоби, зокрема, бойового характеру". Але з цього нічого не вийшло*. За словами М.Капустянського, "весь молодий боездатний еле-

* Член мельниківської ОУН К.Радзевич з цього приводу писав, що "всі заходи ПУН в напрямі творення українського війська напередодні війни з большевиками закінчилися невдачею через безглузду політику гітлерівської Німеччини". Однак і за цих обставин мельниківці не відмовлялись від співпраці з німцями. В інструкціях ПУН "на час подій" (травень 1941 р.) говорилось: 4. Формувати партизанські ударні групи для сумісної з німецькою армією боротьби з советськими військами".

мент" мельниківців включили до своїх похідних груп, бо начебто не хотіли "робити пропагандивні паради у хвості чужих армій". А у травні 1941 р. голова ПУН об'їхав генерал-губернаторство для "перегляду наших сил".

Крім обох частин ОУН, готувалися у військовому відношенні до майбутніх подій й інші політичні проводи українства. Зокрема, колишній військовий писар гетьмана Скоропадського полк. І.Полтавець-Остриця розробляв плани створення розгалуженої мережі організацій "Українського народного козацького руху" (УНАКОР). Сторону Директорії УНР прийняв, як вже говорилося вище, відомий Т.Боровець-Бульба, організатор "Поліської січі". Зрозуміло, що всі ці спроби започаткувати якусь українську збройну силу робилися під пильним наглядом німців. Останні йшли на це свідомо, дозволяючи лише формування допоміжних військових підрозділів і категорично відкидаючи саму гадку про можливість створення "Української армії", союзної гітлерівському вермахту.

Залучення сил української еміграції до антирадянської діяльності у зв'язку з підготовкою війни проти СРСР здійснювалося переважно по лінії спецслужб Німеччини, які мали різні погляди на це питання. У своїх спогадах колишній начальник VI-го управління Головного імперського управління безпеки рейху В.Шелленберг скаржиться на постійні суперечки на цьому ґрунті між начальником гестапо Г.Мюллером і начальником абверу В.Канарісом. Вони стосувалися насамперед "використання українських націоналістичних лідерів Мельника і Бандери на польсько-російських рубежах".

"Військова таємна служба, - писав В.Шелленберг, - бажала використати ці українські групи. Мюллер заперечував. Він вважав, що націоналістичні лідери переслідують власну політичну мету і, як правило, користуються зовсім неприпустимими методами роботи. Їхні дії викликають постійний неспокій серед основної маси польського населення"²⁶². Якщо ці "дипломатичні" вис-

лови перевести на звичайну мову, то справа полягала у тому, що абвер оцінював українських націоналістів з огляду можливості їх активного використання у диверсійно-розвідувальній діяльності в радянському тилу і закривав очі на те, якою ціною і якими методами буде виконано завдання. Щодо органів гестапо і СД, то вони були зацікавлені насамперед у підтриманні порядку на окупованій польській території, де дислокувалися основні сили обох проводів ОУН.

В генерал-губернаторстві все частішими ставали сутички між членами українських націоналістичних організацій і польським населенням. Тому "неприпустимі методи роботи" ОУН, про які говориться у спогадах В.Шелленберга, це не що інше, як терористичні дії проти поляків, акти помсти за минуле. Це не могло не турбувати німців. Але головне, що їх в той час бентежило, те це побоювання, що нерозважлива поведінка українства завдасть шкоди маскувальним заходам щодо розгортання німецьких збройних сил на польській території, штовхатиме поляків до співпраці з радянською розвідкою.

Німецькі побоювання до певної міри справдилися. Відомо, що від поляків радянська розвідка отримала чимало цінних даних про концентрацію і розгортання бойових частин вермахту, їх готовність до наступу тощо. Правда, з іншого боку, не хто інший, як поляки, склали 52,4% німецької агентури, яка була перекинута в СРСР і схоплена органами держбезпеки. За цим показником українці помітно поступалися - лише близько 30% ²⁶³.

Водночас поведінка багатьох членів ОУН в генерал-губернаторстві нерідко виставляла українство у непривальному вигляді. Так, в листі до відомого українського військового діяча, генерал-хорунжого В.М.Петрива, датованому 7 серпня 1941 р., один з його кореспондентів пише: "В Холмщині прокликають галичан, що тепер вже наострюють свої черевики у напрямі на Львів. Результат їх перебування на "посадах" в Холмщині - повна ком-

прометація українства в очах населення і німців, виграли від цього поляки"²⁶⁴.

Мали місце й більш прикрі факти. Ще до початку війни обидві частини ОУН стали зводити рахунки одна з одною. "В ОУН почалася вже "мокра робота". Оце одержали вістки, - пише 31 жовтня 1940 р. згадуваному В.Петриву довірена особа гетьмана П.Скоропадського В.Мурашко, - що почали в губернії взаємно себе обстрілювати. Не стало поляків - вправляють на собі, бодай послідовні"²⁶⁵.

Негативне враження справили відносини між обома проводами ОУН і на письменника У.Самчука, котрий в цей час перебував у Кракові. Він писав у своїх споминах, що між бандерівцями і мельниківцями "велася завзятуша, не на життя, а на смерть, конкурентна боротьба". При цьому замість порозуміння кожна з сторін, за словами У.Самчука, "навперейми готувалися до перебрання влади в Україні"²⁶⁶.

Не важко збагнути, що це бачили й відповідні німецькі служби. З цього приводу цікаву точку зору висловив в одному з своїх листів І.Фещенко-Чопівський. У листі від 2 травня 1941 р. до К.Мацієвича він писав: "Грунт хитається - спори мельниківців й бандерівців зле діють на опінію УНО і серед українського громадянства і серед німців... Хоча на Холмщині німецька влада натискає на бандерівців, але це ослаблює авторитет мельниківців"²⁶⁷.

Проте не тільки гестапо і СД виявляли невдоволення поведінкою ОУН С.Бандери. Гостро реагував на численні публікації у пресі ОУН статей і матеріалів про Україну, про боротьбу за українську державність й зовнішньополітичний відділ нацистської партії. На його думку, такі публікації до певної міри демаскували заходи німецької сторони щодо підготовки нападу на СРСР, сприяли розповсюдженню чуток, що нібито німці воюватимуть за українську справу, породжували непотрібні ілюзії.

Тому на початку вересня 1940 р. зовнішньополітич-

ний відділ нацистської партії в одному з своїх документів наполягав на забороні діяльності на території рейху бандерівської ОУН. При цьому підкреслювалося, що ця Організація після приєднання Західної України до Радянського Союзу "втратила залишки свого політичного значення".

З цим не погодився шеф абверу В.Канаріс, котрий краще за своїх "партайгеноссе" оцінював можливості використання бандерівської ОУН у війні проти СРСР. На його думку, як пише В.Косик, "з врахуванням політичної ситуації такі радикальні заходи проти ОУН були зайвими і недоцільними"²⁶⁸.

Попри всі негаразди, які характеризували стан організованого українства на територіях, що перебували під контролем Третього рейху, найбільш підготовленою у всіх відношеннях до початку війни виявилася саме ОУН С.Бандери. Лише бандерівці мали чітку і ясну програму дій, схвалену у квітні 1941 р. Її великим збором ОУН, здисципліновану й зорганізовану силу членства як за кордоном, так і на Західній Україні. За словами вже згаданого У.Самчука, у лавах бандерівської ОУН були "всі основні динамічно-активні сили організації, гарячі, патріотичні голови, довголітні мученики тяжких тюрем, заслань, вигнань з-під усіх "визволень" і учасників усіх активних підприємств нашого опору".

Йдучи на пряме співробітництво з гітлерівцями, мовчки погоджуючись з тим, яка їм відводилася роль у поході на Схід, бандерівці водночас трималися найбільш незалежно, мали власну точку зору, вміло конспірували від німців свої плани конкретних дій. І цікаво, що це не могли не визнати їхні політичні противники. Так, характеризуючи активізацію і піднесення українства напередодні війни, С.Довгаль (з середовища УПСР) вважав, що в цьому заслуга бандерівців. "І все ж бандерівці, - пише він в листі від 6 червня 1941 р. до генерала В.Петрива, - є співники широких кіл громадськості, бо вони пропонують зговор, а не підпорядкування". В іншому листі від 7 липня ц.р. Довгаль зазначає, що "група Бандери випере-

дила групу Мельника й має більше активного елемента, який шукає шляхів до співпраці з громадянством"²⁶⁹.

Позитивно оцінював діяльність прихильників С.Бандери й відомий діяч гетьманського руху полк. Б.Гомзин. За його словами, "так звані бандерівці мають у собі багато правди. Вони постали проти "людей у масках", тобто тих діячів, у котрих слова розходилися з справами і котрі, не маючи твердої політичної лінії, виступають іграшками в руках інших"²⁷⁰.

Енергійність і наполегливість С.Бандери і його прихильників у досягненні поставленої мети визнавали й німці. З цього приводу полк. Штольце на допиті в радянських органах влітку 1945 р. говорив: коли на зламі 1940/1941 років А.Мельник виїхав на довгий час до Італії, то його Організація послабила свою активність і "Бандера по суті очолив націоналістичну діяльність і підпільну роботу, особливо в областях Західної України"²⁷¹.

Радянська сторона, як вже відмічалось, теж вважала, що бандерівці в стосунках з німецькими службами поведуться більш незалежно, аніж їхні опоненти. У вже згаданому документі НКДБ УРСР від 31 травня 1941 р. зазначалося: "Мельниківці відкрито підтримують зв'язок з гестапо. Німці самі переправляють емісарів Мельника на наш бік. Бандерівці ж не дозволяють своїм членам, минуючи провід, зв'язуватися з німцями. Всі розвідувальні дані і завдання диверсантам, шпигунам і терористам, які перекидаються на наш бік, німці передають через бандерівський провід. Німці, на відміну від мельниківців, не перекидають бандерівців на нашу територію, а лише відкривають для них кордон в попередньо обумовленому місці"²⁷².

Отож, наведені вище факти, мабуть, найточніше оцінюють лінію поведінки бандерівської ОУН, її позицію, дають уявлення про характер стосунків між Револуційним проводом і Німеччиною, котрі різнилися від поведінки інших політичних сил українства, які співпрацювали з німцями, відмовившись фактично від

самостійних дій.

Події в той час вже наблизились до позначки, що відділяла мир від війни, могутність Німеччини від її краху, злет ОУН та її надії від падіння. Проте тоді ще перспективи боротьби всім діючим особам здавалися найблискупчішими. Нездоланна могутність німецького вермахта мала гарантувати успіх, і кожний бачив його крізь свої окуляри. Готувалася скористатися з цього й ОУН. В напрямних бандерівського проводу "Боротьба й діяльність ОУН під час війни (травень 1941 р.) прямо наголошувалось, що ОУН "використає війну з СРСР для розгортання боротьби за суверенну соборну українську державу, за прискорення її здобуття"²⁷³. Як пише Л.Шанковський, "ОУН зуміла вишикувати до бою сильну підпільну армію, що мусила відіграти значну роль в майбутніх подіях"²⁷⁴. І треба відзначити, що зроблено було немало.

Цікавою є оцінка діяльності ОУН напередодні війни, яка міститься в обіжнику НКДБ УРСР від 10 квітня 1941 р. В ньому, зокрема, підкреслюється, що діяльність оунівських організацій останнім часом помітно активізувалася: "ведеться посилене вербування і підготовка нових кадрів, розгорнута робота щодо придбання зброї, набоїв, санітарного майна, відпрацьовуються мобілізаційні плани, збільшується кількість терористичних актів проти радянських і партійних працівників". У квітні-травні 1941 р. на території західних областей України було здійснено 110 терористичних актів, підпалів нападів, вчинених боївками ОУН²⁷⁵.

На підставі донесень органів держбезпеки складалося враження, що ОУН веде на території західних областей роботу "стосовно підготовки до збройного виступу проти Радянського Союзу, наміченому на весну 1941 р." На підставі зазначеного 14 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли спеціальну постанову про ліквідацію контрреволюційних організацій в західних областях України²⁷⁶.

Втім, активна боротьба радянської влади проти націоналістичного руху почалася раніше. Вже 15 вересня 1939 р. Л.Берія у директиві про організацію роботи органів НКВС у звільнених районах західних областей України і Білорусії зобов'язав здійснити арешти "найбільш реакційних представників урядових адміністрацій (їдеться про поляків-авт.), а також "керівників контрреволюційних партій". До 28 вересня ц.р. оперативна група № 1 НКВС СРСР затримала в Західній Україні 923 чоловіки, переважно поляків. Але серед них були також "активні члени і керівники антирадянських політичних партій УНДО, ОУН, УПСР, УСДРП"²⁷⁷.

У квітні - жовтні 1940 р. прикордонні війська НКВС знищили 38 бойових груп ОУН у кількості 486 чоловік, котрі намагалися тимчасово перейти на територію польського генерал-губернаторства. Водночас вдалося ліквідувати ряд проводів в Галичині і на Волині, знешкодити 7 націоналістичних організацій у Станіславській області. У зв'язку з цим провідник обласного проводу О.Луцький був змушений перебратися до Кракова, а обласний референт "Юнацтва" Д.Клячківський, майбутній командир УПА, був схоплений чекістами*.

З'явившись до С.Бандери, О.Луцький доповів йому про стан справ у підпіллі на Західній Україні. За його словами, це справило на провідника гнітюче враження. С.Бандера начебто сказав: "ОУН знаходиться на самому дні, ми маємо дуже слабкий вплив у масах. Г.ри такому становищі жодна з держав Заходу говорити з нами не стане, і на будь-яку реальну підтримку зі сторони Німеччини ми розраховувати не можемо"²⁷⁸.

* Про погром, вчинений більшовиками проти ОУН на Станіславщині, свідчить й В.Яшан. Він пише: "Ту організацію досить основно і таки міцно пересіяло НКВД і багато її членів виловило та знищило. Мало кому пощастило належно замаскуватись або заховатись" (Яшан Василь. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні 1941-1944. Торонто, 1989. - С.61).

Удари по націоналістичному підпіллю продовжувалися і надалі. Так, з 1 січня по 15 червня 1941 р. органами НКВС-НКДБ було ліквідовано 38 "політичних" і 25 "кримінальних" (за термінологією чекістів-авт.) організацій ОУН загальною кількістю 273 особи. Заарештовано 212 посібників націоналістів. Водночас у східні райони СРСР було депортовано 3073 родини (11329 чоловік), котрих вважали сім'ями перебуваючих на нелегальному становищі членів ОУН, або тих з оунівців, які були репресовані²⁷⁹.

Як свідчать документи НКВС, в 1939-1941 рр. каральні органи нанесли головний удар по польським організаціям. Це до певної міри захистило від більших втрат українське націоналістичне підпілля. Разом з тим захоплені архіви польських поліцейських установ дали можливість НКВС отримати додаткові відомості про ОУН, її мережу, кадри.

Визнає втрати, понесені підпіллям ОУН напередодні війни, і відомий діяч ОУН-УГВР М.Прокоп. Він, зокрема, пише: "Більшовикам удалося завдати ОУН декілька дошкульних ударів і здобути частинні інформації про керівні кола організованого спротиву. Результатом цього були кількакратні ширші арешти членів ОУН, вслід за якими пройшли процеси і засуди в Галичині і на Волині"²⁸⁰. За його даними, на кінець 1941 р., тобто після відступу червоних, у підпорядкуванні Революційного проводу було майже 12 тис. членів і 7 тис. чоловік юнацтва. Ця кількість організованого членства була недостатньою для тієї широкомасштабної діяльності, яку планувала вести бандерівська ОУН на всій території України*. Організація також на цей час не мала у своєму розпорядженні необхідної кількості навчених військових кадрів, запасів зброї і спорядження. Потрібен був час,

* Для порівняння на початку війни підпільні сили Фронту литовських активістів нараховували 36 тис. членів (Солсбери Г. 900 днів. Переклад з англійської. М., 1994. - С.164-165).

щоб подолати вказані труднощі. І наступні події це підтвердили. До активних форм боротьби ОУН С.Бандери спромоглися перейти лише з весні 1943 р.

Хоч ОУН й зазнала помітних втрат у протиборстві з НКВС-НКДБ, проте її діяльність продовжувала турбувати радянське керівництво. В документі НКДБ УРСР від 31 травня 1941 р. відмічалось: "оунівці знову активізували роботу, не дивлячись на значні вилучення оунівських кадрів, в усіх західних областях УРСР все продовжують діяти нелегальні організації ОУН..". За станом на 15 червня 1941 р. органи держбезпеки мали відомості про 51 організацію ОУН(274 особи), більшість яких діяла на території Волинської і Тернопільської областей України²⁸¹. Проводився розшук майже тисячі нелегалів ОУН.

Звичайно, на західноукраїнських теренах діяли підпільні організації обох проводів ОУН. Однак, як вже зазначалося, НКВС-НКДБ беззастережно віддавали перевагу бандерівцям. У вищезгаданому документі від 31 травня 1941 р. підкреслювалося, що Бандера "зумів підпорядкувати своєму впливові значну частину Організації, яка складається в основному з молоді" і має "майже неподільний вплив на нашій території", тобто в західних областях України²⁸².

Не дивлячись на упереджене ставлення до своїх противників, органи держбезпеки УРСР давали їм таку характеристику: "Оунівці-нелегали є добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством"²⁸³.

Оцінюючи готовність до рішучої боротьби за незалежну Україну як ОУН С.Бандери, так й ПУН А.Мельника, слід визнати її в цілому недостатньою стосовно тих завдань, які висувалися. Як згадував пізніше З.Пеленський, "націоналістичний рух, очолюваний між обома війнами на ЗУЗ єдиною ще в тому часі Організацією українських націоналістів, не виявився спроможний обійняти своєю дією переважної кількості українського

робітництва, значних частин українського селянства та українського міщанства і т.зв. "опортуністичної" української інтелігенції"²⁸⁴. Це ж стосувалося й впливу ОУН у Наддніпрянській Україні. Як говорить у вступі до постанов ІІ великого збору ОУН, які вийшли окремою брошурою в 1941 р., протимосковські акції з огляду на "основі відмінності умовин революційної праці на східноукраїнських землях не дали змоги досягти Організації того рода зовнішньополітичних успіхів, які здобула ОУН у боротьбі з Польщею".

Не можна визнати продуманою до кінця і стратегічну лінію поведінки Революційного проводу ОУН у площині порозуміння з іншими силами організованого українства, які прагнули взяти активну участь у змаганнях за відновлення української державності. У політичних постановах, прийнятих на ІІ великому зборі ОУН (квітень 1941 р.), наголошувалося, що лише бандерівський провід ОУН одноосібно стає на чолі тих українських революційних течій, котрі "змагають до повного розвалу СРСР". Щодо так званих "українських опортуністичних партій", як мельниківська ОУН, гетьманці, УНР, УНДО, есери, есдеки та інші, то їх бандерівська ОУН мала рішуче поборювати²⁸⁵.

Тим часом у середовищі отих "опортуністичних партій" гарячково вивчалися можливості спільних дій всього організованого українства, включаючи й обидва проводи ОУН. У листі одного з діячів УПСР С.Довгаля до "високоповажного пана професора" (можливо йдеться про В.Кубійовича або ж про О.Мицюка) від 5 червня 1941 р., котрий зберігається у паперах генерал-хорунжого В.Петріва, викладається програма створення загальноукраїнського центру, який б керував діяльністю по відновленню української держави. Таким органом мала стати Державна рада, котра очолювалася вибраним з її середовища провідником нації. На нього покладался обов'язок репрезентувати українські змагання у державному будівництві. Провідник нації мав перебрати повноваження від голови Директорії УНР А.Лівицького.

Найближчим завданням Державної ради вважалося створення єдиної Української народної партії (УНП), до якої пропонувалося вступити всім "державотворчим силам українського народу". Щодо існуючих політичних груп, як легальних, так і нелегальних, то вони мали бути ліквідовані. На думку авторів цього проєкту, організація УНП " внесе примирення не тільки в ряди політично думаючих одиниць, але усуне причини боротьби в ОУН та УНО". Стосовно долі ОУН, то вона підлягала ліквідації в інтересах "української визвольно-державної справи". При цьому підкреслювалося, що до "ОУН в громадських колах панує повна недовіра"²⁸⁶.

Таке ставлення до ОУН, як свідчить зміст вказаного листа, пояснювалося насамперед тим, що проти декількох провідних діячів як мельниківського, так і бандерівського проводів, висувалися звинувачення у зраді української справи на користь Польщі й більшовиків, які до цього часу начебто не відведені. Однак відомо, що бандерівці називали у цьому контексті прізвища О.Сеник-Грибовського і Я.Барановського як польських конфідентів, мельниківці - Я.Горбового, котрий, за їхніми відомостями, співпрацював з НКВС.

Незабаром після II великого збору ОУН бандерівці раптово змінили своє ставлення до інших політичних проводів організованого українства і виступили разом з УНО Т.Омельченка ініціаторами чергової "консолідаційної акції" напередодні нападу Гітлера на СРСР. Впродовж травня - першої половини червня 1941 р. представники бандерівської ОУН, зокрема Є.Врєцьона, вели переговори в Празі, Берліні та інших містах з відомими українськими політичними діячами, схиляючи їх до участі в запланованій акції. Наприкінці травня - на початку червня 1941 р. емісари бандерівського проводу ОУН провели у колишній польській столиці переговори з представниками Державного центру УНР, на яких досягли згоди стосовно спільних дій.

В середині червня 1941 р. до Кракова прибув президент Державного центру УНР А.Лівицький, котрий

зустрівся з бандерівським керівництвом, а також мав бесіду з представником мельниківського ПУН полк. Р.Сушком. На підставі проведених переговорів А.Лівицький виніс враження, що обидві фракції ОУН схилиються до того, щоб "дозволити Урядові УНР обняти владу в Україні" з урахуванням інтересів різних течій української політичної думки²⁸⁷.

Особливу увагу бандерівці у цей час приділяли генерал-хорунжому В.Петриву, надзвичайно популярної постаті серед військовиків. Згаданий діяч, хоч в цілому погоджувався з доцільністю створення "об'єднуючого органу", але, не знаючи ставлення до цього німецької влади, повівся досить обережно. В листі від 16 червня 1941 р. до генерал-поручника М.Омельяновича-Павленка Петрив писав, що запланована бандерівською ОУН акція може привести до "тих помилок, яких було допущено як два роки тому на Карпатській Україні, так й під час походу на Польщу"²⁸⁸.

Аналогічної позиції щодо ініціативи ОУН С.Бандери дотримувався й діяч УПСР С.Довгаль. Не відмовляючи бандерівцям у наполегливості й бойовитості, він також вважав, що було б "гріхом допускати їх до провідництва самих", враховуючи їх державну працю в Карпатській Україні. До того ж, на думку Довгалья, висловлену в листі від 11 травня 1941 р. до В.Петрива, бандерівська "ОУН не має бажання догодити з громадянством і вириває з кіл досвідчених діячів поодиноких осіб, яких має намір підпорядкувати своїй системі"²⁸⁹.

22 червня 1941 р. у Кракові відбувся Український національний з'їзд, який став останньою спробою консолідувати антикомуністичні сили українства напередодні війни. За даними ОУН С.Бандери, в роботі з'їзду взяли участь представники Державного центру УНР, гетьманського середовища, УНДО, ФНЄ Д.Паліва, інших політичних організацій, за винятком мельниківської ОУН. На з'їзді обрали Український національний комітет (УНК), головою якого заочно затвердили генерал-хорунжого В.Петрива, а секретарем - члена бан-

дерівської ОУН В.Горбового.

Проте з цієї широко розрекламованої акції нічого не вийшло. Учасники її у черговий раз продемонстрували невміння поступатися власними амбіціями, долати не на словах, а на практиці існуючі розбіжності, щиро прагнути до єдності в ім'я загальноукраїнських інтересів. Так, П.Скоропадський висунув умову, щоб у складі УНК не було представників від уряду УНР в екзилі. Коли ж з цим не погодились, то Гетьманська рада вирішила не брати участь в роботі комітету. Не краще вели себе й уенерівці. Не будучи впевненим у легітимності УНК, рішуче відмовився від запропонованої йому посади генерал-хорунжий В.Петрів. Не згодився від й обійняти пост військового міністра в уряді Я.Стецька, створеного 30 червня 1941 р.* До того ж, як свідчить активний учасник тих подій підполковник армії УНР М.Хронов'ят, відразу після завершення з'їзду секретар УНК В.Горбовий мало рахувався з думкою інших членів комітету і відверто намагався підпорядкувати його роботу інтересам бандерівської ОУН²⁹⁰.

Поміж тим, не можна не відзначити, що відгуки про Український національний з'їзд, докотилися, зокрема, до Франції і викликали заінтересованість серед української еміграції. М.Шумицький в листі від 9 липня 1941 р. до бібліотекаря Української бібліотеки ім.С.Петлюри в Парижі І.Рудичіва, який в цей час перебував в Берліні, писав: "Чув я, що в Кракові відбувся якийсь Український конгрес. Був би радий почути від вас подро-

* Мотивуючи свою відмову від посади голови УНК, В.Петрів у листі від 26 червня 1941 р. до В.Горбового писав, що зініційована бандерівцями об'єднуюча акція лише тоді матиме сенс, якщо до неї приєднаються або ж "бодай не будуть перешкоджати" групи, А.Мельника, П.Скоропадського і А.Лівицького. Коли ж цього не станеться (а саме це мало місце), то на думку генерала всяка спроба об'єднання призведе лише до утворення "ще одної групи на еміграції та збільшення розбиття".

биці. - Чи справа йде про якусь приватну нараду, чи це є з'їзд цілої еміграції? Безумовно, в цей мент нам необхідно об'єднати всі наші сили"²⁹¹. Такою була загальна думка, а практичні результати, як ми знаємо, виявилися нульовими.

Отож, спроба бандерівської ОУН виступити в ролі чільної політичної організації і залучити до співпраці інші політичні проводи українства зазнала невдачі. Це, як здається, мало поважні наслідки, штовхнули Революційний провід ОУН на більш рішучі дії щодо своїх політичних суперників. За словами сучасного політолога з Канади В.Поліщука, бандерівці, "знаючи, що неспроможні консолідувати не тільки всіх оунівців розколотої ОУН, але й інших "державників" на зразок Василя Мудрого, вирішили діяти "по-революційному"²⁹²; тобто стали на шлях збройного поборювання всіх своїх опонентів.

Обраний бандерівською ОУН шлях безкомпромісної боротьби не був їх винахідом, а відповідав тогочасним реаліям. 16 червня 1941 р. у листі до Є.Врецьони ген.В.Петрів писав, що тепер у Європі: "робиться політика "Бісмарксистем", політика реальностей - крові й заліза, й біда тим, хто хоче ще жити в ілюзіоністичних способах минулого". І Петрів ставить перед Врецьоною, як представником ОУН С.Бандери, таке сакраментальне питання: "А чи має наша еміграція в руках залізо й чи готова віддати не хитаючись кров?" Як бачимо, лише бандерівці виявилися готовими взяти до рук "залізо"²⁹³.

Не увійшовши до складу УНК і прагнучи до реваншу, мельниківці виступили з пропозицією об'єднання всіх українських комбатантських організацій. Попередньо це питання було обговорено на нараді за участю Р.Сушка і М.Капустянського, на яку були запрошені ген. М.Омельянович-Павленко та голови комбатантських організацій Варшави, Праги, Берліна і Кракова. 29 червня 1941 р. у Кракові відбувся установчий з'їзд Української генеральної ради комбатантів (УГРК). Головою Ради обрали генерал-поручника М.Омельяновича-

Павленка, а одним з його заступників став військовий референт ПУН генерал-хорунжий М.Капустянський. До складу Ради увійшов також член ПУН полковник Р.Сушко. На думку мельниківців, УГРК мав провести "підготовчу роботу до організації української збройної сили".

Безумовно, А.Мельник був впевнений в тому, що матиме вирішальний вплив на творення майбутньої української армії, а звідси - й на політичне і громадське життя в Україні. Але й від УГРК не було ніякої користі, бо прагнення мельниківців надати діяльності цієї організації партійний, а не загальноукраїнський, характер призвело до її розвалу.

За словами відомого українського військового діяча генерала В.Курмановича в листі від 6 серпня 1941 р. до В.Петрива, згадані вище акції щодо об'єднання українства виявилися дуже запізнілими, бо цю справу "треба було заздалегідь робити, щоб німецькі власті бачили, що українці це-одноцілий блок, з яким муситимемо мислити, а не численні організації, котрі одна одну поборюють". Такої ж думки дотримувався й генерал-хорунжий В.Петрів, який вважав, що створення "наспіх перед самим вибухом війни та з неясними устремліннями" УНК не дало тих результатів, що очікувалися²⁹⁴.

Взагалі останні місяці перед війною позначились великою активністю усіх політичних проводів українства у чергових спробах з'ясувати ставлення вищих нацистських кіл до майбутнього України. "Тут, здається, - писав 13 травня 1941 р. з Берліна до М.Антоновича Ю.Косач, - повстало коло восьми урядів кївських, але, мабуть, і на цей раз з хмари буде малий дощ"²⁹⁵. Знову і знову до імперської канцелярії, інших установ Третього рейху йшли меморандуми: 14 квітня - від ПУН А.Мельника, 3 червня - від УНО Т.Омельченка, 10 червня - від В.Кубійовича (УЦК) і знову від Т.Омельченка (УНО).

Винахідливіше повелися бандерівці, які свій меморандум адресували відповідним німецьким чинникам 23 червня 1941 р., коли вже розгорнулися бойові дії і могла надійти інформація про сприяння націоналістів діям намецьких військ.

З огляду на зазначене слід зауважити, що всі згадані вище меморандуми не мали успіху, а, навпаки, завдали шкоди українській справі. Німці ще раз пересвідчились, що політичні проводи українства продовжують перебувати у стані взаємного побороювання один одного, нездатні виступити як єдина сила. Чого вартий, наприклад, був меморандум В.Кубійовича і Т.Омельченка від 10 червня 1941 р., коли в ньому висувалася пропозиція, щоб "керівні німецькі кола встановили контакт з Українським політичним центром" (?) і довірили керівництво українською нацією полк. А.Мельнику, який начебто у 1918 р. був "завойовником Києва"²⁹⁶.

В цілому ж, характеризуючи бойову готовність усіх антикомуністичних сил українства, у тому числі й обох провідів ОУН, до участі у подіях, які б мали привести Україну до здобуття державної незалежності, слід визнати її далеко незавершеною і недостатньою. Насамперед не було досягнуто взаємної згоди між усіма зацікавленими сторонами у контексті майбутніх дій, не вдалося з'ясувати позицію Німеччини. Було багато задумів, прагнень, але обмаль конкретних результатів.

Як писав згодом відомий діяч мельниківської ОУН О.Ольжич, характеризуючи становище в керівних колах українства напередодні Другої світової війни (1939 р.), а на нашу думку це в повній мірі стосується й червня 1941 р., українські діячі або політичні гуртки "кожний на свій лад накресливали розв'язку української справи, і цю розв'язку ставлячи як одиноко спасенну, накидаючися з тими розв'язками - всім і вся, навіть по чужих кабінетах"²⁹⁷.

І ще одна важлива обставина. Напередодні німецько-радянської війни усі політичні проводи українства глибоко помилялися в оцінці суспільно-політичного

становища в Україні, вважаючи, що більшість українського населення виступить проти радянської влади, підтримає гасла творення незалежної України. Це була чергова ілюзія.

Ще наприкінці 1938 р., коли увага українства була повернута до подій в Карпатській Україні, вже згадуваний Є.Вировий застерігав проти помилкового твердження, що український народ в своїй основній масі готовий до безкомпромісної боротьби за державну самостійність. В листі від 27 грудня 1938 р. до Гр.Лисюка він писав: "...Ще серед українського народу багато темряви, ще багато українців самі несвідомі того, хто вони є і як далеко ми од тих націй як німець, француз, поляк або чех...". І з цим фактом, на погляд Є.Вирового, слід рахуватися, а не мріяти "про великі плани, які без свідомого народу однаково не вдасться першевести"²⁹⁸.

Отож, не дивно, що у настроях української політичної еміграції оптимізм часто-густо перемішувався з песимізмом. Так, в листі від 2 квітня 1941 р. до генерала В.Петрива редактор часопису "Нація у поході" Б.Гомзин писав: "Коли я підраховую сили окремих українських груп, то приходжу до висновку, що ні одна з них, навіть при існуванні решти, не має змоги бути силою, що зможе за даних умовин з честю вийти з тисків зовнішнього світу". І з цього робився висновок, що у кінцевому рахунку "Москва виграє"²⁹⁹.

Як писав у своїх спогадах У.Самчук, учасник тих подій, українська політична еміграція у цей "зірковий" час перебувала "постійно в стані хворобливого збудження" і в ній було "замало концентричної енергії, щоб стати зосередженою цілістю". Сам письменник, хоч і покладав великі надії на Німеччину, але все ж визнавав, що "нелегко було уявити собі нашу батьківщину в її незалежній формі"³⁰⁰.

Якщо ж спробувати охарактеризувати час від проведення I великого збору ОУН до передня нападу Німеччини на Радянський Союз, то можна дійти висновку, що ОУН за цей період домоглася видатних

успіхів, перетворилася попри всі негаразди з відносно невеличкої політичної організації в провідну силу українського національно-визвольного руху, яка мала підтримку серед переважної більшості населення західних областей України, а за сприятливих обставин могла розраховувати й на розуміння мешканців інших регіонів.

Однак розкол в ОУН, який стався в лютому 1940 р., обмежив здатність українських націоналістів виступити вирішальним чинником в боротьбі за відновлення української державності. А відсутність єдності в лавах організованого українства взагалі ставила під сумнів можливість досягнення якихось позитивних результатів. Слід погодитися з думкою У.Самчука, що "...віддана на "власні сили", без союзників і запілля, наша визвольна коцепція реально не могла мати надії на успіх..."³⁰¹.

ПРИМІТКИ

¹ ЦДАГО України. - Документи Закордонної (празької) групи Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). - Матеріали Українського національно-політичного об'єднання за кордоном.

² Те саме. - Особисті документи Ю.Колларда.

³ ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.

⁴ Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - Торонто, 1970. - С.115-119, 144-149.

⁵ Те саме. - С.152.

⁶ Свобода. Український щоденник. Урядовий орган запомогової організації Український народний союз. - Джерсі сіті, Нью-Джерсі, США за 2 липня 1936 р.

⁷ Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - С.162.

⁸ Шанковський Л. Історія українського війська. - К., 1991. - С.13.

⁹ Український націоналіст. - Рік II. Ч.6-7. - Червень-липень 1934. - С.2.

¹⁰ ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.

¹¹ Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - С.170.

¹² ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Лист Є.Коновальця від 24 квітня 1930 р. до В.Мартинця.

¹³ ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Звіт голові ПРУН у справі I конференції ОУН на ЗУЗ.

14 Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - С.166.

15 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Звіт голові ПРУН у справі I конференції ОУН на ЗУЗ.

16 Книш Зиновій. Дрижить підземний гук. До 25-ліття Організації українських націоналістів. - С.121.

17 Те саме. - С.109.

18 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Звіт голові ПРУН у справі I конференції ОУН на ЗУЗ.

19 Те саме. - Документи проводу ОУН. - Матеріали наради членів ПРУН 9-11 жовтня 1929 р.

20 ЦДАГО України. - Особисті документи полк Армії УНР В.Филоновича.

21 Те саме. - Документи проводу ОУН.

22 Те саме.

23 Український націоналіст. - Рік II. Ч.6-7. - Червень-липень 1934. - С.6-7.

24 Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. - С.73.

25 Український націоналіст. - Рік I. Ч.1. - Вересень 1933. - С.4.

26 ЦДАГО України. - Особисті документи В.Садовського.

27 Те саме. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филиновича.

28 Те саме.

29 ЦДАГО України. - Особисті документи Ю.Колларда.

-
- 30 Те саме. - Документи проводу ОУН.
- 31 Те саме.
- 32 ЦДАГО України. - Політичний інформаційний бюлетень (Довірочно). - № 1. - 15.XI.1928 р. - С.9-11.
- 33 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.
- 34 Те саме.
- 35 ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.
- 36 Те саме. - Документи проводу ОУН.
- 37 Те саме.
- 38 Те саме.
- 39 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
- 40 Український націоналіст. - Рік I. Ч.1. - Вересень 1933. - С.9-10.
- 41 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
- 42 Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.
- 43 Те саме. - Особисті документи Ю.Колларда.
- 44 Український націоналіст. - Рік II. Ч.6-7. - Червень-липень 1934. - С.2.
- 45 Фермі Лаура. Атоми у нас дома. Переклад з англійської. М., 1959. - С.109.
- 46 Ардаматський В. Розплата. К., 1969. - С.449.

47 ЦДАГО України. - Представництво ЗУНР в Канаді.
- Меморандум В.Босого до Гетьманської управи в Берліні,
до Головної січової централі в Чикаго, до Галичини стосовно
своїї діяльності в 1914-1924 рр.

48 Те саме. - Особисті документи С.Русової і Ю.Русова.

49 ЦДАГО України. - Особисті документи М.Мухина.

50 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.

51 Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. К., 1994. - С.203-204.

52 Кричевський Р. ОУН в Україні. ОУН з і ЗЧ ОУН.
Прицинок до історії українського націоналістичного руху. -
Нью-Йорк - Торонто, 1962; Львів, 1991. - С.8.

53 Бульба-Боровець Тарас. Армія без держави. Львів,
1993. - С.15.

54 ЦДАГО України. - Особисті документи М.Антоновича.

55 Те саме. - Особисті документи полк. Армії УНР
В.Филоновича.

56 Те саме. - Особисті документи Х.Кононенко.

57 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії
УНР В.Филоновича.

58 Те саме.

59 Те саме.

60 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.

61 Те саме. - Документи Українського студентського
товариства "Зарево" в Берліні.

62 Те саме. - Документи полк. Армії УНР
В.Филоновича.

-
- 53 ЦДАГО України. - Особисті документи М.Мухина.
- 64 Те саме. - Документи Українського військово-наукового товариства в Празі.
- 65 ЦДАГО України. - Особисті документи підполк. Армії УНР В.Проходи.
- 66 Те саме. - Документи Союзу українських емігрантських організацій в ЧСР.
- 67 Те саме.
- 68 Книш Зиновій. Дрижить підземний гук. - С.25.
- 69 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
- 70 Те саме, ф.6, оп.1, спр.479, арк.12-13.
- 71 Український націоналіст. Рік II. Ч.5. - Січень 1934. - С.7.
- 72 Те саме. - Рік II. Ч.6-7. - Червень-липень 1934. - С.4-5.
- 73 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Звіт голові ПРУН у справі I конференції ОУН та ЗУЗ.
- 74 Те саме. - Документи проводу ОУН.
- 75 Чередниченко В. Націоналізм проти нації. К., 1970. - С.57.
- 76 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
- 77 Те саме.
- 78 Книш Зиновій. Дрижить підземний гук. - С.275-276.
- 79 Те саме. С.277, 321-328.
- 80 Шанковський Л. Історія українського війська. - С.14:

-
- 81 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії УНР. В.Филоновича.
- 82 Те саме, ф.1, оп.20, спр.6435, арк.22.
- 83 ЦДАГО України. - Документи полк. Армії УНР В.Филоновича.
- 84 Мірчук Петро. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісності. - Нью-Йорк, Торонто, 1961. - С.26.
- 85 Український націоналіст. Рік I. Ч.2-3. - Жовтень-листопад 1933. - С.4-6.
- 86 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6204, арк.20.
- 87 Те саме, ф.1, оп.20, спр.6434, арк.55.
- 88 Те саме, ф.1, оп.1, спр.429, арк.15.
- 89 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6434, арк.30.
- 90 Український націоналіст. Рік II. Ч.5. - Травень 1934. - С.2.
- 91 ЦДАГО України. - Листи полк. Армії УНР М.Чеботаріва до полк. Равич-Каменського.
- 92 Свобода. Український щоденник. Урядовий орган запомоготової організації Українського народного союзу. - Джерсі Сіті, Нью-Джерсі, США. - 2 липня 1936 р.
- 93 Баган Олег. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. Дрогобич, 1994. - С.104.
- 94 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6830, арк.34.
- 95 Український націоналіст. Ч.ІІ(12). - Листопад 1935. - С.4.
- 96 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6434, арк.31.
- 97 Український тиждень. Ч.52(158) за 23 грудня 1935 р.

-
- 98 ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
- 99 Те саме. - Документи проводу ОУН.
- 100 Баган Олег. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. - С.96-97.
- 101 Український націоналіст. - Рік II. Ч.5, - Травень 1934. - С.7-8.
- 102 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6204, арк.79.
- 103 Те саме. - Документи проводу ОУН.
- 104 Те саме.
- 105 Шухевич Степан. Мое життя. Спогади. Лондон, 1991. - С.591.
- 106 Український націоналіст. Ч.11(12). - Листопад 1935. - С.4.
- 107 Життя і смерть полковника Коновальця. Львів, 1993. - С.152.
- 108 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
- 109 Життя і смерть полковника Коновальця. - С.48.
- 110 Свобода. Український щоденник. Урядовий орган запомогової організації Українського народного союзу. - Джерсі-сіті, Нью-Джерсі, США за 2 липня 1936 р.
- 111 ЦДАГО України. - Особисті документи Ю.Колларда.
- 112 Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22-28 серпня 1993). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II. - Львів, 1994. - С.85-89.
- 113 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. Звіт

голови ПРУН в справі І конференції ОУН на ЗУЗ.

114 Те саме, ф.1, оп.20, спр.6434, арк.55.

115 Те саме. - Документи проводу ОУН. Звіт голові ПРУН в справі І конференції ОУН на ЗУЗ.

116 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Лист Є.Коновальця від 6 травня 1930 р. до В.Мартинця.

117 Євген Коновалець і його доба. - С.671-672.

118 Життя і смерть полковника Коновальця. - С.48.

119 ЦДАГО України, ф.6, оп.1, спр.479, арк.12-13.

120 Те саме. - Документи проводу ОУН. - Лист Є.Коновальця від 3 липня 1930 р. до "Канцлера" (О.Сеник-Грибовського).

121 Орловський С., Острович. Ерик Кох перед польським судом. Переклад з польської. М., 1962. - С.37.

122 Раушнінг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. Переклад з німецької. - Москва, 1993. - С.70.

123 Балей Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. К., 1996. - С.35.

124 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.

125 Те саме, ф.1, оп.20, спр.6396, арк.15 зв.

126 ЦДАГО України, ф.263, архівно-слідча справа № 49830 О.Букшованого, т.1, арк.36-38.

127 Те саме. - Документи проводу ОУН.

128 Львівські архієпархіальні відомості. - Ч.V. - 15 жовтня 1930 р.

-
- 129 ЦДАГО України; ф.263, архівно-слідча справа № 49830 О.Букшованого, т.1, арк.541.
- 130 Те саме. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
- 131 Те саме, ф.57, оп.4, спр.338, арк.90.
- 132 Раушнінг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. - С.98.
- 133 Д'яков Ю.Л., Бушуєва Т.С. Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер. Тайное сотрудничество 1922-1933. Неизвестные документы. - М., 1992. - С.340.
- 134 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6205, арк.38-39.
- 135 Раушнінг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. - С.103.
- 136 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Переклад з французької. - Львів, 1993. - С.43-44.
- 137 Євген Коновалець і його доба. - С.922-923.
- 138 Народна воля. - Скрептон, США. - 2 грудня 1937 р.
- 139 ЦДАГО України. - Документи Центрального виконавчого комітету представників українських емігрантських організацій в ЧСР.
- 140 Життя і смерть полковника Коновальця. - С.144.
- 141 Те саме. - С.165.
- 142 Дневник посла Додда. 1933-1938. - Переклад з англійської. М., 1961. - С.514.
- 143 ЦДАГО України. - Особисті документи Ю.Колларда.

-
- 144 Євген Коновалець і його доба. - С.476-480.
- 145 ЦДАГО України. - Особисті документи Ю.Колларда.
- 146 Дніпро. - 1994. - № 1. - С.138.
- 147 Життя і смерть полковника Коновальця. - С.151.
- 148 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.467.
- 149 Те саме.
- 150 Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі - ЦДІА України, м.Львів), ф.359, оп.1, спр.316, арк.55.
- 151 ЦДАГО України. - Особисті документи Ю.Русова.
- 152 Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петріва.
- 153 Те саме. - Особисті документи К.Мацієвича.
- 154 Те саме, ф.57, оп.4, спр.340, арк.5.
- 155 ЦДІА України, м.Львів, ф.359, оп.1, спр.316, арк.35-36.
- 156 Самчук Улас. На білому коні. Спомини і враження. Вінніпег, 1972. - С.55.
- 157 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
- 158 Те саме.
- 159 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО), ф.3833, оп.2, спр.55, арк.6-14.
- 160 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії

УНР В.Филоновича.

161 ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6434, арк.57.

162 Життя і смерть полковника. Коновальця. - С.151.

163 ЦДАГО України. - Документи Підготовчого конгресового комітету в Празі по скликанню Всеукраїнського національного конгресу.

164 Те саме. - Особисті документи С.Русової. - Щоденник.

165 Те саме. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.

166 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.

167 Те саме. - Документи Підготовчого конгресового комітету в Празі.

168 Те саме. - Особисті документи В.Проходи.

169 ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петручевича.

170 Донцов Д.М. Де шукати наших історичних традицій. Друге видання. Львів, 1941. - С.84-85.

171 ЦДА України, м.Львів, ф.359, спр.316, арк.40.

172 ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.

173 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.57.

174 Те саме. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.

175 Те саме. - Українське студентське товариство "Зарево" в Берліні.

176 ЦДАВО України. - Особисті документи С.Русової. - Щоденник.

177 Те саме. - Особисті документи В.Проходи.

178 Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.

179 ЦДАГО України. - Особисті документи полк. Армії УНР В.Филоновича.

180 Те саме.

181 История внешней политики СССР. В двух томах. М., 1980. - Т.1. - С.349-350.

182 ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.342, арк.26-26 зв.

183 Те саме. - Особисті документи Є.Вирового.

184 Риббентроп И., фон. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи. Переклад з німецької М., 1996. - С.122.

185 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.473.

186 Верт А. Россия в войне. 1941-1945. Авторизований переклад з англійської. М., 1967. - С.51.

187 Росоха Степан. Сойм Карпатської України (в 10-ття проголошення самостійності). Вінніпег, 1949. - С.57.

188 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.67.

189 Карпатська Україна у боротьбі. Збірник. - Відень. - 1939. - С.114.

-
- 190 ОУН. 1929-1954. Збірник статей до 25-ліття ОУН. - На чужині, 1955. - С.133.
- 191 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.68.
- 192 ЦДАГО України. - Особисті документи С.Русової. - Щоденник.
- 193 ЦДАГО України. - Особисті документи С.Русової. - Щоденник.
- 194 Те саме.-Документи Української громади в Німеччині.
- 195 Те саме. - Особисті документи В.Проходи.
- 196 Прокоп М. Україна і українська політика Москви. - Нью-Йорк, 1981. - С.92-93.
- 197 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.476.
- 198 ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.340, арк.10-11.
- 199 Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. - Т.1. Накануне. - Книга первая (ноябрь 1938. - декабрь 1940 г.). - 1995. - С.232.
- 200 Кричевський-Р. ОУН в Україні. ОУНЗ і ЗЧОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху. - С.6.
- 201 ЦДАГО України. - Особисті документи В.Проходи.
- 202 ЦДАГО України.- Особисті документи М.Литоновича.
- 203 Те саме.
- 204 Те саме. - Особисті документи С.Русової.

-
- 205 ЦДАГО України. - Особисті документи М. Антоновича. - Лист від 25 травня 1939 р. до батьків.
- 206 Йонг, де Л. Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне. Скорочений переклад з англійської. - Москва, 1958. - С.248.
- 207 Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя. - К., 1995. - С.78.
- 208 ВИЖ. - 1990. - № 12. - С.22.
- 209 Буллок Алан. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. В 2-х томах. Смоленськ, 1994. - Т.2. - С.262.
- 210 Генерал-полковник Ф. Гальдер. Военный дневник. 1939-1942 годы. М., 1968. - Т.1. - С.36.
- 211 На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. К., 1993. - С.450.
- 212 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. М., 1995. - Том 1. Книга первая. - С.335-336.
- 213 Гайвас Ярослав. Воля ціни не має. - Торонто, 1971. С.264-265.
- 214 Климишин М. В поході за волю. - Торонто, 1975. - Т.1. - С.243.
- 215 ЦДАГО України. - Особисті документи С. Русової. - Щоденник.
- 216 Те саме. - Особисті документи М. Антоновича.
- 217 На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. - С.454.
- 218 Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми

томах. М., 1989. - Т.3. - С.160.

219 Безыменский Л. Особая папка "Барбаросса". М., 1972. - С.148.

220 СССР-Германия. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. - Вильнюс, 1989. - С.92.

221 Прокош М. Україна і українська політика Москви. - С.97.

222 ЦДАГО України. - Особисті документи С.Русової. - Щоденник.

223 Абжаген Карл Хайнц. Адмирал Канарис. Переклад з німецької. Ростов-на-Дону, 1998. - С.199-200.

224 Шухевич Ст. Мое життя. Спогади. - С.600.

225 Климовський Е. Я был адъютантом генерала Андерса. Переклад з польської. - Москва. 1991. - С.25.

226 ЦДАГО України. - Документи редакції часопису "Українська дійсність".

227 Те саме. - Випуск Націоналістичної пресової служби Ч.51 за 30 листопада 1939 р.

228 Гайвас Ярослав. Воля ціни не має. - С.161.

229 ЦДАГО України. - Особисті документи М.Антоновича.

230 Гайвас Ярослав. Воля ціни не має. - С.211, 243-244.

231 ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.

232 ЦДАГО України. - Особисті документи С.Русової. - Щоденник.

-
- 233 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. - Т.1. Книга первая. - С.121.
- 234 Паньківський Кость. Роки німецької окупації. - Нью-Йорк, Торонто, 1965. - С.145.
- 235 Дніпро. - 1993. - № 2-3. - С.111.
- 236 ЦДАГО України.- Особисті документи М.Ангоновича.
- 237 Поліщук Віктор. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця) - Торонто-Варшава-Київ. - 1995. - С.189.
- 238 ЦДАГО України.- Особисті документи Ю.Колларда.
- 239 Дніпро. - 1993. - № 2-3. - С.111.
- 240 Чередниченко В. Націоналізм проти нації. - С.83-84.
- 241 На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. - С.455.
- 242 Колесник А. Грехопадение. Генерал Власов и его окружение. - Харьков, 1991. - С.58.
- 243 Шанковський Л. Історія українського війська. - С.19.
- 244 Бандера Степан. Мої життєписні дані. // Чайковський Данило. Московські вбивці Бандери перед судом. - Мюнхен, 1965. - С.439-445.
- 245 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. - Чорна книга бунту Яри-Бандери-Горбового. 1941 р.
- 246 Те саме. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича. - Лист О.Думина до Є.Петрушевича від 29 вересня 1938 р.
- 247 Те саме. - Особисті документи полк. Армії УНР

В. Филоновича.

248 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том. I. Книга первая. - С.283-287.

249 Военно-исторический журнал (далі - ВИЖ). - 1990. - № 11. - С.58.

250 ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.71, арк.3-10.

251 Те саме, ф.1, оп.23, спр.931, арк.104-104а.

252 ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.

253 ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.14, арк.45-47.

254 Україна. Наука і культура. Випуск 26-27. К., 1993. - С.203.

255 ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.340, арк.27.

256 ВИЖ. - 1990. - № 5. - С.39.

257 Українська дивізія "Галичина". Історико-публіцистичний збірник. К., 1994. - С.24.

258 Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том. I. Книга первая. - С.280.

259 Те саме. - Том. I. Книга вторая. - С.132.

260 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.926, арк.193-194.

261 ЦДАВО України, ф.3837, оп.1, спр.6, арк.18-18 зв.

262 Шелленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. Переклад з англійської. - Москва. 1991. - С.198-199.

263 Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Том 1. Книга вторая. - С.159.

264 ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.

265 Те саме.

266 Дніпро. - 1993. - № 2-3. - С.111.

267 ЦДАГО України.- Особисті документи К.Мацієвича.

268 Голос України. - 1993. - 22 травня.

269 ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.

270 Те саме. - Лист від Б.Гомзіна до В.Петріва від 2 квітня 1941 р.

271 Правда. - 1991. - 4 травня.

272 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том.І. Книга вторая. - С.190.

273 ЦДАВО України, ф.3833, оп.2, спр.1, арк.16.

274 Шанковський Л. Історія українського війська. - С.15.

275 Органы государственной безопасности в Великой Отечественной война. Сборник документов. Том 1. Книга вторая. - С.86, 194, 240.

276 Те саме. - С.139-140.

277 Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1. Книга первая. - С.96-97.

-
- 278 Дмитрук К. Безбатченки. - Львів, 1972. - С.115-116.
- 279 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1. Книга вторая. - С.154, 234-235.
- 280 Прокоп М. Україна і українська політика Москви. - С.144-145.
- 281 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1. Книга вторая. - С.191, 234-235.
- 282 Те саме. - С.189.
- 283 Те саме. - С.180.
- 284 Євген Коновалець і його доба. - С.503.
- 285 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.926, арк.192 зв.
- 286 Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.
- 287 Те саме.
- 288 Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.
- 289 Те саме.
- 290 Те саме.
- 291 ЦДАГО України. - Особисті документи І.Рудичіва.
- 292 Поліщук Віктор. Грка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця). - Торонто-Варшава-Київ, 1995. - С.191.
- 293 ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.

-
- 294 Те саме.
- 295 Те саме. - Особисті документи М. Антоновича.
- 296 ЦДАВО України, ф.КМФ-8, Т.454, ролик 92, кадри 825-833.
- 297 Ольжич О. Незнапому воякові. Заповідане живим. - С.310.
- 298 ЦДАГО України. - Особисті документи Є.Вирового.
- 299 Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В.Петріва.
- 300 Дніпро. - 1993. - № 2-3. - С.112.
- 301 Самчук Улас. На білому коні. Спомини і враження. - Торонто, 1972. - С.55.

ІМЕННИЙ ПОКАЗНИК

Айнкерт Е. - 145

Андерс -117

Андрієвський В. -19

Андрієвський В. - 124

Андрієвський Д. -6, 13, 14, 25, 35, 37, 40, 87, 106

Антонов-Овсієнко В. -45

Антонович В. -34

Антонович Д. -34

Антонович М. -34, 102, 107, 108, 113, 119, 124, 165

Антончук Д. -40

Артюшенко Ю. 42, 62-

Арцибашів М. -29

Баган Олег -53, 99

Балей П. -126, 127, 133

Балицький В. -51

Бандера А.М. -132, 139

Бандера Василь -134, 139

Бандера Олекса -139

Бандера С. -7, 13, 23, 49, 53, 60, 63, 76, 127-145, 147,
153, 154, 155, 157, 159, 162, 164

Барановський Р. -48

Барановський Я. -48, 54, 63, 106, 113, 119, 127, 128, 151

Бачинський Є. -78, 87

Бек Ю. -96

Берія Л. -157

Білас В. -47

Білевич -58

Бойдунник І. О. -

Бойків О. -13, 35

Борман М. -65

Боровець-Буль33, 136, 146, 1516а Т. -

Босий В. -29
Букшований О. -67, 68, 69, 70
Булліт У. -103
Буркхардт К. -111
Бутковський І. -137

Вассиян Ю. -6, 11
Верт О. -96
Винниченко В. -16, 18, 71
Вировий Є. -95, 167
Володимир Великий -
Волошин А. -92, 97, 101, 130
Врангель -71
Врецьона Є. -10, 46, 75, 161, 164

Габрусевич І. -10
Гавриш Л. -93, 102
Гай-Гаєвський Ф. -42
Гайвас Я. - 112, 118, 119, 120, 128
Галаган М. -61, 130
Гальдер Ф. -111, 119
Гасин О. -143
Герасимович Я. -40
Герінг Г. -80
Герцнер А. -141
Гімлер Г. -104, 112
Гінденбург -104
Гітлер А. -28, 29, 30, 32, 65, 66, 67, 71, 74, 75, 76, 80, 81,
91, 95, 96, 97, 100, 102, 110, 111, 113, 114, 116, 119, 122, 125,
126, 144
Головінський Ю. -11, 12, 48
Голувка Т. -48, 49, 68
Гомзин Б. -75, 155, 167
Горбовий В. -123, 124, 129, 163
Горбовий Я. -161
Григорієв Н. -78
Гринів В. -143
Гриньох І. -137

Грицай Д. -63, 143
Гроскурт Г. -114

Давтян -54
Данилишин Д. -47
Девіс Р. -73
Демчук Д. -6
Денікін -71
Дільс -66
Дірксен, фон -77
Дмитрук Клим -144
Довгаль С. -154, 160, 162
Додд У. -74
Донцов Дм. -7, 30, 90
Думин О. -34, 90, 142

Едуард VIII -29

Єремїїв М. -90

Змієнко В. -5, 19

Івахів К. -46
Інсабато Е. -78

Камінський Є. -108
Кандиба О. (див. Ольжич) -
Канаріс В. -103, 104, 110, 114, 115, 116, 142, 145, 151, 154
Капустянський М. -6, 13, 35, 39, 98, 106, 141, 150, 164, 165
Качмарський Є. -53
Кейтель В. -114
Клейст Б.-П. -109
Климишин М. -112, 137, 138
Климковський Є. -117
Клячківський Д. -157
Книш З. -12, 43, 47, 68, 124
Ковальський М. -35
Ковальчук М. -138

-
- Кожевников П. -6, 7, 35
Колвін І. -116
Коллард Ю. -4, 20, 27, 61, 75, 76, 77, 124
Колодзінський М. -85, 93, 98
Коновалець Є. -3, 6, 8, 10-15, 18-20, 24, 25, 27, 31, 37,
39-42, 45, 46, 48, 50, 55-60, 62, 63-69, 70, 73-79, 81-85, 87,
91, 103, 104, 130, 142
Кононенко Х. -35
Кордюк Б. -47
Коржан М. -54
Королів-Старий В. -27
Косач Ю. -38, 114, 165
Косик В. -91, 97, 154
Косіор С. -58
Коссак В. -70
Коссак З. -10, 63, 92, 98
Костарів Л. -6, 36
Кох Г. -34, 107
Кох Е. -65
Кравців Б. -10, 11, 47
Кравчук Л. -21
"Кремінський" (див. Гринів В.) -
Кришталь Ю. -47
Крушельницький А. -48
Кубійович В. -134, 160, 165, 166
Куп'як Д. -120
Курманович В. -38, 39, 81, 82, 165
Кусель -66
Курцюс -69
Кушнір М. -7, 13, 31
- Лапчинський Г. -45
Лахузен Е. -103, 114
Лебедь М. -53, 137, 145
Левицький Д. -25
Лемик М. -49, 50
Ленкавський С. -10, 135
Литвинов М. -72

-
- Лівницький А. - 5, 18, 19, 20, 21, 36, 64, 89, 104, 146, 160-163
Липа Ю. -38, 124
Липський -96
Лисюк К. -95, 167
Ллойд-Джордж Д. -29
Луцький О. -144, 157
Ляйбранд -110
Ляхович Є. -73, 76
- Мазепа І. -24, 88
Майлов О. -49
Маланюк Є. -38
Малюца І. -53
Мартель Р. -77
Мартинець В. *6, 8, 11, 13, 14, 15, 20, 24, 25, 31, 37, 40, 46, 56, 58, 59, 69, 75, 84, 142
Матвієйко М. -148
Мацейко Г. -50
Мацієвич К. -81, 86, 153
Мачай -10
Мейс Дж. -
Мельник А. -4, 14, 21, 38, 48, 60, 63, 70, 83, 99, 114, 115, 116, 120, 127, 128-132, 134, 136, 140, 142, 143, 144, 150, 151, 155, 159, 163, 165, 166
Мельничук М. -48
Мигаль Р. -53
Митринга І. -144
Мишуга Л. -56
Мицюк О. -160
Мірчук П. -49
Молотов -11, 114, 121
Моралевич Я. -7, 40
Мудрий В. -137, 164
Мурашко В. -153
Муссоліні -29, 30, 31, 100
Мухин М. -30, 31
Мюллер Г. -151

Назарук О. -80, 82, 91
Наполеон -96
Недзялковський -

Оберлендер Т. -141
Ольжич О. -4, 36, 40, 87, 99, 166
Омельченко Т. -33, 161, 166
Омельянович-Павленко М. -27, 39, 56, 88, 162, 164, 165
Онацький Є. -31, 32, 75, 77, 87
Ортега-і-Гасет Х. -32
Осіма -104
Отмарштейн Ю. -68
Охримович В. -137
Охримович С. -10

Паліїв Д. -70, 86, 90, 162
Панченко-Юрєвич - 102
Паньківський К. -123
Патциг Р. -65
Пеленський З. -10, 11, 15, 44, 45, 47, 60, 87
Перацький Б. -50, 51, 52, 53, 55, 56, 133
Петлюра С. -18, 19, 48, 71, 81, 163
Петрів В. -23, 24, 27, 39, 81, 91, 93, 101, 122, 152, 153,
154, 160, 162, 163, 164, 165, 167
Петрушевич Є.- 30, 56, 70, 90, 131
Підгайний Б. -53
"Пік" -
Плавлюк М. -
Побігуший Є. -141
Поліщук В. -164
Полтавець-Остряниця І. -30, 151
Полуведько -37
Попов М. -61
Постишев П. -58
Приходько В. -88, 90
Прокоп М. -158
Прокопович В. -19
Прохода В. -27, 40, 90, 93, 102, 107

Равич-Каменський-52

Радзевич К. -150

Раушнінг Г. -71

Ребет Д. -137

Ребет Л. -63, 137

Рейхенау В., фон-66, 71

Ріббентроп Й., фон -96, 97, 100, 111, 113, 114, 116, 121

Розвадовський П. -117

Розенберг А. -65, 66, 68, 103, 110, 116, 145, 147

Россоха С. -

Рудичів І. -163

Рузвельт Ф. -125

Русов Олександр -30

Русов Роман -30,80

Русов Ю. -30, 80

Русова С. -30, 80, 88, 92, 99, 100, 108, 113, 115, 122

Савінков В. -29

Садовський В. -18, 19, 64

Сальський В. -5, 6, 26, 36, 37, 49, 86, 88, 131, 146

Самчук Улас -84, 123, 124, 137, 153, 154, 167, 188

Сеник-Грибовський О. -4, 38, 53, 54, 63, 127, 128, 161

Сенченко -57

Сеньків М. -144

Сидор В. -143

Сидорин В. -81

Сітнев П. -50, 54 .

Скоропадський П. -21, 24, 30, 33, 34, 65, 77, 79, 80, 82,
89, 91, 102, 104, 108, 125, 146, 151, 153, 163

Скоропис-Йолтуховський О. -24

Солсбері Г. -158

Сталін Й. -71, 72, 75, 113, 144

Старух Я. -123

Стахів В. -135, 137

Стахів Є. - 93, 99, 109, 137, 138

Стецько Я. -13, 23, 134, 135, 137, 143, 163

Сушко М. -104

Сушко Р. -38, 45, 67, 68, 119, 120, 128, 132, 162, 164, 165

Сціборський М. -3, 6, 10, 11, 12, 13, 27, 31, 35, 36, 40,
45, 58, 61, 62, 75, 79, 87, 118, 121, 131

Сьюард Д. -96

Табуї Ж. -95

Тимчій-Лопатинський -112, 127

Токаржевський-Карашевич Я. -30, 31

Триверанус -69

Тураті (див. Мартинець В.) -

Тюшка О. -137, 138

Удовиченко О. -91, 92, 93

Уоллес Самнер -125

Фермі Є. -29

Фермі Лаура -29

Фещенко-Чопівський І. -153

Филонович В. -5, 6, 19, 26, 36, 38, 39, 49, 88, 92, 93

Фелбі К. -136

Хронов'ят М. -163

Цибульський Б. -131

Чеботарів М. -51, 52

Чемберлен Н. -83, 94

Черчілль У. -29

Шанковський Л. -7, 47, 127, 128, 156

Шаповал М. -4, 5

Шелухин С. -42

Шемет С. -

Шептицький А. -56, 69, 83, 133, 136

Шірер У. -32

Шелленберг В. -151, 152

Шмідт Аксель -111

Штольце Е. -103, 104, 126, 136, 155

Шульгин О. -22, 93

Шумицький М. -163

Шухевич Р. -63, 92, 137, 141, 143

Шухевич С. -59, 116

Яковлів А. -4

Яри Р. -12, 13, 14, 65, 68, 69, 79, 98, 103, 112, 114, 129,
141, 142, 143

Яшан В. -157

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Абвер - Управління розвідки і контррозвідки штабу Верховного головнокомандування німецьких збройних сил

ВЗОУН - Великий збір Організації українських націоналістів

Гестапо - Таємна державна поліція гітлерівської Німеччини

Держбезпека - Державна безпека

Держдепартамент - Державний департамент

ДПУ - Державне політичне управління

ДУН - Дружина українських націоналістів

Есери - Соціалісти-революціонери

ЗУЗ - Західні українські землі

ЗУНР - Західноукраїнська народна республіка

ЗЧ ОУН - Закордонні частини Організації українських націоналістів

КЕ - Крайова екзекутива

Комінтерн - Комуністичний інтернаціонал

КПЗУ - Комуністична партія Західної України

ЛУН - Легія українських націоналістів

МДБ - Міністерство державної безпеки

МЗС - Міністерство закордонних справ

НКВД - див. НКВС

НКВС - Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ - Народний комісаріат державної безпеки

НПС - Націоналістична пресова служба

ОДВУ - Організація державного відродження України

ОКВ - Верховне головнокомандування німецьких збройних сил

ОКХ - Верховне головнокомандування сухопутної армії Німеччини

ОУН - Організація українських націоналістів

ПЗУЗ - Північно-західні українські землі

ПКК - Підготовчий конгресовий комітет

Повпред - повноважний представник
Політбюро - Політичне бюро
ПОВ - Польська організація військова
ПУН - Провід українських націоналістів
РУП - Революційна українська партія
СБ - Служба безпеки
СВУ - Спілка визволення України
СД - Служба безпеки націонал-соціалістичної партії

Німеччина

Сельроб - Українське робітничо-селянське соціалістичне об'єднання

СРСР - Союз радянських соціалістичних республік

СС - охоронні загони націонал-соціалістичної партії

Німеччина

СУВО - Союз українських емігрантських організацій

СУЗ - Східні українські землі

США - Сполучені штати Америки

УВНТ - Українське військо-наукове товариство

УВО - Українська військова організація

УГА - Українська галицька армія

УГВР - Українська головна визвольна рада

УГРК - Українська генеральна рада комбатантів

УДК - Український допомоговий комітет

УДП - Українське державне правління

УКП - Українська комуністична партія

УНАКОР - Український народний козацький рух

УНДО - Українське національно-демократичне об'єднання

УНК - Український національний комітет

УНО - Українське національне об'єднання

УНП - Українська народна партія

УНПО - Українське національно-політичне об'єднання за кордоном

УНР - Українська народна республіка

УНС - Український народний союз

УПА - Українська повстанська армія

УПСР - Українська партія соціалістів-революціонерів

УРСР - Українська радянська соціалістична рес-

публіка

УСДРП - Українська соціал-демократична робітнича

партія

УССД - Українська самостійна соборна держава

УЦК - Українських центральний комітет

ФНЄ - Фронт національної єдності

ЦЕСУС - Центральний союз українського студентства

ЦК - Центральний комітет

ЦК ВКП(б) - Центральний комітет всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У - Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України

ЧСР - Чехословацька республіка

ЗМІСТ

Перший конгрес ОУН. Структура й мережа ОУН. Організаційні та ідеологічні засади.....	3
ОУН та інші українські політичні організації, рухи	18
Форми і методи боротьби ОУН	44
Зовнішньополітичні орієнтири в діяльності ОУН	64
ОУН напередодні Другої світової війни. Події в Закарпатті	88
ОУН та німецько-польська війна 1939 року	106
Розкол в ОУН. Його причини і наслідки ...	126
ОУН перед зривом. Позиція обох проводів організації	141
Примітки	169
Іменний покажчик.....	189
Список скорочень	198

Підписано до друку 3.11.98 Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 11, 62 Обл.внд.арк. 12, 0

Тираж 200 Зам. 283 1998р. Ціна договірна

Поліграф.-д.-ц. Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

